

11

DESA MALBAŠIĆ rođj. TOPIĆ (Nosilac "Spomenice 1941 br.6204)
iz sela Mašića, opš. Bos. Gradiška
Sada u Banja Luci, Braće Pavlića 16

Arhiv Bos. krajine B. Luka

ABK 209-016-075

I. D I O

TEŠKO PREDRATNO I RATNO STANJE

- Selo Mašići i okolina,
- Odlazak u partizane,
- Kozarska ofanziva

(viđenja, zapažanja i sjedanja)

II. D I O

POZADINSKI DRUSTVENO POLITIČKI RAD

(Na području ratnog sresa Bos. Gradiška)

- Na neslobodjenoj teritoriji,
- Na poluneslobodjenoj i slobodjenoj teritoriji
- Na području koje je pripojeno ratnom srezu B.Gradiška

Banja Luka, avgusta 1987 godine,

I. D I O

TESEK PREDRATNO I RAKNO VRIJEME

SELO MAŠIĆI I MOJA PORODICA U MAŠIĆIMA

Redjena sam 1929 godine u selu Mašićima, opština Bos. Gradiška u uglednoj seljačkoj porodici, koja je ubrajana medju napredne seljačke porodice.

Rodjena sam i živila u jednoj dosta naprednoj sredini i sticajem okolenosti dosta vidila, zapazila ili doživila, pa na insistiranje nekih društveno političkih radnika i jednog broja mojih ratnih drugova, odlučih da napišem moje zapažanje i sjećanje, na minulo predratno i ratno vrijeme, koje je bilo vrlo teško, ali i nezaboravno.

Vrlo mi je nezgodno što u ovome moram mnogo da pišem o svojim najbližima i misle sebi kao učesnicima mnogih događaja. Međutim, i ako bi to želila, to je nemoguće izbjeći, jer smo sticajem razno raznih okolnosti bili učesnici mnogih događaja i zbivanja. Ja sam po zadatku bila na raznim dužnostima, a kao politički radnik na neslobodjenoj teritoriji Lijevo Polje i Potkezarje u toku NOR-a, upoznala sam način rada i mnoge divne ljude pozadinske radnike, koji su radili pod izuzetno teškim uslovima. Masa je događaja, prošlo je mnogo vremena i vjerovatno ću neke događaje je površno ispričati, i mnoge ličnosti koje nebi trebala izostaviti.

Selo Mašići nalazi se na lijevoj strani ceste Banja Luka-Bos. Gradiška, od same ceste, tako da zahvata, zalazi sve do prvih brda Kezare ili kake se to najčešće naziva Potkezarje. Selo je prema popisu pred Drugi svjetski rat imalo 269 domaćinstava sa 1931 stanovnika. Po svojoj veličini ubrajano je medju veća i naprednija sela tadašnjeg srezu Bos. Gradiška. Centar sela bio je u središtu sela. Tu su bile crkva i škola, a selo je imalo i nekoliko trgovina (Stanko Bijelić, Nikola Vavić, i ^{zabranjeno bilo} Mihaljo Topić), pekara (koju je držao Ostoja Kovačević), kao i još nekoliko zanatskih radnji: kovačka, stolarska, obuđarska za popravak obuće i brijačnicu. Pored toga bilo je i nekoliko mlinova (vođenica). Tako je selo imalo svoju cjelinu, odnosno sve što je selu bilo neophodno.

(Selo Mašići spominje se i u Vojnoj enciklopediji Jugoslavije po Mašićkoj buni 1809 i 1834 godine)

Moj otac Mile Topić živio je u Krnetama kod Laktaša i tamo je prodao zemlju i kuću i kupio zemlju u Mašićima. Bilo je to prije Prvog svjetskog rata. Pošto nije imao dovoljno novaca digao

je kredit kod Hipotekarne banke u Bos. Gradišci uz veliku kamatu. Tako je naša zemlja bila pod hipotekom. Znam da je nešto zemlje otac predao poslije rata da bi otplate dug. I ako je bile oko 400 dunuma zemlje, gdje je bile šume, pašnjaka, ali i obradive plodne zemlje pored rječice Borne, bile je vrlo teških, a i nerodnih godina, take da su se teško ispunjavale obaveze prema državi i banki. Porez je bio veliki, kao i rate i kamate kod banke.

Otao Mile bio je Solunski dobrovoljac, gdje je dobio veći broj odlikovanja, kao i najveće odlikovanje "Karadjordjevu zvijezdu". Bio je ugledan domaćin, vrlo pešten i pravešan i uvijek spreman da drugome pomogne. Uživao je veliki ugled ne samo u svome selu, nego i u široj okolini.

Moja starija braća Mihajlo i Vujo pripadali su naprednom radničkom pokretu i sve svoje snage podredili su širenju naprednih ideja među seljacima.

Brat Mihajlo (rođen 1902.g.) išao je u osnovnu školu kod tasnih sestara u Bos. Aleksandrovcu koja je trajala 6 godina, a potom na trgovački zanat kod Švabe Nojmana u Bos. Aleksandrovcu. Radio je u Pilani Gornji Podgradci mislim 8 do 9 godina, kao pred-radnik (tada se to zvalo škriban), odakle je otpušten 1933 godine pošto je pripadao Štrajkačkom odboru. Bilo je to poslije jednog dugog radničkog štrajka u Gornjim Podgradcima. (Postoji elika Štrajkačkog odbora u Muzeju)

Mihajlo je imao brojnu porodicu i pošto je otpušten sa posla, došao je kući i bio zajedno sa ocem i nama ostalima. Ne sjećam se koliko je imao djece kad je otpušten sa posla, ali znam da ih je 1941 godine bile sedmere. Uskoro nakon dolaska iz Podgradca uzeo je u zakup trgovinu u susjednom selu Vilusi od Vase Perevića u ortakluku sa Antunom Došenom iz Miljevića. Ne sjećam se koliko je dugo ostao u ortakluku sa Došenom (mislim 3 do 4 godine) ali je to znam bilo dok on nije sebi sagradio kuću u Mašićima (blizu Perevića) i tu otvorio trgovinu. Otac je sjekao šumu i prodavao da bi pomogao Mihajlu da zapečene gradnju kuće.

Otao Mile kao Solunski dobrovoljac dobio je zemlju u Banatu u Kovačici-Uzdin, pa je tu zemlju izdavao u zakup i od te

rente pomagao je Mihajlu da sagradi kuću, da se odvoji od nas i da živi samostalno. Tako je zahvaljujući svestranoj pomoći oca, kao i šitave porodice Mihajlo izgradio vlastitu kuću, otvorio trgovinu i stekao mogućnost kontakta sa seljacima i lakšeg širenja naprednih ideja.

Drugi brat Vujo Živio je u zajedničkom domaćinstvu sa nama. Imao je ženu i petoro djece. Znam da je često odlazio u Beograd u namjeri da negdje nađe posao i da se zaposli. Nije volio poljoprivredne poslove, nego ga je interesovao posao radnika i njihov život. Kada se sjećam 1936 godine radio je u Beogradu na izgradnji pošte. Sjećam se da je pričao kako je radio naporan gradjevinski poslove, a da mu je najteže bile pribijanje trske na plafone. Sjećam se da je htjeo da ode u Španiju. Naime, on je stano-
vao kod Dušana i Draginje Ivaštanin iz Vilusa koji su radili u nekoj fabrici u Beogradu, gdje su se okupljali mnogi mladi radnici. O ovoj Vuji-
noj namjeri pričala mi je Draginja Ivaštanin.

Ne sjećam se radi čega nije Vujo otišao u Španiju, ali znam da je otac Mile otišao u Beograd da traži Vuju, jer mu je trebalo da obrađuje zemlju. Tako je Vujo nakon nekoliko mjeseci došao kući.

ZABRANJENE KNJIGE I BROŠURE KRUZILE SU SELOM *Dopuna na 29 str.*

Prilikom dolaska kući Vujo je donosio iz Beograda zabranjene knjige i brošure. One su kružile po selu i čitalo ih je dosta seljaka. Knjige su dolazile odredjenim vozama iz Beograda i Našice. Međutim, što je ovdje posebne važne je da su one stvarno pobuđivale veliki interes i ostavljale jak, pozitivan uticaj na seljake. Jedan od tih čitalaca je i Stoko ~~Buzdax~~ Berić koji i sada živi u Mašićima koji kaže da mu je Vujo davao neke knjige na čitanje i da ih je on čitao, pa čak i jednom "jednu debelu knjigu "Kapital". Dalje kaže: "Ja tu knjigu nisam shvatao. Volio sam da čitam lakše stvari, a najviše lirske pjesme".

Brat Mihajlo imao je dobrog druga i prijatelja u Našićima i preko njega dobijao mnoge knjige i brošure. Nažalost neznam mu imena, ali pretpostavljam da je to bio pilanski radnik i da je ta veza i drugarstvo poticalo iz štrajkačkih dana u Podgrađima, jer su i Podgrađci pripadali istoj firmi; "Akcione društvo Našice".

Međutim, većina tih naprednih, zabranjenih knjiga dolazila je iz Beograda od poznatog komunista Ilije Dardića, koji je radio kao obućar u Beogradu i koji je mnogo učinio na širenju naprednih ideja u šitavom ovom kraju. Kada je god Ilija dolazio u Lijevče, braći u Karajzovec, Mihajlo bi znao za njegov dolazak i udaljavao se od kuće, ako bi ga žandari tražili. Naime, čim bi žandari doznali da je Ilija došao u selo, odmah su bili aktivniji u svom patroliranju po selima i tražili su Iliju, hapsili i sprovođili nazad u Beograd. Ujedno su vršili pretres kuća svih Dardića i Djurdja Kecmana i još nekih kuća, a ponekad je poslije Ilijinog pregonstva u Beograd bilo i nekih hapšenja u selima, o čemu se u našoj kući mnogo pričalo.

Ilija Dardić imao je tetku u Mašićima, Trivunu Kalajdžić. Ona je prenosila poštu i poruke od Ilije Mihajlo, ili pak od Mihajla Iliji sa obavještenjem gdje će se naći. Oni su se uglavnom sastajali noću. Bilo je to u nečijoj kući, najčešće kod Branka Vidovića u Mašićima, a znam da su išli i u Rogelje i Elezića i tamo držali sastanke sa većim grupama seljaka, a sve se to razumljivo održavalo noću. Ta Ilijina tetka Trivuna Kalajdžić služila je neko vrijeme kod Švaba u Novoj Topoli, dobro govorila njemčki i bila je neustrašiva. Zнала je odnijeti letke i vješto ih ubaciti na mjesta gdje se niko drugi nebi usudio. (Često puta smo je u toku NOR-a koristili za izviđanje u Novoj Topoli. Bila je član Scoskog odbora APŽ-a.)

Kada govorim o knjigama i njihovom uticaju na svijest seljaka, moram napomenuti da mi je posebne ostala u sjećanju jedna velika knjiga u crnom povezu. Bila je to koliko se sjećam "Pariska komuna" - pisana latinicom. Od svih mnogih zabranjenih knjiga o kojima ću kasnije nešto više reći, posebno mi je draga jedna, koja je pukim slučajem preživjela rat, a našla sam je u kući brata Vuje. To je "Rad" od Emila Zole, izdanje "Epoha" iz Zagreba u prevodu Augusta Cesarca.

Obe ove knjige došle su iz Našica, a stizale su preko Podgradaca i ako brat Mihajlo nije tada radio u Podgradcima. Koliko se sjećam bilo je to 1937 ili 1938 godine. Mislim da ih je dobio preko Petra Misimovića radnika u Pilani Podgradci i člana KPJ iz Jablanice koj je zajedno sa Mihajlom radio u Pilani Gornji Podgradci i preko nekog Bogunovića iz Grbavaca. Sjećam se da je brat Mihajlo bio dobar drug i sa Vladetom Radić koji je radio u opštini Bistrica i pripadao naprednom radniškom pokretu. (Vladeta je stric Narodnog heroja Lepe Radić. Iz Kuće-domaćinstva Radić u Bistrici bilo je 6 prvoboraca;

Vojo, Sveto, Vladeta, Jovanka, Dara i Lepa)

Vrlo je teško i nezgodno govoriti o svojim najbližim, da iznesiti njihove osobine i doprines naprednom radničkom pokretu, Međutim, činjenica je da je doprines moje braće, kao i oca, doprinjeo budjenju svijesti seljaka između dva rata, što nije same moja ocjena, nego ocjena čitavog sela Mašića. Rezultat njihovog rada, kao i još jednog broja njihovih saradnika i istomišljenika, bila je jedinstvenost ~~najbližeg~~ sela u predustaničkim i ustaničkim danima 1941 godine. U tom radu važno mjesto pripada trgovačkoj radnji brata Mihajla Topića i kovačkoj radnji Branka Vidovića, koje su bile kao neki punktovi ili centri, preko kojih se uglavnom odvijalo djelovanje naprednih snaga.

Otac Mile i ako Solunski dobrovoljac pripadao je opeziaciji i bio na strani naprednog radničkog pokreta, tako da je ponekad dolazio u sukob sa žandarima i da su nam žandari nekoliko puta vršili pretres kuće. Znam da je jednom prilikom ošamario žandara u Klačnicama i bio zatvoren u Banja Luci. Poslije njegovog hapšenja vršili su pretres kuće u Mašićima. Iz zatora ga je pustio ban Vrbaske banovine Mileravljević, koji mu je bio komandant u dobrovoljačkoj jedinici. Kada je otac pušten iz zatvora u povratku kući, svratio je u Klačnice i vidio žandara kojega je ošamario, pozvao ga u gestionu i pešastio. Da bi iznenađenje žandarstva bilo još veće to se desilo prije nego što je žandarska patrola koja je sprovođila M. lu u zatvor, nije bila još vratila iz Banja Luke.

Braća Mihajlo i Vujo bili su vrlo aktivni u naprednom radničkom pokretu, radili su vrlo vješto, sa puno umješnosti i organizatorske sposobnosti, bez obzira da li se radile o rasturanju knjiga po selu ili prebacivanju u druga sela, sastancima sa većom grupom seljaka ili pak u pojedinačnim razgovorima i diskusijama. U tome kao što sam već naprijed rekla velika pogodnost bila je trgovačka radnja brata Mihajla. Iste tako i kovačka radnja Branka Vidovića i ako je bila u Donjim Mašićima u blizini Šibića Hana i glavne ceste Banja Luka-Bos. Gradiška bila je važna veza i sastajalište. Tu su dolazili i sastajali se Atif Topić iz Bos. Gradiške, Mirovan Hrvančanin, student iz Rogolja, Agem Kovačević, student iz Dubrava, Radevan Vulin, učitelj iz Seferovaca, Danilo Borković, učitelj iz Turjaka, Mihajlo, Vujo i Djuro Topić, Ljubo i Jovo Mandić (bravar i stolar) iz Karajzovaca, braća Vujičići iz Karajzovaca Gernjih, Dule i Vaso Vidović iz Mašića (u blizini Brankove kovačke radnje), a kada je dolazio Ilija Dardić iz Beograda, onda se to unaprijed znalo

i saziven je veći skup, naprednijih i povjerljivih seljaka.

OKUPACIJA I VRIJEME DO USTANKA

Okupacija me zatekla kod kuće u selu Mašićima gdje sam radila kućne i poljoprivredne poslove. Odmah poslije rasula bivše Jugoslovenske vojske i okupacije, otac i braća počeli su nešto da se dogovaraju. Tim razgovorima ja nisam prisustvovala. Sjedam se tog rasula vojske bivše Jugoslavije koja je bježala sa glavne ceste, držeći se šume. Otac Mile je bio bijesan na oficire i nije imao da ući u dverište. Vikao je: "Ne dajte im ni vede" i pljuvao za njima. Onako glasno razmišljajući govorio je, više sam sa sobom; zar sam se ja za ove borio.

Međutim, dok još Nijemci nisu prešli preko Save u Bosnu, moj stric Djuro Topić, kovač koji je živio u Novoj Topoli u blizini sela Revina, gdje je imao kovačku radnju, ~~u~~, počeo je da dovozi neke sanduke. Stric Djuro, brat Vuje i Branka Vidović imali su neku vezu na aerodromu u Regeljima, gdje je bio vojni aerodrom. Oni su sa aerodroma dizali i dovozili oružje i municiju i sve to su zakaopavali u kovačkoj radnji Branka Vidovića u Mašićima.

Jednom su dovezli 2 sanduka, navodno alat strica Djuro, što su stric Djuro i brat Vuje smjestili ispod magaze=između kamenih stubova. Ovi sanduci su poslije izvjesnog vremena odveženi na Kozaru. Odveza ih je kolima (konjskem zapregom) Djordje Šmitran. Pretpostavljam da je i tu bilo oružje i municija. Veza na aerodromu bio je jedan Zagrepčanin sa kojim se upoznao stric Djuro. Taj Zagrepčanin se poslije povukao, pobjegao u sele. Brat Vujo ga je sproveo preko Kozare na područje Dubice. Ovog čovjeka sa aerodroma doveo je bratu Vuji inženjer Jovo Vulin, pa pretpostavljam da je on imao vezu sa više našim naprednih drugova.

Uskoro, poslije dovoženja onih dvaju sanduka za koje su ukuaćanima rekli da je alat strica Djuro, on je na biciklu u kartonskoj kutiji, zamotano vrećom donio dva radio aparata. Te radio aparate stric Djuro je digao, (moglo bi se reći i ukradio) iz opštine u Novoj Topoli i uz njih dosta baterija. Ovi radio aparati pokupiti su od građana još prije kapitulacije. Sklonili smo ih na tavan magaze i odmah su pokušali da stave baterije i da ih slušaju. Jedan su mogli slušati, dok je drugi bio neispravan. Radio su slušali stric Djuro i braća Mihajlo i Vujo.

Jednoga dana rekoše mi da taj radio aparat stavim u sepet i odnesem u šumu "Topelik" gdje je čekao brat Vujo. U povratku sam u sepet načupala trave za krave i donijela sepet kući, radio je ostao u šumi. Taj radio je kasnije poslat u Kozaru. Bilo je to znatno prije ustanka. Brat Vujo ga je odneo i koliko se sjećam preke Luke Slijepčevića iz Turjaka poslao na Kozaru.

U našoj kući stalno se govorilo o ratu. Otac Mile, pošto je bio Solunski dobrovoljac, iznosio je svoje utiske i svoja sjećanja iz Prvog svjetskog rata. Dolaskom Njemačke vojske u Bosnu, otac je jednom prilike otišao u Novu Topolu. U Topoli ga je neko tukao, neznam ko? Nisam ga pitala, a da sam i pitala sumnjam da bi mi rekao. Imao je dvije velike modrice na leđima, na kojem sam mu ja na njegovo traženje stavljala oblog^u od rakije.

Jednom navečer, otac je u mom prisustvu rekao bratu Djuri i sinovima (mojoj braći) Mihajlu i Vuji, a čini mi se da je bio još neko od komšija i kaže; "E djeco, ovo nama i ovoj zemlji nije prvi put da nas neko gazi". Spominjao je Tursku i Austriju i dalje rekao; "Ova zemlje će se morati braniti. Mi za drugu neznamo, a kako ćemo, ko će i kako neznam. Da sam bar zdrav onda bi nešto znao" i poslije toga duboko uzdahnue. Još je govorio kako treba sakupljati i brišljivo čuvati oružje, jer će zatrebati. Otac je umro u drugoj polovini avgusta 1941 godine. Već tada se nije moglo nigdje do ljekara, čak ni u Novu Topolu, a da se ne pevoru u Banja Luku ili Bos. Gradišku. Ustaške vlasti striktno su zabranili: Srbi, Židovi i Cigani nisu smijali nigdje na javna mjesta.

Uspostavljanje^u vlasti Nezavisne države Hrvatske, moj brat Mihajlo postavljen je za starješinu sela, kao jedan od najpismenijih ljudi u selu. Na tu dužnost postavio ga je Alibeg Gradašević, predsjednik Opštine Rahčani. Ova dužnost dobro je došla bratu Mihajlu, jer je mogao mnogo više da radi za pokret, pogotovu što je on odlično govorio njemački. Sjećam se da je jednom prilikom u našoj kući Ratko Vujević "Čoče" kada je bio sa jednom grupom partizana rekao: "Takav nam starješina sela i treba. Kamo sreće da imamo još takvih".

U sjećanju mi je ostao jedan težak događaj vezan za moje selo Mašiće i brata Mihajla kao starješinu sela, a koji događaj je mogao skupo stati ne samo Mihajla i njegovu porodicu nego i cijela^u par^u selo. Radi se o slijedećem: prije ustanka, mogao

je biti konac maja 1941 godine, iz Mašića je upućeno anonimno pismo, uojenog Glige Matijaša, bogatom trgovcu i veleposjedniku iz Šibića. Hana koji je imao veliku radnju uz samu cestu Banja Luka-Bos. Gradiška. Anonimni pisac tražio je od Glige da ostavi 300.000 dinara, na određenom mjestu, na panju kod izvora Radosavac u Mašićima ili će biti ubijen i on i čitava porodica, a kuća i imanje zapaljeno. Glige je o ovome obavjestio ustaške vlasti i pretsjednika opštine Alibega Gradašćevića, a čija je kuća (čardak) bila u blizini Gligine.

Ustaše su odmah pozvali sve muškarce iz sela Mašića starije od 16 godina, da dođu kod orkve u Mašićima.. Sa ustaškim oficirima i njegovom pratnjom došao je i Glige Matijaš, a ustaše su opkolile orkveno dvorište. Pozvali su Mihajla kao starješinu sela i pokazali pismo i tražili da pronadje krivca ili će u protivnom cijelo selo m stradati. Dali su Mihajlu rok do 12 sati, a oni su otišli u kuću Stanke Bijelića.

Mihajlo je kao starješina sela zamolio prisutne seljake da se javi pisac uojenjivačkog pisma, ali se iz mase ljudi niko nije javio. Mihajlo je molio da se krivac javi, da ne strada cijelo selo, a da će on sve učiniti da se dotičnom glava spasi, ali se opet niko nije javio.

Kad je došao ustaški zapovjednik sa pratnjom i Glige Matijaš, Mihajlo je još jednom zamolio skup da se krivac javi. Pošto se niko nije javio, Mihajlo se obratio ustaškom zapovjedniku kao predstavniku ustaške vlasti, da pusti ljude kući, da idu raditi, a on daje u zalog sebe i svoju porodicu da ih poubijaju, ukoliko on ne uspije pronaći krivca.

Neznam, da li za dan ili dva, Mihajlo je uspio otkriti krivca= Mitrović Sava, bivšeg žandara koji je bio slijep, a pismo je diktirao svome mlađjem bratu. Tako je, tom prilikom selo spašeno, a bio je zavladao veliki, neopisivi strah i nemir, ne samo kod odraslih muškaraca, nego i kod žena i djece.

Još prije nego što je dignut ustanak moja braća nikada nisu bila kod kuće. Bili su stalno u pokretu. Odlazili su u okolna sela; Grbavci, Turjak, Jazovac, Krnete, Kobatovci, Romanovci, Vilusić a najčešće u Donje Mašiće kod Branka Videvića, Dušana=Dule i Vase Videvića. Ti njihovi odlasci, odnosno nedolasci kući izazivali su i česte nesuglasice u porodici, jer nije imao ko da obrađuje zemlju.

Trebale je mnoge rada, jer je poredica bila vrlo brojna koju je trebalo opskrbiti.

Istovremeno, tih predustaničkih dana našoj kući dolazili su mnogi, uglavnom mladi ljudi iz okolnih sela: Milovan Hrvaćanin, student prava iz Regolja, Ostoja Šinik, trgovac iz Jazovca, Djerdže Šmitran, radnik iz Jazovca, Luka Slijepčević i Danilo Borković, učitelj, oba iz Turjaka, Slavko Nježić i Vice Zeljković iz Romanovaca, Mirke Straživuk, Ljubo Ljepojević i Dušan Seizević iz Vilusa, Rade Knivokuda i Gaško Topić iz Krnata, Vlado Branković i Vaso i Branko Stančić iz Mašića i još mnogo drugih čija sam imena zaboravila. Sjedom se da je dolazio i Atif Topić iz Bos. Gradiške i sa njime još jedan nepoznat mladić.

Svi ovi koje sam spomenula (a nekima sam i ime zaboravila koji su nama dolazili, čim je izbio Naredni ustanak bili su čvrsto opredeljeni za NOP-et. Neki su otišli u jedinice, dok su neki ostali da rade u pozadini. Za njihovo često dolazanje, mi smo u kući pred nekim komšijama, a naročito nekima radoznalim ženama govorili kako su to neki trgovci i nakupci koji traže Mihajla, dok su neki bili redjaci i kumovi..

POMOĆ SELA GRADU = "CRVENA POMOĆ"

Sjedom se među prvima je došao Radovan Vulin, učitelj iz Seferovaca i još jedan nepoznat mladić. Kad sam ih u kući posluživala, Radovan je tog druga nazvao "Ale". Oni su došli biciklima, a moja snaha, Vojina žena jako se uplašila kada ih je vidila, mislila je da su agenti. Njen strah je bio opravdan, jer su prije toga oružnici iz Neve Topole došli da hapse mega oca Milu, koji je ležao bolistan. Uvratili su kod komšije Jovana Vilendečića da ih on dovede do naše kuće. On je prije dolaska poslao svoje djete da nam javi da će oružnici doći i da se ne plašimo, Međutim, mi smo svi pobjegli u šumu, a u kući je ostala samo moja maćeha sa bolesnim ocem Milom.

Prilikom dolaska Radovana Vulina i njegovog druga (bile je te negdje početkom jula 1941.g.) tražili su mega brata Vuju, koji se upravo pojavio na pragu i pozvao ih u kuću. Ušli su, pozdravili oca Milu i prešli u drugu sobu. Vujo mi je rekao da odem po Mihajla, na šta je Radovan rekao da će Mihajlo odmah doći, jer je on već bio kod njega. Kad je Mihajlo došao Vujo me poslao na put prema kući Luke Vranića, da pripazim na put prema Miljevićima i Donjim Mašićima, da nebi odnekud naišla neprijateljska vojska.

Čim su došli Rađovan i njegov drug poslužila sam ih rakijom, sirom i kajmakom i odmah sam saznala zašto su došli. Rađovan je rekao da su u Banja Luci uslijedila velika hapšenja i da su mnoge porodice ostale bez hrane. Trebalo bi sakupiti hrane i poslati tim porodicama, ali treba paziti da se ne ide ~~u~~ u širinu, da nebi došle do prevale. Pošto je Mihajlo imao sveju trgovačku radnju, a pored toga bio je i "starješina sela", rekao im je da neće biti problema u vezi sa sakupljanjem i otpremom žita. Pošto je sam taj razgovor slušao i otac Mile, navečer je rekao: "Djeco, molim vas pošaljite i jedan paket kumi Milji Kapor u Banja Luku. Kasnije sam saznala da je pomoć u žitu ili novcu sakupljana i u drugim selima Potkozarja i Lijevoja Polja, ali ja neznam preke koga je to u drugim selima Rađovan Vulin organizovao

Žito koje je sakupljeno išlo je preko Mihailove radnje, pa onda preke Krneta i Kobatovaca (preke Milana i Miće Opačića i Ureša Vurune). Sjedom se da su iz Mašića dali žito: Sime Ušorac, Boro Bajić, Vaso Kutlača, Mile Topić, te Ostoja Šinik iz Jazovca i Dušan Seizević iz Vilusa. To je što ja znam, a vjerovatno je bile još seljaka koji su dali žita. Neznam kolike je žita sakupljene, ali je to ipak bila veća količina i pored toga što je bile u nezgodno vrijeme, jer novo žito još nije bilo stiglo.

Još prije Ustanka mome bratu Vuji dao je lovačku pušku učitelj Danile Ribarić iz Bos. Gradiške, koji je tada bio učitelj u Mašićima. Isto tako i Branko Ljepejević, trgovac iz Vilusa dao je lovačku pušku Vuji. (Izbijanjem Narodnog ustanka obadvojica su se odmah opredelili za NOP-et.)

PRIPREME ZA USTANAK U POTKOZARJU

Sjedam se da su jedne noći sjedili u kući: stric Djuro, i braća Mihajlo i Vujo i pravili spisak ljudi iz Mašića koji su služili vojsku, a koji su kod kuće, da nisu zarobljeni kao vojnici bivše Jugoslovenske vojske.

Pored toga, sjedom se da je u vezi sa ustankom održan jedan vrlo značajan sastanak u selu Krnetama u tamošnjoj osnovnoj školi. Ispred Mjesnog komiteta KPJ Banja Luka bio je zadužen Rađovan Vulin za organizaciju sastanka. Koliko znam, taj je sastanak bio masovan i prisustvovali su predstavnici iz mnogih sela Lijevoja i Potkozarja. Na taj sastanak (koliko se sjedom sa

održan u septembru 1941 godine) išla su i moja oba brata Mihajle i Vuje. Znam da je iz Mašića išao još Branke Vidević kovač, a brat Vuje spominjao je i Ljubu Mandića, bravara iz Karajzovaca. Poslije toga sastanka znam da su brat Mihajle i brat Vuje u jednom razgovoru sa ushićenjem pričali o tome sastanku. Tom prilikom Vuje je rekao; "Radovan Vulin će biti naš fenjeraš", što ja u to vrijeme nisam shvatala o čemu se radi.

I prije ove konferencije u Krnetama, kao i nakon održane konferencije, o Ustanku i borbi se sa ushićenjem na sva usta pričale, vjerovatno zato što je i Rusija stupila u rat sa Njemačkom. Govorilo se da će rat biti gotov za 6 mjeseci, a najduže za godinu dana. Međutim, poslije hapšenja Radevana Vulina i Slavka Mandića, kao i drugih većih hapšenja po okolnim selima, nastao je tajac. Bile se pune obazrivije i vodilo se računa šta se pred kim govori.

Moj prvi susret sa partizanima (koje smo tada zvali gerilci) bio je negdje koncem septembra 1941 godine u našoj kući. Tada su došli u jednoj grupi njih 5 boraca: Josip Mažar-Šeša, Vladimir Nemet = Brace, Ratko Vujević=Čoče, Ilija Stojanović i neki Duške čijeg se prezimena ne sjećam. Oni su večerali i poslije toga su pjevali "Bilećanku" i španske pjesme koje ja do tada nisam čula.. Njihova imena rekao mi je brat Vujo, a imena sam zapamtio, jer smo se kasnije često vidjeli, kada se već uveliko radilo za NOP u 1941 godini, kao i kad sam i ja otišla u partizane. Ova grupa išla je već utvrđenom vezom, koja je za kratko vrijeme postala veza sa Banja Lukom i Centralnom Bosnom, što su drugovi nazivali "relejne stanice" i take ih mnogi u svojim sjećanjima spominju.

RELEJNE STANICE SIGURNA VEZA ZA KRETANJE PO NEPRIJATELJSKOJ TERITORIJI

"Relejne stanice" omogućavale su kretanje političkih radnika, vojnih rukovodilaca i kurira da se bezbjedno kreću po neprijateljskoj teritoriji. Veza je išla iz sela u selo, brižljivo i sa puno odgovornosti vedjena od zaduženih pozadinskih radnika. Ovome su svakako prethodila svakodnevná izviđanja o kretanju neprijatelja. O sigurnosti i besprekernosti održavanja ovih veza imala sam prilika da se kasnije i sama uvjerim, kada sam iz jedinice upućena na pozadinski rad na neoslobođenu teritoriju Potkozarja i Lijevoja Polja.

Ova veza išla je iz Grbavaca (neznam iz čije kuće) kao prva. Red br. 2 Turjak = Luka Slijepčević, br. 3 Jazovac, Ostoja Šinik, br. 4 Mašići=naša kuća Topići, br. 5 Romanovci=Milan Nježić, br. 6 Krnetec=Rade Krivokuća, a onda u Kobatovcima Djurdjo Pećanac i Ostoja Vuruna, potom Milorad Suručić Laktaš-Riječani, Protić u Jablani, Milan Momić u Laktašima i dalje preko Vrbasa Pejčinovići. Ovom linijom prenošena je i pošta, oružje, municija i drugi materijal.

Kada je došlo do kompromitovanja pojedinih "relejnih stanica" morale se prići ~~pragmatski~~ linije, pa je nastala izmjena: iz Jazovca Djordje Šmitran, preko Raković Rade, onda još izvjesne vrijeme naša kuća Topić u Mašićima, dok jednom nije bila zaposjednuta neprijateljskom vojskom=patrolom, pa je veza išla u Mašićima preko Vase Kutlače, onda Dušan Seizović Vilusi, Vico Zeljković u Romanovcima, Gojko Topić, Milan i Mišo Opačić i dalje.

U održavanju ovih veza bilo je ponekad teških, ali i komičnih zgoda. Jednom sam iz njive sa branja kukuruza, gdje je bilo 14 berača (jesen 1941), morala najhitnije otići i odnijeti pismo=poruku koje je donio Ostoja Šinik iz Jazovca. Poruku je trebalo odnijeti u Romanovce do Milana Nježića. Mislim da se ova poruka odnesila na izmjenu veze. Moj odlazak sam morala nekim pravdati pred beračima i rekla sam jednoj ženi da odoh u Viluse tražiti perušača. Otišla sam što sam brže mogla u Romanovce, predala poruku, ali nisam izbjegla mačehin i enahin prigovor da se perušača ne idu tako rano tražiti.

Sjećam se, zapamtila sam i datum 21 novembra 1941 g. (Pamtim po vjerskom prazniku Arandjelevdanu koji je moja mačeha Anka do smrti posluživala) našoj kući došla je grupa boraca=rukovedilaca sa Kozare; Josip Mažar, Šoš, Vladimir Nemet, Ilija Stojanović, Ratko Vujević=Čoče i još dva druga. Neznam ko ih je spreveo do naše kuće, a došli su naveče oko 20 sati. Bila je kišna, maglovita noć. Većerali su i kao i ranije pjevali, a potom krenuli sa bratom Vujom do određene veze Milana Nježića u Romanovce.

Ova grupa sa Kozare, sa Vujom kao vodičem po izlasku iz naše kuće, mimošla se sa neprijateljskom patrolom, (činim se 5 oružnika) koji su išli u zaštitu naše kuće. Vujo je primjetio neprijateljsku patrolu i oni su se brzo sklonili i pritajili u jednom jarku. Ja mislim da njihov izlazak iz kuće i dolazak i zaposjedanje

naše kuće od strane neprijateljskih vojnika, nije djelilo ni to minuta. Vujo je iz predostrožnosti, kada je vidio ovu patrolu, zaobušao Milanovu kuću u Romanovcima i drugove koje je sprovodio odveo je do Luke Nježića. Drugovi su Vuji savjetovali da nastoji da se neka-ke neopažen uvuče u kuću, da mu nebi porodica stradala.

Ova grupa neprijateljskih vojnika bila je dobro naoružana, a brat Vuje često mi je pričao kako je Šoša, gledajući naoružane vojnike iz zaklona, kada su neprijateljski vojnici prošli, udario se u prsa i tužno rekao; "Jao drugovi ode mi puškomitraljez".

Vujo se sa suprotne strane privukao kući u kotar, tamo se svukao i sakrio odjele i samo u donjem vešu uzeo naviljak sijena i odnio u štalu "da nahrani konje". Patrola ga je vjerovatno primjetila, ali kako je bio u vešu smatrali su da je izišao da nahrani konje. Ostali su u zasjedi do ujutro, dok se nije sasvim razdanilo, a onda je Vujo otvorio vrata i pozvao ih "ljudi, udjite u kuću, koga trebete. Ušla su dvojica sa ~~pašnjakama~~ na puškama, sviju nas satjerali u jedan došak kuće, izvršili pretres kuće i cijelog imanja i pitali nas koga imamo na stanu. Još su pitali imali oružja i imali ~~band~~ bandita iz Šume, našta je Vujo odgovorio; Ovdje ih kod nas nema. Neznam dalje imali ih ili ne.

Potom su neprijateljski vojnici sjeli i doručkovali. Tražili su kola da ih odvezu, našto im se Vujo ponudio. Oni su to odbili, uzeli su našeg komšiju Vilendečić Spasoju da ih vozi, a Vuju su povelili u zatvor. Sutradan je Vujo došao. Pustio ga je iz zatvora jedan oružnik, neki Ćamil, sa kojim se Vujo poznao. Uslov je bio da se Vujo redovno javlja u "postaju". Međutim, Vujo se samo jednom javio. Naime, Ćamil je pred ostalim oružnicima rekao Vuji: "Idi kući i budi čovjek", što je pred ostalima značilo da se redovno javlja. Međutim, taj Ćamil kojemu neznam prezimena i koji je bio u ogužničkoj postaji u Novoj Topili, bio je u vezi sa Vujom. Činio je neke usluge za NOP i kasnije je otišao u partizane.

Moram napomenuti da su ovom vezom ovim "relejnim stanicama" išli stalni kuriri iz Centralne Bosne=Crni Vrh za Kozaru i obratno; Veljko Bundalo i Svetko Gligorić. Bila su još dvojica koji su išli istom vezom, ali im neznam imena.

PRIPREME I USTANAK U MAŠIĆIMA

Odmah izbijanjem Narodnog ustanka 27 jula 1941 godine međ je selo Mašići bile je cjelokupno ~~opredjeljeno~~ za NOP. Tome su svakako doprinjele napredne snage, odnosno napredni ljudi koji su tu djelovali ili koji su povremeno dolazili iz drugih mjesta. Seljani Mašića bili su napredni i vrijedni. Gajili su povrće, dosta putovali, a što je posebno važno je međusobno ljudsko poštovanje, koje je vladalo među njima. Bili su uvijek spremni da jedan drugom pomogne ali čestito i da se našale na račun jedan drugog, a da se niko ne uvrijedi.

U selu je djelovalo Tamburaško-sviračko društvo u kome su bili: Dragoja i Laze Raković, Vujo Topić, Kosta Vilendečić, a učestvovao je i mjesni sveštenik Veseljke Veso Popović. Bila je i Sokolska četa u kojoj je učestvovao i brat Vujo i zahvaljujući članstvu u Sokolskoj četi, održavao je veze sa mnogim naprednim omladincima u Banja Luci. Znam da je moj otac Mile bio član Društva "Prosveta" i da je dobio jednu umjetničku sliku (majka sa djetetom) iz Beograda, sa posvetom Društva "Prosveta". Međutim, ja neznam da li je u našem selu postojalo to društvo.

Imprije podizanja ustanka mnogi Mašićani odlazili su u Komzaru i sastajali se sa tamošnjim grupama drugova. Sjećam se da je brat Vujo išao u Markićevac, a odlazio je i brat Mihajlo. Za Mihajla smo, ako je neko pitao za njega uvijek govorili da je otišao u Bos. Gradišku ili Banja Luku, što je bilo sasvim prihvatljivo, jer je bio "starješina sela". Vujo je odlazio i po nekoliko dana nije dolazio kući, pa nas je često stavljan u brigu, mislili smo da je poginuo. Osim njih dvojice koliko ~~neznam~~ odlazio je i Vaso Kutlaša i Branko Vidović iz Mašića, te ostoja Šinik iz Janoveca i drugi.

Iz Mašića se odmah u prve redove ustanika svrstalo preko 300 (tridwet) boraca: Djordjo Dragojević, Gojko Pepić, Vujo Topić, Branke, Vaso i Dule Vidović. Neću dalje nabrajati imena. Plašim se da nekoga ne zaboravim, a postoji i poseban prilog=episak boraca po godinama odlaska u NOV-u. Sa područja Mašića u partizanskim jedinicama učestvovalo je 264 stanovnika, od kojih je poginulo 100 boraca i 98 žrtava fašističkog terora. Prema popisu stanovništva pred rat, Mašići su imali 269 domaćinstava ili kako se to govorilo "kućnih numeri", što znači da je u prosjeku svaka kuća dala borca. Me-

djutim, bilo je domaćinstava odakle su otišla o po 4 borca, a bilo je domaćinstava gdje nije bilo sposobnih za vojaku.

FORMIRANJE PARTIZANSKE POZADINSKE ČETE

Pored navedenih 30 i više boraca koji su stupili u Drugi krajiški odred na Kozari (bilo bi ih i više da je bilo oružja) u selu Mašićima negdje u decembru 1941 godine formirana je Pozadinska četa, a zvali su je "Partizanska pozadinska četa Mihajla Topića, čiji je komandir bio Mihajlo Topić. Četa je brojala do 100 boraca, uglavnom mlađih ljudi koji su služili vojsku, a bilo je i dosta omladinaca. Četa je bila organizovana na vojnom principu. Sjećam se da je kurir čete bio Uroš Usorac.

Nacružanje ove čete bilo je uglavnom ručne izrade. Pravog oružja bilo je vrlo malo. Oružje je bilo sikira i tzv. "kosijeri". To je komad kovanog željeza na dugačkom štapu, što su ranije seljaci koristili za sječu živica. Ove kosijere kovao je kovač Adamavić iz Mašića. Materijal za izradu ručnih bombi pripremao je strio Djuro Topić, također kovač, ali koliko znam pravio ih je kada je otišao u partizane u Podgrađe.

Zadatak ove čete bio je čuvanje straže na liniji rijeka Oserina prema Donjim Mašićima, odnosno Novoj Tepoli. Išli su sa borcima sjeći telegrafске stubove na cesti Banja Luka-Bos. Gradinska u predjelu gdje nije bilo gusto naseljeno švapskim kućama: Bos Aleksandrovac-Šibić Han. Učestvovali su u raznim akcijama koje je izvela operativna jedinica Drugog krajiškog odreda.

Ova Pozadinska partizanska četa imala je zadatak da koncem 1941 i početkom 1942 godine peruši sve tvrde objekte u koje se neprijatelj namjeravao useliti sa većim brojem vojske i nacružanja. Tako je u Mašićima srušena velika kuća veleposjednika Djurića, koja je bila na brdu i dominirala čitavim krajem, spaljena je i škola, te kuće čardaci Gradašćevića i Šibića. Spaljena je i opština i opštinska arhiva tzv. Nezavisne države Hrvatske u Mašićima. Pored toga, spaljene su početkom januara 1942 g. škola u Bereku, Regoljima, Krnetama i Bakincima.

Znam da je također i u selu Romanovcima formirana Pozadinska partizanska četa čiji su zadaci bili isti kao i Pozadinske čete u Mašićima. Koliko znam ovakve čete formirane su i u drugim selima Potkozarja.

NERASKIDIVE VEZE VOJSKE I POZADINE

Sjećam se da je na području ovog djela Potkozarja u selima; Našići, Vilusi, Romanovci, Rogolji, Elezići, Krnete, Kobatvci, odnosno na čitavom djelu gdje su djelovale jedinice Drugog krajiškog odreda sakupljano i otpremano žito za Kozaru, za potrebe partizanskih jedinica. Žito se prevozilo koncem 1941 i početkom 1942 godine.

Ovo žito dovoženo je u Jazovac kod kuće Ostoje Šinika, a jedan dio koji su dovozili seljaci iz Romanovaca, sipali su u našu magaznu. Iz naše magaze, sa našom zapregom žito je prevozio Miloš Grgić. P, magale su i neke komšije. Žito se iz naše magaze prevozili u Turjak i Grbavce.

Pored žita, žene i omladinke sakupljale su i plele čarape, rukavice, šalove. Bila je to velika nezapamćena zima 1941 na 1942 godinu. Sakupljane su i plahte koje su ogrtali borci da bi se lakše privukli neprijateljskom uporištu. Sjećam se jednog takvog napada naših jedinica na neprijateljsko uporište u Mahovljanima, koncem 1941 godine.

Prije odlaska u akciju na Mahovljane u naše dvorište stigla je jedna četa boraca sa komandirskom Nikolom Rončević i komesarom Atifom Topićem. Nikolu do tada nisam poznavala. U toj četi bile su i dvije drugarice; Mira Sinik i Julija Sandalj. Komandir je pitao: "Može li se dobiti plahta". Otišla sam u kuću i donijela dvije plahte. Jedan dio boraca došli su u našu kuću, odmarali se i večerali, a drugi su raspoređeni po komšiluku.

Kada su naše jedinice bile na položajima prema neprijateljskim jedinicama, nošena im je hrana na položaj. Organizaciju spremanja i odnošenja hrane vršila je Narodna vlast, odnosno Sekski narodno oslobodilački odborri koji su formirani koncem decembra 1941 ili početkom januara 1942 godine .

~~DRUŠTVENOG~~ POLITIČKI RAD

Pošto su partizani duže boravili na našem terenu, razvijao se i aktivan društveno politički rad. Održavani su zborovi i kongerencije, odmah poslije pada neprijateljske postaje u Turjaku. Održana je i jedna masovna konferencija u Vilusima kod kuće Vase Perovića, decembra 1941 godine. Na toj konferenciji govorili su: Dževad Midžić,, Mile (neznam prezimena) i Dule Vidović. Bili su

tu prisutni i Vladimir Nemet, Atif Topić i mnogi drugi. (postoji i fotografija sa ovog skupa, uglavnom rukovodilaca u Salihu Topića, koji sada živi u Sarajevu). Tada su predlagani odbornici u Seoski NOO. Govorilo se i o omladini i njenom radu. U to vrijeme došlo je do formiranja organizacije SKOJ-a, zajednički za Mašiće i Viluse. Zvali smo ih Omladinski aktivci. Sjećam se episka kada je Braco Nemet u našoj kući, zajedno sa bratom Vujom prepisivao po Vujinom predlogu koji je dobro poznao ljude i omladinu iz ovih sela. Sjećam se da su iz Vilusa bili; Mišo Perović, Veseljko Blesić, Zdravko Kukrić, Jovica Vilendešić, a iz Mašića; Dule i Stoja Vidović, Pere Topić (sin Mihajlov). Braco je upisao i mene, mada se brat Vujo usprotivio da me ne upisuje rekavši; "Zašto da je upisuješ. Ona je već tu i sve što bude trebalo ona će izvršiti".

PRVA PARTIZANSKA ZABAVA

Prva partizanska zabava održana je u Mašićima 7 januara 1942 godine u kući Mihajla Topića. U toj kući bila je jedna velika soba iz koje smo sve iznijeli i pripremili za to veče. Neznam kakav je bio program te prve zabave, pošto sam ja, kada smo nas nekoliko omladinki sve središe morala da idem kući. Po mene su došle moja maćeha Anka i snaja Stoja (Vujina žena) govoreći mi da nije moje da budem na zabavi, da je to sramota, jer nema ni pola godine kako mi je otac Mile umro. Tako sam se ja često puta nalazila u nezgodnom položaju: na jednoj strani napredna braća, njihov rad i moji sve brojniji zadaci, a na drugoj strani ove dvije žene, starih patrijarhalnih shvatanja i pogleda, koje su smatrale, da trebam kao mladja da njih slušam.

Sutradan sam čula da je na zabavi govorili: Dule Vidović, Atif Topić i Adem Kovačević. Pored omladine iz Mašića bilo ih je i iz obližnjih sela; Vilusa, Jazovca, Romanovaca, pa čak i iz Miljevića. Poslije održane partizanske zabave o tome se puno pričalo kao o jednom izuzetnom događaju u selu.

POVLAČENJE PARTIZANSKIH JEDINICA I POTKOZARJA I ODLAZAK U PARTIZANE

Polovinom marta 1942 godine došlo je do povlačenja partizanskih jedinica sa područja Mašića i drugih Potkozarskih sela, pa tako došlo do uvršćenja okupatorske vlasti. Nezavisna država Hrvatske

taka formirala je svoje "oružničke postaje" u mnogim Potkozarskim selima. Tako su oružničke postaje bile u centru Mašića i u kući Rakevića i Tasevca, tako da se čitavo selo nalazilo po prismotrom ovih postaja. Zapravo, što je neprijateljska vojska dalje potiskivala partizanske jedinice, to su i postaje pomicale dublje u sela.

Ove partizanske jedinice bile su zaštitnica naprijed ~~na~~ naprijed ~~navedenih~~ Potkozarskih sela, a kad je došlo do njihovog povlačenja, onda je došlo i do povlačenja jednog broja seljaka sa porodicama za Kozaru., odnosno u Kozarska sela i tu su ostali do Velike Kozarske ofanzive (jula 1942) i doživili sudbinu naroda Kozare.

Obzirom da je front neprijatelja bio linijom: Turjak, Kijevci, Dragelji, Cimiroti, "Petnaesti kilometar", Bistrica, Gašnica itd. došlo je do prekida veza sa vojnim i političkim snagama, sve do ofanzive na Kozaru (jula 1942). Ni dobri i vješti kurijeri nisu mogli da se probiju u Potkozarje i Lijevče, niti je bilo moguće da se probiju do Kozare. Rijetki su slučajevi da je neko uspio da predje, jer su svuda bili bunker i bodljikava žica. Takav front trajao je sve do Kozarske ofanzive. Bilo je dosta pokušaja partizanskih u napadima na tim frontovima, ali bez nekog većeg uspjeha, uz obostrane žrtve.

Moram napomenuti da je čitavo vrijeme NOR-a narod Potkozarja bio čvrsto vezan za Narodno oslobodilački pokret, bez obzira na teške uslove i prilike, koje su pojedinih godine bile. ~~Na~~ Čak i onda kada kada su partizani gubili poneku bitku, narod ~~u njih~~ njih imao puno povjerenje, ne samo odrasli, nego su to povjerenje pokazivala i djeca. U svojoj mržnji i nemoći da nešto dozna o partizanima i njihovom kretanju, neprijatelj je hapsio i djecu. Računali su da će od djece nešto saznati, bilo iznudjivanjem-tuđom i pretnjom, bilo nudeći bonbone i čokoladu. Međutim, i djeca su bila odlučna. Njihova mržnja prema neprijatelju, bila je još veća nego ljubav prema partizanima. Ta vjera u partizane bio je svakako rezultat političkog rada, ali i njihove borbe za pravednu stvar. Narod je partizane smatrao prosto nepobjedivim.

Povlačenjem partizana polovinom marta 1942 godine iz našeg sela i drugih sela Potkozarja i ja sam otišla u partizane. Sam

Dan uoči povlačenja neprijatelj je jakim snagama, ujutro rano krenuo iz pravca neprijateljskih uporišta: Šimići, Mišije, Laktaši, Bos. Aleksandrovac, Nova Topola. Mislim da je vojak² išla frontalno.

Brat Vujo mi je rekao ako dodje do povlačenja da i ja krenem i da o svome odlasku nikome ništa ne govorim. Navečer sam spakovala jedan zavežljaj=najnužnije odjeće i ujutro krenula, a da o tome nisam ništa rekla ni maćehi, a ni snahama. Izmakla sam vojsci i poslije raznih peripetija, zaobilazeći vojsku i grupu naroda koji je bježao u Kozaru, navečer sam stigla u Grbavce. Išla sam preko Jazovca, Čelinovca, Denjih Kijevaca gdje sam stigla jedinu raniju kolonu boraca i naroda. Na granici sela Dragelja prelazili smo preko mostića na rijeci Lubini. Bio je hladan martovski dan, put raskvašen, a rijeka Lubina nabujala i izlila. Žene su nosile i vodile djecu, pa su mnogi borci prenosili djecu preko Lubine.

Dolaskom u Grbavce našla sam poznate drugove rukovodioce; Josipa Mažara, Ratka Vujovića i druge. Susreli su me Braco Nemet i Atif Topić i rekli mi da ostanem tu u bolnici. Bolnica je bila u kući Stjevana Matavulja=Starog u Grbavcima, a bolničarke su bile Mica Maškić i jedna Židovka Alma, čije sam prezime zaboravila. Ovdje sam ostala oko mjesec i po dana, odnosno dok bolnica nije bombardovana. U bolnicu su dolazili lakši i teži ranjenici, ali su teži ranjenici otpremani dalje u Kozaru. Sjećam se jednog slučaja teškog ranjenika Otoje Čikića kojega smo Mira Šinik i ja previle u Matavulja Gaju.

Čim sam došla u Grbavce odmah sam uključena u Omladinski aktiv sela Grbavaca koji je bio brojan. Sjećam se nekih imena Grozdana Šestić, Milka Zmijanjac, Milorad Dragišić, Savka i Vida Matavulj, Desa Bavrljić, Draga imena sam zaboravila. Sjećam se da smo mi kao Omladinski aktiv iz Grbavaca išli na konferencije i priredbe u Gornje Podgrađe. Ovi skupovi održavani su u Radničkom domu.

BOMBARDOVANJE I EVAKUACIJA BOLNICE GRBAVOI

Kada je bolnica bombardovana poginula je bolničarka Mica Maškić, ćerka obućarskog radnika iz Gornjih Podgradaca. Istog

današnja bolnica je evakuisana iz Grbavaca, a zateđeni ranjenici otpremljeni su u Gornje Podgrađce i Jablanicu. Sa ranjenicima sam i ja došla u Podgrađce. Tu me je susreo brat Vuje i odveo u Komandu opštine, čiji je komadant tada bio Petar Misimović. Tu sam zatekla Lazu Ilića iz Kijevaca, dok ostale nisam poznavala. Petar je Vuji i meni rekao da ću ići u bolnicu u Jablanicu i privremeno me smjestio kod Simeune Bjelovuk.

Kada je pošla jedna grupa boraca i Petar sa njima u Jablanicu, rekao mi je da i ja krenem. Uvratili smo Petrovoj kući i rekao mi da pripadam bolnici koja je bila u školi Jablanica, u blizini Petrove kuće. Petar me je odmah povezao sa Omladinskim aktivom sela Jablanice čiji su članovi bili; sestre Misimović Danica i Zora, Stojna Bjelovuk, Zora Banjac, dok se drugih imena ne sjećam. Sekretar ovog aktiva bio je Bjelovuk, ne sjećam se imena.

Petar je odmah pozvao Jovanu Španić i rekao joj: "Ova drugarica će stanovati kod tebe i nesmije joj ništa faliti" U kući Jovanke i Vase Španića bila sam primljena kao drag gost i bila kao da sam član njihove porodice, gdje sam stanovala sve do velike ofanzive na Kozaru jula 1942 g. Tako sam počela raditi u bolnici Jablanica čiji je komesar bila Mara Golub, a nekako pred ofanzivu za komesara je došla Smilja Šinik, a Mara je otišla na drugu dužnost.

Naše omladinske sastanke održavali smo ispod škole u jednom Jošiku. Sjećam se da je pred Kozarsku ofanzivu, čini mi se da je bila druga polovina maja 1942 g. da je održan jedan veliki narodni zbor u Španića gaju. Ostalo mi je u sjećanju masovni dolazak omladine iz susjednih sela. Čini mi se da je na zboru govorio Branko Babić-Slovenac, Ratko Vujović-Čoče i Dule Vidović. Govoreno je o borbama i razvitku NOR-a u našoj zemlji i ratu u drugim zemljama, a spominjano je i napredovanje Crvene armije. Ovaj zbor ostavio je veliki odjek u narodu, bez obzira što je Kozara već tada bila opasana neprijateljskim snagama. U narodu se osjećalo neko oduševljenje i vjera u pobjedu. Narodno veselje trajalo je do kasno u noć.

Boraveći u Grbavcima kraće vrijeme u Podgrađcima i u Jablanici i radeći u Omladinskom aktivu tih sela upoznala sam mnogo omladine, žena i odbornika Seoskih narodno oslobodilačkih odbora. Ovo mi je bilo dragocjeno kasnije za vrijeme ofanzive na Kozaru, kao i poslije ofanzive.

VELIKA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA NA KOZARU

Kada je već uočena ofanziva na Kozaru, odnosno stalno stezanje obruša oko Kozare, došlo je do povlačenja bolnice iz Jablanice i drugih bolnica sa područja ovog dijela Potkozarja i nekih Kozarskih sela, dublje u Kozaru na Vitlovsku. Bolnica je evakuisana u predvečerje, kada neprijateljski avioni nisu nadlijetali. Inače su stalno prelijetali, izvidjali i bombardovali. Iz bolnice su evakuisani ranjenici i materijal, zapravo sve ono što bi moglo bolnici biti od koristi. Ranjenici su prevoženi u volovskim kolima, a neki teži, nošeni su na nosilima. Jednu grupu ranjenika otpremili smo u vagonu Šumske željeznice koji se zatekao na pruzi. Željeznica je išla dolinom rijeke Bukovice. Vagon smo zamaskirali granama, a gurali su ga borci i oni koji su nosili ranjenike, jer je i to bilo lakše nego ih nositi na nosilima. Vagon je tako doguran u blizinu Vitlovske, odnosno bolnice.

U Vitlovskoj su postojale barake, lijepo, posebno izgrađene za potrebe bolnice. Bolnica je bila dobro opskrbljena lijekovima i materijalom koji je iznesen iz Prijedora prilikom zauzimanja Prijedora 16 maja 1942 godine.

U samoj Bukovici ispod Vitlovse bila je masa naroda koji se već povlačio dublje u Kozaru iz sela; Jablanica, Biakovac, Sjeverovci, kao i iz Podgradaca i Sovjaka. Svaki dan su nadlijetali avioni i bombardovali, gdje su god primjetili kretanje mase naroda. Tako su jednog dana oko 9 sati bombardovali i ovu grupu naroda ispod Vitlovske. Nastao je opšti metež i vrisak. Bomba je pala u grupu naroda. Bilo je mrtvih i ranjenih, pa se tako povećao broj ranjenika u inače punoj bolnici.

Toga istog dana poslije podne na nas se srušilo veliko nevrijeme, tako da se do bolnice na brdu teško uzlazilo. Usled velike kiše i mnoštva naroda i boraca koji su se tuda kretali, nastao je težak, klizav uspon. U samoj Vitlovskoj, tu gdje je bila Centralna partizanska bolnica, pristizalo je mnogo ranjenika, među njima i težih koji su smješteni u barake, a mnogi su bili vani, ležeći na nosilima.

Ne sjećam se datuma, mislim da je bilo u drugoj polovini juna 1942 godine, bombardovana je i ova Centralna bolnica na

Vitloveskoj, tako da se broj ranjenika znatno povećao, jer je u blizini bolnice pored mase naroda bilo i boraca iz jedinica. Neznam koliko smo dana ~~pešije~~^{pešije} bombardovanja bolnice ostali i spremali se za pokret sa ranjenicima, jer su neprijateljski avioni ~~st~~ stalno nadlijetali i bombardovali. Namjera je bila proboj neprijateljskog fronta, da se spasu ranjenici, vojska i što je moguće više naroda..

POKUSAJ PROBOJA I SPASAVANJA RANJENIKA

Sjećam se noći kada smo krenuli sa ranjenicima i četom boraca. Išli smo ~~na~~^{na} jednu rječicu. Neznam je li to bila Bukovica ili Mlječanica, ali se sjećam klizavog, glatkog kamenja u rječici=obraslog mahovinom. Okliznula sam se i pala. Podigao me jedan borac, ranjen u ruku, kojega sam ja vodila. U toj koloni bili su i moj brat Vujo Topić, Pero Bokan i mnogi drugi.

Noć je bila teška, tuklo je sa svih strana, kao da se zemlja zapalila. Koliko se sjećam te noći išlo se na proboj, a sjećam se ~~zbjega~~^{zbjega} ~~ko~~^{pred} zoru, u toj teškoj borbi i košmaru vratili na~~red~~. Kolonom se pronio glas: poginuo je Danilo Borković, komesar čete i njegov komandir Adimović, izvršila samoubistvo Branka Bjelovuk i mnogi drugi. Ponovo stižemo na Vitlovesku sa ranjenicima, neznam da li drugog ili trećeg dana.

Prije nego što smo ponovo stigli u Vitlovesku naišli smo na jedan težak, jeziv prizor koji je nemoguće ispričati ili opisati. Neznam gdje je to bilo, ali neko je rekao ko dobro poznaje mjesta na Kozari da su to Pašini Konaci i spomenuo je još jedno mjesto, tu u blizini, ali se više ne sjećam koje mjesto. Neprijateljski avioni su na tom mjestu zbjega napravili masakr u jednoj uvali. Bila je masa poubijanog naroda, žena, djece, rasturenih dječijih kolijevki, poubijane stoke i rastočenih kola. Mislim da je to bilo bombardovanje i mitraljiranje iz aviona, jer neprijateljska vojska, još nije bila dotle stigla. Bio je to nezaboravan prizor: izmješanog poubijanog naroda i vojske i stoke, raznih stvari i materijala koje je narod ponio od svojih kuća: hrane, posuđa, odjeće i posteljine.

Malo dalje, (išli smo 500 do 600 metara), jedna grupa ljudi u jednoj uvali sjekla je jelove grane i bacala na poginule. Vjerovatno je i to bio zbijeg. Ispod tih grana virile su noge poginulih. Najvjerovatnije da su ih ovi ljudi tu zakopali.

Sa nama u koloni išao je Milan Nježić, Pero Bokan, koji je bio ranjen u ruku, Dušan Graovac i još dosta drugova i ranjenika sa kojima smo išli prema Vitlovskoj. Došli smo u Vitlovsku i ostali nekoliko dana, ne sjećam se koliko. Sjećam se ranjenog Nikole Rončevića, koji je bio ranjen u nogu i stalno sjedio ispod jedne velike jelke, teško ranjenog Ostoje Ukića i još mnogih, koji su tražili samo vode i samo vode. To su bili posebno teški ranjenici. Nedaleko od bolnice je masa naroda. Noću se leže vatre i kuha u nekoliko većih kazana i svi su se u zbjegu hranili. Donošena je hrana borcima, a posebno ranjenicima. Donosili su i mlijeka, a bilo je i dosta mesa, jer su se klale ovce i junad, koje je narod prilikom povlačenja ispred neprijatelja poterao od svojih kuća. U bolnici su dolazile žene, majke i sestre, tražile su nekog svoga, da li je ranjen, je li tu?

I U BEZBESLAJNOJ SITUACIJI VJERA U POBJEDU

Kada smo ponovo došli u Vitlovsku, posebno mi je ostalo u sjećanju, ovaj narod u zbjegu i njegova vjera u bolje i ako je bila teška i neizvjesna situacija. U ovoj teškoj borbi, koja se nadvila nad Kozarom i kada je svaki čovjek mogao očekivati ono najgore, noću se pjevalo u zbjegovima oko vatre, a sjećam se da su i ranjenici pjevali, Avioni su ujutro, pa negdje do iza podne tukli, Kozara opasana neprijateljskim neprobojnim obručem, a naveče se po zbjegovima pjesma ori. Tek pred zoru sve se utiša, narod legna, gdje ko stigne, ispod drveća ili kola i spava. Nema šatora ni krovova. Sve je u iščekivanju jutra i teškoj bombardovanju neprijateljskih aviona.

Sjećam se i mnogih pjesama i onog natpjevavanja u zbjegu, nastalih u toj teškoj situaciji:

- =Partizani , draga braćo naša,
- =Branite nas od crnih ustaša.
- =Branidemo i odbranidemo
- =I slobodu rodu donjeđemo
- =donjeđemo u jutru sunčanom
- =Sa zastavom, slobodni, slavom ovjenčani.

Da ne nabrajam dalje. Bilo je mnogo pjesama koje su pjevane o Mladenu, naročito poslije njegove pogibije. Pjevalo se i o tada živim komadantima, koji su već tada bili legendi: Josip Maršar Šoša i Ranko Šipka, a kasnije se pjevalo i o mnogim drugim. Svaki događaj u ratu, bez obzira o čemu se radilo (borbi, radu omladine, žena itd.) bio je praćen sa prigodnom pjesmom.

RAZLAZ BORACA I ODVAJANJE OD BOLNICE

Kada se je već došlo do toga da nema proboja i izlaska iz okruženja, da bi se spasili ranjenici, odred i što više naroda, došlo je do toga, da su vojni i politički rukovodioci saopštili borcima i narodu, da se mora pribjeći drugim rješenjima. Rečeno je da borci sakriju oružje, a da se narod što prije vrati svojim kućama, prije nego što neprijatelj stigne u selo.

Bio je to težak trenutak. Borci su teška srca odlagali oružje, a najodgovorniji drugovi su ga zakopavali. Rečeno je da će trebati poslije ofanzive i da će se borci ponovo okupljati, što je stvarno i bilo. Narod se vraćao kućama u svoja sela. Rečeno je da će ranjenici biti sklonjeni u neka skloništa. Bilo je lakših ranjenika koji su želili i otišli svojim kućama u selo, sa namjerom da se negdje zakopaju i sakriju u blizini svojih kuća. Borcima je rečeno da se razidju i da se ne kriju više od trojice u grupi. Pošto su svi borci sa Kozare, znali su i zborna mjesta na Kozari.

Mnogi borci su otišli u svoja sela, smatrajući da će se tamo najlakše sakriti. Međutim, većina ih je pala u ropstvo, oterani u logore, a manji broj je upućen u logore pa na rad u Njemačku. Najviše ih je streljano, neki u logoru, dok neki nisu ni stigli do logora.

U grupi ranjenika koji su koliko, toliko bili pokretni nalazio se i jedan borac, ranjen u butinu. Rana mu je bila velika, već je zaudarala i bila puna crva. Neprestano je tražio da ide svojoj kući, da mu je kuća pod samom Kozarom i da on zna put do kuće. Tražio je da ga vodi ja i Zora, koja je bila sa Dubičkog terena. Zorini to nije bilo drago, što joj se vidilo na licu, ali je Nikola Rončević koji je ranjen u nogu sjedio ispod drveta i rekao onako zapovjednički da idemo i da se ne vraćamo. Tako smo Zora i ja krenule sa tim ranjenikom i rastale se od bolnice.

Kada smo Zora i ja kretale sa onim ranjenikom čuli su se vapaju ranjenika. Većina ih je zdravima vikala: "Drugovi idite, mi smo svakako poginuli", dok su drugi vikali: "Drugovi, poubijajte nas da nas Švabe nemuče". Bilo je to nepojmljivo, da se čovjeku krv sladi i srce da iskoči. Čovjek koji je to preživio, ne može ni danas poslije toliko godina kada se sjeti, da se ne naježi i da ne vidi tu potresnu sliku. To je bilo nešto što se ne može opisati, a čega se čovjek nerado prisjeća, jer ono izaziva težak bol.

Kada smo Zora i ja sa onim ranjenikom sišli sa Vitlovske do jednog potoka, ranjeniku smo ranu oprale, očistile orve (rekla sam već da je rana zaudarala) otkinule smo rukave sa košulje i zavile mu nogu. Rana ga je strašno bolila i putem je stalno jaukao. Odvele smo ga njegovoj kući. Uput nam je rekao da ima ženu i dvoje djece. Jako mi je žao što neznam ime ovog ranjenog borca, a niti prezime ove drugarice, koju nikada kasnije nisam srela. Takvo je vrijeme bilo, da niko nikoga nije ni pitao za ime. Gledalo se samo kako jedno drugom da pomogne i olakša tešku situaciju. Ostalo mi je u sjećanju kad smo ovog borca doveli kući, da je u dvorištu bio jedan dječak od svojih 5 do 6 godina u dugoj bijeloj košulji od lanenog platna. Izašla je njegova žena, a on je nama rukom dao znak da možemo ići.

Kada sada o svemu tome razmislim, onda dolazim do zaključka da je svaki u Kozarskoj ofanzivi svako ljudsko biće imalo neku svoju sudbinu, kako to narod kaže. Niko nije bio pošteđen: ni starci, ni djeca, pa ni ranjenici. Često se čovjek koji je preživio svu tu tragediju i stradanje naroda Kozare upita: kako je uopšte moguće da je neko preživio.

POGOTO U JABLANICI

Zora i ja smo se pred kućom toga ranjenog borca pozdravile i ona je otišla u svoje selo, a ja sam se uputila u selo Jablanicu. U Jablanicu se iz Kozare vraćala masa naroda, ne samo iz Jablanice, nego i iz drugih obližnjih sela: Sovjaka, Podgradaca, Miloševa Brda i drugih. Pošto sam već bila u Jablanici prije ofanzive, odmah sam otišla Jovanki Španić, kod koje sam bila kada sam pripadala bolnici u Jablanici. U kući sam zatekla njenog muža Jovanu i sinove Vasu, Rađu i Dragoljuba, dječaka od desetak godina.

Čim sam došla Jovanka me prerušila u pravu seljanku,

tako da sam bila "član njihove porodice". Ona je imala jednog sina *Vasu* u zarobljeništvu u Njemačkoj tako da sam ja vođena kao snaha i dala mi u džep jedno njegovo pismo iz Njemačke. Pošto mi je obukla svoju široku suknju i kecelju i dala još i maramu da povežem, rekla je da ~~je~~ seljanke nisu tako bjele, jer one pocrne od rada u polju na suncu. Pošto sam ja plave puti i nikada nemogu pocrniti, Jovanka je stucala orase koji su bili još jako zeleni i to zajedno zeleni ^{linjsku} i plod, tako da sam se sa tim blago namazala po licu, rukama i nogama i dobila pravu boju koju je Jovanka želila.

Nakon 3 do 4 dana stigla je neprijateljska vojska iz pravca Podgradaca, goneći pred sobom narod i sve što je narod poterao i ponio sa sobom od svojih kuća. Dan ranije Jovankin sin Rade Španić otišao je od kuće, uspio se negdje sakriti i preživio je Kozarsku ofenzivu. Kasnije je poginuo kao borac XI Krajiške brigade.

Neprijateljska vojska kada je nailazila išla je frontalno, takoreći 3 stroja: prvo ustaše, onda Nijemci, a zatim domobranci sa nekim pljačkaškim grupama. Vojnici su nam rekli da se sve potovari u kola i poveze, da će to sve nama trebati, ide se preko Save u Slavoniju na rad u sela. Krenuli smo u pravcu prema Prosari. Udarilo je veliko nevrijeme i tu smo zanođili. Jovo i sin Vaso poterani su od kuće zajedno sa nama i ostalim narodom iz sela. Uz put su muškarci odvajani iz kolone, tako da je izdvojen i Jovo i sin mu Vaso. Iz ove izdvojene grupe muškaraca, neznem da li se iko živ vratio. Drugi dan po podne ispod Prosare od kuća Batića, Lukića i drugih, vraćen je narod u pravcu Podgradaca, treba da idemo u Bos. Gradišku.

Kolona je krenula prema Sovjaku praćena manjom grupom domobrana koji nisu obraćali veliku pažnju na našu kolonu. Rađunali su da je sve pkošlo. Druge vojske su već otišle preko Prosare i prema Dubici. Naša kolona je stala putem prema Sovjaku. Iz te kolone izvukle smo se nas nekoliko omladinke: Zora i Danica Misimović ja, i još neke omladinke i pobjegle u potok i skrivale se od vojske nekoliko dana. U međuvremenu i neke porodice izvlačile su se iz kolone i vraćale kući, tako da se iz Jablanice vratila i Jovanka Španić sa malim sinom, Milja Dončić, Stoja Banjac i još neke.

PONOVO SA PARTIZANIMA

Neznam koliko sam vremena provela u Jablanici bez ikakve veze sa partizanima, mislim da nije prošao ni pun mjesec dana. Zora Misimović je saznala da noću, kući dolazi DJuro Banjac iz Jablanice sa još nekim drugovima. iz sela. Kada je Zora upitala njegovu

Ženu Stoju, da li Djuro dolazi, ona je to kategorički odbila, da to nije tačno. Nas tri (sestre Misimović i ja) odlučimo da stražarimo oko Stojine kuće i da pazimo kada će Djuro doći. Pošto smo nekoliko večeri vidile da Djuro sa još jednim drugom dolazi, jedno veče Zora i ja smo pokucale na vrata. Zora se javila i kada smo šle u kuću njih dvojica su držali pušku na gotovu

Tražile smo od Djure vezu za odlazak u partizane u jedinicu, našto nam je Djuro rekao (vjerovatno da nas se oslobodi) da se više žene neće primati u partizane. Pitala sam DJUru koga ima u njegovoj jedinici nabrajajući mu poimenično drugove rukovodioce koje sam poznavala u želji da saznam da li su preživili. Rekla sam mu svoje ime jer me nije poznao, a Zoru je poznao, bili su komšije. Zamolila sam ga da upita drugove: Braću Nemeta, Ratka Vučkovića Čoče, Josipa Mažara Šoššu, Peru Bokana i druge (našta je on odgovorio da je Pero Bokan snjim u četi) da li mogu doći i da li će drugarice primati.

Nakon 4 do 5 dana došao je Djuro sa još dvojicom drugova i nas sve tri smo sa njima otišle na Kozaru. Ja sam došla u Treću četu, čiji je komandir bio Tomica Španović, a Zora i Danica Misimović dospjele su u Drugu čet, Trećeg bataljona Drugog krajiškog odreda, čiji je komadant bio Petar Međava, komesar Joco Marjanović. Bile smo neobično sretnе kada smo se ponovnašle u partizanima i postale partizanke.

Dolaskom u jedinicu našla sam dosta poznatih drugova i prvo jr bilo pitanje ko je preživio. Utiscima i događajima, patnjama i pogibijama u ofanzivi nikad kraja. Tu sam saznala i tešku istinu ne samo o bolnici u Vitlovscoj, nego i u Širokoj Luci (Miječanica) i sudbini ranjenika. Glavnina bolnice, odnosno teški ranjenici su poubijani, a sa njima i mnoge drugarice, koje ih nisu htjele napustiti. Samo nešto lakših ranjenika uspjelo se spasiti bjegom iz bolnice i vještīm sakrivanjem-kamuflažom. Cilj je bio da se ranjenici prebace iza ledja neprijatelja i tako spase i po mogućnosti prebace u skloništa. U tome se nije uspjelo, jer je neprijatelj polako, u gustim redovima nailazio i čistio čitavo područje.

Ja se i sada često pitam; sjetim bolnice i ranjenika u Vitlovscoj i razmišljam kakva bi bila sudbina i nas dviju Zore i

mene, da se Nikola Renčević nije onako vojnički izderao na nas kada smo trebale voditi onog ranjenika: "Idite, vodite ga i ne vraćajte se".

Iz sastava Drugog Krajiškog odreda formirana je kolika se sjedam 12 septembra 1942 godine na Paležu u Kozari V (Peta) Krajiška brigada. U brigadi sam primljena u KPJ 17 januara 1943 godine. Primio me je Slavko Zrnić, komesar čete.

U brigadi sam ostala do konca maja 1943 godine, do njenog odlaska sa Kozare u Centralnu Bosnu i dalje za Srbiju. U ovoj brigadi pored ostalog preživjela sam i IV neprijateljsku ofanzivu na Grmeču i bila na smotri IV Krajiške divizije u Jasenici 7 januara 1943 godine, gdje sam se prvi put srela sa voljenim Vrhovnim komandantom drugom Titom. To je bio događaj koji pamte kako borci IV Krajiške divizije, tako i narod Požgrmeča.

SA BRIGADOM SU KRENULI SAMO ZDRAVI I SPOSOBNI BORCI

Poslije druge smotre V Krajiške brigade na Kozari u Moštatici, veća grupa boraca među kojima sam bila i ja ostala je na Kozari. Bili su te uglavnom promrzli, ranjeni ili obolili od tifusa, koji nisu bili sposobni da krenu sa brigadom na njen daleki put. Ja sam prebolovala tifus, a i noge su mi bile promrzle na Grmeču pa sam i ja morala ostati i ako mi je rastanak teško pao. Poslije prezdavljenja i operavka, od ovih boraca formiran je Odred, koji je kasnije prerastao u XI Krajišku brigadu. Ja sam bez obzira na moju bolest i iscrpljenost brzo prezdavila i došla u bataljon čiji je komadant bio Branko Popović, a komesar Slavko Havić.

Naš bataljon se nalazio u širokom krugu, nedaleko od Golubače na Kozari i imao teren prema Prijedoru, Manjači i Banja Luci. Ovdje sam ostala oko mjesec dana i pred odlazak sam bila određena za referenta saniteta, jer je došlo do kadrovskih promjena u jedinici. Međutim, ja sam sasvim neočekivano određena na drugu dužnost, na znatno teže i odgovornije zadatke koji su me odvojili od moje jedinice.

Strana 3 KNJIGE SU KRUČILE SELOM

Kada sam govorila o kruženju knjiga po selima i širenju napredne misli među seljacima, pored moje braće Mihajla i Vuje Topića, Ilije Dardića i još nekih koje sam spomenula, izostao mi je jedan vrlo važan momenat. To je omladina iz naših Ljevčanskih i Potkozarskih sela koji su otišli na zanate putem Srpskog privrednog društva "Privrednik" u Beogradu i učili zanate po raznim mjestima. Pored toga, veći broj omladinaca učili su zanat kod Švaba u Novoj Topoli i Bos. Aleksandrivcu (a manji, neznatan broj u Banja Luci i Bos. Građišci) Neki siromašni seljaci-omladinci išli su u grad u potrazi za poslom, od kojih su neki i uspjeli da se zaposle i rade u nekom gradu, a najčešće u Beogradu.

Medjutim, sa ovog područja bilo je dosta djaka srednjih škola, naročito učiteljske i po neki student. Oni su ferije provodili kod svoje kuće i bili nerazdvojno vezani za svoje selo i svoju porodicu.

Među ovim zanatlijama, radnicima, djacima i studentima, bilo je mnogo aktivnih boraca za narodna prava, od kojih su neki dolazili u sukob sa žandarima. I oni su donosili napredne, zabranjene knjige, radili na prosvjediivanju seljaka, za bolju obradu zemlje, ali su djelovali i politički.

Od tih naprednih djaka, sjećam se djaka, a kasnije učitelja iz Romanovaca: Stojana i Vlade Makića i Milana Devića, dok se od studenata sjećam Jove Vulina, kasnije inženjera, rekodje iz Romanovaca. On je bio kažnjen zabranom upisa na sve fakultete u Jugoslaviji, tako da je emigrirao u Austriju i tamo se upisao na Građevinski fakultet. On je bio veliki prijatelj moje braće i često je dolazio i kao student, a i kasnije kao inženjer. Sa mojim ocem Milom ^{Radio} ~~Radio~~ je most u Turjaku, koji ocu nikada nije ni plaćen pa su tako seljaci na račun toga i pjesmu spjevali. Bio je i jedan student agronomije Radumilo (zaboravila sam ime) rodom iz Mašića, koji je kao student provodio ferije u Mašićima. O drugima nebi nešto mogla ~~našćjenije~~ reći, jer ovo mi je poznato iz razgovora moga oca i moje braće.

Ovi omladinci su organizovali razne skupove, zabave, u nekim selima Ogranke "Seljačkog kola", formirali čitaonice po

selime i sportska društva. Ovo sve u cilju okupljanja seljaka, a naročito seljačke omladine, radi lakšeg političkog rada. Znam da su organizovali seljake za razbijanje pojedinih režimskih zborova i drugo. Sjećam se da se o neuspjehu nekog političkog zbora dosta pričalo i da je to izazivali opšte veselje i komentare kod seljaka. Sjećam se jednog takvog neuspjelog političkog zbora u Šibića Hanu koji je imao velikog odjeka u okolnim selima.

(Prema prikupljenim podacima između dva rata samo putem "Privrednika" upućeno je na zanate sa tadašnjeg ereza Bos. Građanska oko 330 omladinaca, dok je Ilija Dardić 1934 ili 1935 godine iz svoga sela Karajzovaca odveo na za nat 13 omladinaca u Beograd, dok nema podataka koliko je omladine završilo zanate kod Švaba u Novoj Topoli i Bos. Aleksandrovcu.)

U ovoj svojoj dopuni moram spomenuti i napredne učitelje koji su radili u pojedinim selima u školama: Golub Nešović u Vilusima, Deso Vezuljić u Mašićima, Ilija Slijepčević u Kijevcima, Branko Matavulj u Brbavcima. To je samo iz bliže okoline, što ja znam, a čemu se u našoj kući često razgovaralo.

Kada se sve to sabere što sam naprijed navela, onda se vidi kolika je to bila snaga, velika i po broju i po svome doprinosu ovome kraju, koja je svakako doprinijela širenju naprednih ideja u Lijevču i Potkozarju.

Kada sam govorila o knjigama koje su kružile po selu potrebno je da dodam nešto što sam naprijed prepustila. Sjećam se da je u kući brata Mihajla bilo puno knjiga, a bilo je dosta knjiga i u našoj kući, kojemu čuvane u jednom sanduku u magazii. Mihajlo je puno čitao, najviše noću pored petrolejke. Jednom priliko njegova žena Anka kaže: "Onaj moj čovjek će odmoraviti čitajući svaku noć."

Negdje u ranu jesen 1941 godine, Mihajlo je svoje knjige prenio našoj kući i ostavio ih u magazii. Od ovih knjiga jedan dio je otpremit za Kozaru. Neznam koje su to knjige bile. Preostale knjige, jedan veliki sanduk, odnijeli smo iz kuće i zakopali pod jednu krušku, kako je Mihajlo rekao, udaljeno od kuće oko 100 met. Bilo je to oko 10 marta 1942 godine. Navečer smo iskopali veliku rupu i smjestili sanduk sa knjigama i zakopali, odnosno dobro zemlju nagnuli i utabali. Pošto sam ja nakon par dana otišla od kuće (u partizane) o tim knjigama nisam ništa više znala.

Međutim, Vujine ćerke Stana i Lepa su mi ispričale: da su su jednom prilikom u jesen 1944 godine čuvala stoku i iz šume posmatrale, kada su naišli Nijemci i Čerkezi, da su promašili sanduk sa zakopanim knjigama i gledale kako knjige izbacuju bajonetama. Kad je vojska prošla. Čobani su to pokušali sušiti, ali se više skoro ništa nije moglo pročitati. Koliko se sjećam, tu je moglo biti oko 50 knjiga, među kojima je bilo debljih u crnom povezu. Nažalost ne sjećam se naslova. Samo sam zapamtila da je bila "Gvozdena peta" i roman "Mati" od Gorkoga kojega sam i ja pročitala.

II. D I O

POZADINSEI DRUŠTVENO POLITIČKI RAD NA PODRUČJU RATAOG
SREZA BOS.GRAĐANSKA

DRUGI DIO:
IZ JEDINICE U POZADINU

Koncem juna 1943 godine pozvao me je u Štab bataljona Branko Popović i Vaso Petrović i saopštili mi da je iz Štaba Odreda došao kurir i donio pismo da se javim komesaru odreda Milanu Vrhovcu. Sutradan sam sa kurirom otišla i javila se komesaru drugu Vrhovcu. Teško mi je pao i ovaj ponovni odlazak iz moje jedinice, ali mi drugovi rekoše da je to partijski zadatak.

U Štabu odreda pored Milana Vrhovca zatekla sam i Ljubana Crnobrnju. Rekli su mi da sa kurirom odem da ručamo pa da predveče dođem u Štab. Štab se nalazio u selu Koturovi, na području Bos. Dubice. Kad sam ponovo došla Milan mi je saopštio da sam po Odluci Okružnog komiteta KPJ za Kozaru, pored ostalih i ja predviđena za rad u pozadini, vjerovatno na terenu Bosanske Gradiške, ali će o tome odlučiti Okružni komitet KPJ.

U razgovoru sam pitala Milana: Šta ću ja raditi u pozadini? Ja za takav rad nisam sposobna. Nisam mogla pretpostaviti da se u jedinici pratio rad pojedinih boraca i da smo svi mi iz jedinice odabrani po određenim kriterijima.. Kada sam pitala šta ću raditi u pozadini, Milan mi je rekao: "Trebamo dosta boraca iz Lijeve i Potkozarja Gradiškog terena". Peta je kao što znaš otišla, a ova se la Dubičkog područja nemaju boraca, jer sve što je sposobno je u jedinici ili je pobijano! Drugo, dođao je uz osmijeh "kad ja tamo dođem sa jedinicom, nemoj da mi vojska bude gladna".

Upućivanje na pozadinski rad vrlo teško mi je palo. Plasila sam se toga zadatka, bojeći se da nisam dovoljno sposobna za taj vrlo odgovoran rad. Sutradan sam otišla u Okružni komitet KPJ za Kozaru, koji je također bio u Koturovima i tu sam zatekla Miloša Stojakovića i Dušana Stojnića, koje od ranije nisam poznavala. Razgovarali smo o tome zašto ja idem u pozadinu, da je to partijski zadatak i da Komitet vjeruje da ću ja moći nešto da uradim na tom terenu, te da ću se snaći u izvršavanju zadataka. Uputili su me da se javim idem u Podgradce i da se javim sekretaru Sreskog komiteta KPJ. Nedju Macuri.

Javila sam se Komitetu u Podgradce i tu ostala nekoliko dana bez nekih obaveza. Tu sam zatekla Mirka Sitnicu i Peju Stanišljevića koje sam od ranije poznavala.

Kao prvi pozadinski rad bio je sastanak Partijske ćelije u Podgrađcima. Sastanku su prisustvovali: Branka Dejdinević, Mirke Sitnica, Zera Ivanović i još dvojica drugova, a sastankom je rukovodio Peje Stanišljević. Tih dana, juli, a možda i početak avgusta 1943 godine, kretala sam se u selima Gernji i Donji Podgrađci, Sevak, Jablanica i Grbavci, uvijek sa nekim od ovih drugova. Jednom sam prisustvovala kraćem sastanku=razgovoru sa Đurđijom Pavićem iz Kočićeve i Momčilom Šušnjarom iz Karajzovaca koji su radili u Lijevo i upoznali me sa stanjem i načinom rada u Lijevo Polju gdje su u blizini bila njemačka uporišta, a u mnogim selima i "oružničke postaje". Oni su u Lijevo radili kao partijski radnici i vrlo dobro su poznavali prilike Lijeve i Potkozarja.

Početkom avgusta 1943 godine otišla sam na teren u Mašić, Viluse, Romanovce, Rogolje, Elezagiće i druga sela ovog dijela Potkozarja, a nakon dvadesetak dana ~~otila~~ (možda i prije) otišla sam u Ljevo polje po određenim zadacima, gdje sam se kasnije najviše u toku rata zadržavala.

FORMIRANJE SRESKOG ODBORA A.F.Ž-a

U julu mjeseca 1943 godine formiran je Sreski odbor anti-fašističkog fronta Žena za srez Bos. Gradiška, a prva predsjednica bila je Danica Pavić, učiteljica. Poslije toga prišlo se formiranju seoskih, a kasnije i opštinskih odbora AFŽ-a.

Međutim, u nekim selima formirani su seoski odbori AFŽ-a i prije formiranja Sreskog odbora AFŽ-a, zavisno od prilika i uslova u pojedinim selima. Bilo je sela gdje su čak i prije Ofanzive na Kozaru (juni/juli 1942.) formirani odbori Žena kao na pr. u Podgrađcima. Nisu se zvali odbori AFŽ-a nego samo "seoski odbor Žena".

Bila sam član Sreskog komiteta KPJ za Gradiški srez, negdje od jula 1943 g. i član Sreskog odbora AFŽ-a. U komitetu sam dobila sektor Antifašističkog fronta Žena, odnosno zadužena za rad te organizacije. Te zaduženje bilo me je jako zabrinulo. Došla sam iz jedinice i zadatak ove organizacije bio mi je nepoznat. Smatrala sam da je rad sa omladinom mnogo lakši i da je omladinu znatno lakše okupiti.

Na jednom od sastanaka Sreskog komiteta KPJ kada se raspravljalo o zaduženjima po sektorima, ja sam bila vrlo zabrinuta i utučena, pa je sekretar upitao šta me to brine. I ovaj puta sam rekla da smatram da je bilo bolje da sam ostala u jedinici, jer neću zadovoljiti na svome sektoru. Na to je sekretar rekao da smo mi svi odgovorni za sve i da svako ko ide na teren neće održavati sastanke samo po svome sektoru, po zaduženju, nego da ima naterenu na koji se rasporedi da održi sve sastanke i pretrase tekuće zadatke: partijske organizacije, vlasti, tj. seoskih i opštinskih narodno oslobodilačkih odbora, omladine i AFŽ-a.

Nakon moga dolaska iz jedinice, neznam nakon koliko dana, Sreski komitet KPJ za Bos. Gradišku uputio me je na jedan kurs u Košićevu, koji je trajao oko 8 dana. Rukovodilac ovog kursa bila je Mica Vrhovac. Sa područja Bos. Gradiška upućene smo ja i Dara Radić, starija sestra Lepe Radić. Kasnije je održano još nekoliko ovakvih kurseva na Kozari za rad među ženama, tako da se broj aktivistkinja za rad sa ženama znatno povećao. Kasnije su na kurs išle Branka Dojčinović iz G. Podgradaca, Milja Sitnica iz D. Podgradaca, Zora Bavrljić iz Grbavaca, Milka Kukrić iz Vilusa i Milka Prodanović-Beba.

PARTIJA JE POSVEĆIVALA VELIKU PAŽNJU RADU MEĐU ŽENAMA

Moram napomenuti da su Okružni komitet KPJ za Kozaru, kao i Sreski komitet KPJ za Bos. Gradišku, poklanjali veliku pažnju radu među ženama. To je kod mene stvaralo još veću zabrinutost i odgovornost. Ovo je svakako bila jedna od idejnih odluka i zadataka Partije u odnosu na žensko pitanje i predratni položaj žena, te doprinos žena u NOR-u, kako u jedinicama, tako i u pozadini.

U vezi aktivnog rada, kao u budućim zadacima AFŽ-a kako na oslobodjenoj tako i na neoslobodjenoj teritoriji, Partija je organizovala i Okružnu konferenciju AFŽ-a. Konferencija je održana u Medjuvodju 26.9.1943 godine na kojoj je sa područja tadašnjeg (ratnog) srezg Bos. Gradiška učestvovalo preko 20 drugarica. Bio je to značajan skup, pa se i sada sjećam mnogih imena prisutnih drugarica i radu konferencije koja je trajala duboko u noć. O njenom radu neću detaljno govoriti, jer je to već obrađeno prilikom

proslave četrdesetogodišnjice.

Konferenciji su prisustvovali: Danica Pavić, ~~članica~~ prva predsjednica AFŽ-a za Bos. Gradišku, Smolja Radonjić, član Okružnog odbora AFŽ-a, Branka Dojčinović iz Podgradaca (bila streljana od Čerkeza 1944 g. u naručju joj ubijena ćerka od 18 mjeseci, a ona samo ranjena) Deso Topić, član Sreskog komiteta KPJ i Sreskog odbora AFŽ-a, Jozefina-Zefka Šelemba iz Karajzovaca, Vuka Lučić iz Lužana, Dušanka Lajić iz Sovjaka, te Zora Ivanović, Gospova Panić, Gospova Beuk, Milja Sitnica, Mara Babić i Stajka Vujić sve iz Podgradaca (Donjih i Gornjih) Joka Babić iz Mileševa Brda, Zora Pavković iz Laminaca, Draginja ADŽić i Zora Bavrljić iz Grbavaca, Milka Kukić iz Vilusa i Dosta Protić iz Jablana kod Laktaša (počinula na likvidaciji bande nakon oslobođenja.)

Da bi po zadatku stigle na ovu važnu konferenciju, pojedine drugarice prelazile su 50 do 60 km., a neke su morale proći kroz neprijateljska uporišta, koje su radile na neoslobođenoj teritoriji..

Ne mogu, a da ne spomenem da je bilo sela gdje su u Seoskim narodnooslobodilačkim odborima bile same žene ili samo po neki muškarac. Isti je slučaj i sa Omladinskom organizacijom. To su uglavnom bila Potkozarska sela, obzirom na stanje poslije ofanzive na Kozaru 1942 godine, tako da su žene bile uključene u radi prije formiranja seoskih i Sreskog odbora AFŽ-a.

Poslije formiranja Sreskog odbora AFŽ-a prišlo se formiranju seoskih odbora AFŽ-a, odnosno njihovoj dopuni i učvršćenju tamo gdje su već postojali. Najprije su formirani u opštini Podgradci u selima Gornji i Donji Podgradci, Jablanica, Miloševa Brdo, Sovjak i Trebovljani, a potom u Bistrici i Gašnici, te na opštini Turjak: Turjak, Grbavci, Kijevo, Dragelji, Jurkovića i Jazovac. Potom u djelu tzv. "Fojava", to je naš ratni naziv za sela između Kozare i lijeve strane ceste Banja Luka-Bos. Gradiška, tako da su formirani odbori u selima Mašići, Vilusi, Romanovci, Rogolj, Bezek, Elezagići i da ne naprajam dalje.

Učestvovala sam u formiranju seoskih odbora AFŽ-a u mnogim naprijed pobrajanim Potkozarskim selima. Odbori vlasti, odnosno Narodnooslobodilački odbori formirani su po selima negdje odmah početkom ustanka, a najviše koncem 1941 i početkom 1942 godine, zavise od sela i uslova koji su vladali (u mom selu Mašići Seoski

N00-a formiran je koncem decembra 1941 godine) Istovremeno formiranjem Narodnooslobodilačkih odbora po selima formirane su i organizacije SKOJ-a po selima, a zvali su ih Omladinski aktivni. U Potkonarskim selima, tamo gdje su partizani držali teren bili su omladinski aktivni kao npr. u selima: Turjak, Kijevo, Jazovac, Berek, Grbavci i Mašići. Ovo znam pošto sam se i ja uključila u rad Omladinskog aktivna.

Istovremeno sa formiranjem seoskih odbora AFŽ-a u Potkonarskim selima i selima koje smo mi za vrijeme rata zvali "Pojas" prišlo se i formiranju seoskih odbora AFŽ-a u dijelu Lijevo Polja tj. u selima na desnoj strani ceste Banja Luka-Bos. Gradiška, koje je čitavo vrijeme NOR-a bilo oslobođena teritorija. Međutim, tamo su neke odbore AFŽ-a formirali drugovi koji su tamo radili na terenu. Tako je u Razboju Seoski odbor AFŽ-a formirao Đurađ Pavić, član Sreskog komiteta KPJ i Stevo Kasagić, član Seoskog N00-a u Razboju. Isto tako, prije moga dolaska na taj teren formirani su Seoski odbori AFŽ-a u Kukuljama, Mrševcima i Kojiševu.

Neznam koje sam ja sve odbore AFŽ-a u Lijevo formirala, jer vrijeme je odmaklo. Sjećam se četiri sela Laminaca (Dubrave, Sredjani, Jaružani i Brezik) Laminici) Vakuf, Petrevo selo, Karajzavci i još nekim selima. Neki odbori AFŽ-a (koje sam spomenula ili izostavila) bili su formirani i ranije od nekih drugih rukovodilaca koji su radili na tim terenima, a ja sam vršila dopunu, obzirom na teren na neprijateljskoj teritoriji.

Kao što sam naprijed navela svi članovi Sreskog komiteta KPJ kada su išli na teren formirali su ili dopunjavali odbore AFŽ-a, bez obzira što sam ja bila zadužena za rad AFŽ-a na terenu. Sreski komitet PPJ djelovao je kolektivno po svim sektorima, bez obzira na zaduženja pojedinih članova.

Vrlo rado bih spomenula sve te divne ljude koji su neobičajno radili, bile u okviru narodnooslobodilačkog odbora, omladini ili AFŽ-a i koji su sve svoje snage podredili ciljevima NOR-a, ali to je u ovom slučaju nemoguće.. Jer, treba znati da čitavo vrijeme rata terenski-politički radnici nisu smijali ništa zapisivati, niti se što zapisivale na sastancima na terenu, radi predostrožnosti da neke ili nešto zapisane nebi pale neprijatelju u ruke. Smatram da o radu tih ljudi i njihovom doprinosu nije dovoljno rečeno i da su

oni u svim sjedanjima i napisima zaboravljeni. Po mom dubokom ubje-
djenju od rada tih "malih ljudi" često puta su zavisile pojedine
krupne akcije. Oni su bili ti koji su nosili teret rada i organizacijs-
kih svih mogućih akcija sprovedjenih na neoslobođenoj teritoriji. Od
političkog rada do snabdjevanje vojske i bolnica hranom i potrebnim
materijalom i opremom, te svakodnevnog izviđanje i praćenje kretanja
neprijatelja. U svim ovim akcijama učestvovali su i seoski odbori
AFŽ-a, a bilo je ponekih zadataka koje nisu mogli da izvrše muš-
karci, pa su to izvršavale žene i to po danu.

Sada bih pokušala da nabrojim bar neka imena tih nezaboravnih
vrih "malih ljudi", koji su posredu i po svemu deprimisu veliki, a
naređite na neoslobođenoj teritoriji. Rad na oslobođenoj ili na
poluoslobođenoj teritoriji bio je znatno lakši. Ako ništa druge oni
su imali etstupnicu, mogli su da se povuku u šumu u Kozaru, dok su
ovi bili izloženi: sa jedne strane neprijateljska uporišta u Novoj
Topoli i Bes. Aleksandrovcu, a sa druge strane na desnoj obali Vrbas-
sa-četnici.

SELA NA DESNOJ STRANI CESTE BANJA LUKA-BUS GRADIŠKA

SELO VAKUF u toku NOR-a zvali smo ga "Mala Moskva", jer
smo se tu čitave vrijeme sjedali "kao kod svoje kuće". Od članova
Seoskog NOO-a sjedam se Nikole Mastale, Ilije Keomana (streljali ga
Nijemci u Banja Luci 1944 g) Mihajla Paspalja, Ljube Banjca. Ove sela
kao i mnoga druga imale je uređjene baze-bunkere u šumi gdje su po
danu bili skriveni partizani.

Seoski odbor AFŽ-a bio je jedan od najaktivnijih na sreću
pos. Gradiška. U odboru su bili: Joka Trkulja, Savke Keoman, Vida Kralj
Kelečević, Sava Mandić, Anđja Papak i Besa Paspalj.. Ostala mi je u
sjedanju jedna njihova posjeta bolnici u Bukovici (više Podgradaca)
kada su iz Vakufa, preke ceste prevezle puna kela gotove hrane za
bolnicu (pite, pečene kekeši, sir, kajmak i druge) i kad su prošle pre-
ke ceste i došle u Gornje Viluse razvile su crvenu zastavu i tako sti-
gle do bolnice. Ova posjeta (a i mnoge druge) imale su veliki značaj
za ranjenike, njihovo liječenje i raspoloženje.

Kada su u pitanju žene Vakufa moram još nešto važne ukratke
spomenuti, a to je spašavanje Savezničkih pilota. U ljeto, vjerovatno
u prvoj polovini avgusta 1944 godine, Saveznički avioni kada su se
vraćali sa bombardovanja Njemačke, leteći preke Lijevča prema Banja
Luci, jedan ošteđeni avion (zvali smo ih "leteća tvrđava") spustio se

na njivu u blizini prvih kuća Vakufa (između Romanovaca, Vakufa i Seferovaca) svega oko 500 m. od glavne ceste Banja Luka-Bos. Gradiška, a možda oko 1,5 do 2 km. od neprijateljske vojske.

Piloti su izašli iz aviona i stajali. Detrčale je nekoliko žena i iza jedne šivice dale im znak da krenu u njihovem pravcu. Bio je vedar, sunčan, pravi ljetni dan. Čim su piloti detrčali žene su ih utvrđenim vezama uspjele prebaciti preko Vrbaša, znatno prije nego što je stigla neprijateljska vojska. Iste noći su vraćeni u Lijevoče, sprovedeni u Kozaru, pa u Sanski Most, tako da su uskoro stigli u svoju bazu u Italiju.

Bila je to vrlo smjela, ali i uspješna akcija. Ravan teren, u blizini kuće domaćih Švaba, dobre komunikacije i blizu neprijateljske vojske, a ipak piloti su spašeni, što je reći sklenjeni ispod nesa neprijatelja. Sve je to bilo moguće zahvaljujući utvrđenom sistemu veza i svakodnevnog stražarenje i praćenja neprijatelja, pa su tako i Saveznici odmah primijećeni..

Usput da napomenem: Piloti su iz Podgradaca spuđeni u Sanski Most i to šumskom željeznicom, odnosno vagonom. Vagon je vukao konj. Piloti su bili oduševljeni ovakvom "vežnjom" i dugo su ushiđeno pljeskali. Mi smo sve to zbunjeno posmatrali zamišljajući razliku u njihovoj vežnji u avionu, tim grdosijama i sadašnjju vežnju u šumskom vagonu sa konjem, kao naše jedino brzo prevozno sredstvo. *Što su vagonom od Podgradaca do u Bukovčicu odabli za glavno vozno putstvo vojske.*

Žene su bile i vrni kuriri. Često su odlazile po raznim zadacima u Banja Luku i donosile važna obavještenja, sanitetski i drugi materijal. Svaka od njih je koja je odlazila po određenim zadacima imala je svoju vezu.

U Vakufu je bila jaka i organizacija SKOJ-a koja je formirana znatno ranije nego što sam ja došla na pozadinski rad. Znam da je bila brojna, a sjećam se samo pojedinih imena: Trkulja Zdravka, (ud.Škobalj) Zagerka Dodik, Zdravko Mandić (poginuo 1944) Mišo Kelešević, Mira Mandić i drugi. Od članova KPJ sjećam se samo Joke, Zdravke, Vica i Save Trkulje i Stevana Keleševića.

SELO MRČEVCI spadalo je među veća i bogatija sela. Odbornik Seeskog NOO-a i sekretar Partijske ćelije bio je Vukašin Kelešević, vrlo aktivan, sposoban i obrazovan drug. Koliko se sje-

čam bio je jedno vrijeme i član Sreskog komiteta KPJ i njegove djelovanje kao člana KPJ osjećale ne samo u Mrčevcima nego i u nekoliko okolnih sela. On bi svakako mnogo negao reći o radu u ovim selima. Pored Vukašina iz ovog sela je i Nebojša Grabenar također aktivan omladinac koji se uključio u rad sa omladinom, odnosno organizacijom SKOJ-a. Zahvaljujući radu ove dvojice aktivista mi pozadinski radnici mnogo smo se manje u ovoj selu zadržavali.

Sjećam se također vrijednog odbornika KOO Miloša Race, Savice Kelečevića (koji je kasnije otišao u partizane) Mihajla Race, i Davida Balabana (bio je cestar i napredan čovjek) dok se drugih imena ne sjećam.

U odboru APŽ-a bile su Anka Raca, Stoja Kelečević, Vida Grebenar, Nevenka Đedić i Stoja Bilanević. I u ovom selu odbor APŽ-a bio je vrlo aktivan u skupljanju žena na svim zadacima vezanim za NOB-u i bio važna spena u radu sa Narodnooslobodilačkim odborom.

SELO SEFEROVCI bilo nam je najviše na udaru, jer smo se najčešće prebacivali sa Kozare preko Vilusa i preko ceste između Šibića Hana i Cvijića, odnosno puta za Romanovce, a najčešće pored kuće Stojana Vulina. To je bio teren koji nije bio gusto naseljen švapskim kućama, pa smo se tuda najčešće prevlačili, bez obzira što je neprijateljska vojska i ovuda često patrolirala.

Članovi Seoskog NOO-a bili su: Petar Sabljčić (vijećnik ZAVNOBIH-a) Mile Dardić, Đurađ Mađara-Šubara, Stojan Brkić, Mihajlo Kelečević, Stojan Katalina (kasnije otišao u partizane) i još neki.

U ovom selu bila je brojna organizacija SKOJ-a i krajem 1943 godine brojala je oko 20 članova, a kasnije je formirana organizacija USAOJ-a u kojoj je bila obuhvaćena sva omladina u selu. Koliko se sjećam članovi SKOJ-a bili su: Stojan Brkić, Jovo Aleksić, Ljube, Nevenka i Zdravka Cerevac, Gospođa Vidović, Mara i Rajke Škrbić, Stojan Ninkević, Jevanka Cerevac, Vida Popović, Lepa Balaban, Mirjana Vulin, Bosa Bursać, Mileva Kelečević (ubijena u logoru aprila 1945 godine) Zora i Savka Tadić-Kušlja, Mara Stević, Milan Aleksić i drugi.

U Seferovcima i Vakufu, kao i u mnogim drugim selima Skojevke su radile zajednički sa ženama na sakupljanju hrane i svega potrebnog za partizane i bolnice. Dekle je išla ta briga za partizane

samo jedan podatak. Omladina je skupljala mlijeko po selu pa su izm radjivali puter za bolnicu, a stap za izradu putera dala im je Greda Vulin, majka Radovanova.

Kako je ove sela bile na udaru partizanima, tako isto je bile i neprijateljskoj vojsci. Noću su išli partizani, a po danu neprijateljski vojnici i nikad se nije desilo da se sukebe. Skoro svaka kuća imala je sklonište ili kako su ga zvali "bunker" (a tako i druga sela) gdje su se preko dana sklanjali partizani. Neprijateljski vojnici su svakodneвно dolazili u sela bliže cesti na ručak, da bi svoju svakodnevnu vojničku hranu zamjenili domaćom, pa su neke kuće bile vrlo "prometne". U kući Mile Cerovca (eteran 3.1. 1942 g. i ubijen) neprijateljska patrola upala je u kuću, a na tavanu je bila jedna partizanka, dok je u drugoj prostoriji spavao Miro Radonjić, član Sreskog komiteta SKOJ-a. (Ovakva iznenadljena stvar bila rijetka, ali su se dešavala, ako vojska nije direktno išla sa ceste).. Milina žena Jovanka, koja je poslije pogibije muža ostala sama sa djecom, ponudila je vojsku da ručaju. Spremila im jaja sa šunkom, sir i kajmak, ručali su i otišli. Noću je ta ista Jovanka sa kćerkom Nevenkom SKOJEVKOM, sedam puta postavljala večeru u toku ~~noći~~ noći partizanskim kuririma, političkim radnicima i partizanskoj patroli. Pored ostale hrane popijeno je i 12 litara mlijeka, a takvih noći i večera bilo je mnoge.

Ove je iznesene u detaljima kako bi bio uočljiviji rad ne samo odbornika NOO-a i komunista nego čitavog naređa, što nije karakteristina samo Seferovaca, nego više manje i za sva sela u ovoj me dijelu Lijeve Polje.

SELO KOSJEROVO graniči sa Vrbasom i preke toga sela najčešće su išli kuriri, borci i razne delegacije u Centralnu Bosnu. Pored svih zadataka koje su obavljali, brinuli su se i za prelaz preke Vrbasa, a za to je trebale imati dobre zakaufilirane čamce. Istina, nekada je ovaj prelaz išao preke Kukulja pa u Stoke, malo selo na samoj obali Vrbasa. U ovom selu sigurna i stalna veza bio je Jovo Mandić i ako stariji čovjek bio je vrlo aktivan i poštovan. Iz Kosjerova mi je ostao u sjećanju vrlo aktivan Seoski NOO-aš, čiji su članovi bili; Mileš Karapetrović (kasnije čak Sresken NOO-a) Mile Vujinić, Jovan Mastala, Jevica Medaković i Dušan Ivančević, učitelj, dok se drugih imena ne mogu sjetiti .

Iz Seeskog odbora APŽ-a i ako sam u ove sele česte dolazila ostale su mi u sjećanju Vuka Karapetrović, Staka Lakić, Staka Vučetić, Jela Basalo, a znam da ih je bilo mnoge više. Sve su one bile vrlo aktivne i ako je među njima bile i starijih žena.

Od članova SKOJ-a sjećam se Joje Karapetrovića kao aktivnog omladinskog rukovodioca od 1941. godine, te Dese Karapetrović, Jelevac (neznam imena) i dvije sestre Mastala.

Sele Kosjerove ostale mi je u jednom posebnom teškom događaju kada je mogla da strada čitava Partijska organizacija sela i nas nekoliko političkih radnika. Bilo je to 8 ili 10. maja 1944. godine, kada smo pred pođne održavali partijski sastanak u kući Mile Vujinića koji je bio predsjednik Seeskog NOO-a. Sastanku su prisustvovali: Vukašin Kelečević, Joja, Vuka i Mileš Karapetrović, Živke i Jovan Mastala i Ivančević Dušan, učitelj. Na tom sastanku pored ostalog trebali smo raspraviti i Ivančevića slučaj, koji se odnosio na njegov odlazak na Kozaru po zadatku. Međutim, to nismo stigli raspraviti, jer su u međuvremenu stigli oružnici iz Oružničke postaje Kosjerove (a možda i Kukulje). O dolasku neprijateljske vojske obavjestio nas je Save Škobalj iz Vakufa, koji je bio kurir,

Svi mi smo se sa sastanka uspjeli razbježati. Ja sam iskočila kroz prozor, pa onda u neki tor sa svinjama i prešla u kotar, tako da sam u jedan plast slame sakrila svoju tašnu u kojoj su bile obveznice Narodnog zajma. tako da nisam stigla ni jednu da ostavim u Kosjerovu.

Kada sam izbjegla do navečer sam bila pored Vrbasa u Šipražju, takoreći do koljena u vodi. Ovome oružničkom prepadu prethodile je hvatanje zaprege sa žitom upućenom iz Kosjerova u Kozaru. Žito je uputio Seeski NOO po danu, sa punim kolima vreća, koje je presrela njemačka patrola. Kočijaš koji je vozio žito, čim je upućen priznao je da ga je poslao Vile Vujinić. Oružnici su držali Mlinu kuću opkoljenu i kada je Mile navečer pošao kući, oružnici su ga uhapsili. To je koliko znam jedini slučaj da je žito upućeno za Kozaru palo u ruke neprijatelja, što je bila nesmotrnost Seeskog NOO-a. Naime, žito je upućeno nedeljom kada ne radi ni jedan mlin u Topoli ili Aleksandrovcu, a kako je kočijaš uhvaćen prije nailaska na glavnu cestu, da je bio radni dan, mogao je reći da vozi žito u mlin i umjesto prelaska preke cete okrenuti u Novu Topelu i evratiti u neke sele.

SELO KUKULJE bilo je jedno od većih sela tadašnjeg sresa Bos. Gradiška. I prije izbijanja Drugog svjetskog rata bilo je napredno, odnosno spadalo među najnaprednija sela. Ovdje je postojala knjižnica i čitaonica koju su organizovali studenti i srednjoškolci iz ovog sela. U čitaonicu su u zimskom periodu dolazili seoski mladići i iz okolnih sela (Miće Šuljak poznati kumir Sreskog komiteta KPJ dolazio je svake večer zimi iz Kosjereva na konju). Ovdje je postojao i ogranak "Seljačkog kola". Ove mi je poznate iz razgovora moje braće Mihajla i Vuje Topića, zahvaljujući radu naprednih omladinaca iz ovog sela, a i iz susjednih sela koji su ovdje dolazili, Kukulje je odmah podizanjem ustanka stalo na stranu NOP-a.

I ako je u tamošnjoj Osnovnoj školi bila "Oružnička postaja" što će reći Žandarmerijska stanica Nezavisne države Hrvatske, misle se zahvaljujući svesrdnoj brizi uhođane organizacije narodno-partizanske vlasti i kroz ove selo slobodno kretali. Od odbornika Seoskog NOO-a sjećam se dvojice divnih drugova Ljube Obradovića i Drage Ilibašića.

U odboru AFŽ-a bila je Savka Radonjić (mislim da je bila pretsjednica) jedna ugledna, izuzetno hrabra i poštovana žena. Sjećam se da smo zajedno išle kao gosti na Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a u Sanski Most i da je ona govorila na zasjedanju. Pored toga sjećam se da je Savka ubacivala letke i "Kozarski Vijesnik" u ogradu oružničke postaje u Kukuljama i bila je spremna da izvrši svaki zadatak. Bilo je u odboru AFŽ-a dosta žena, uglednih u selu, pa i starijih, ali se na žalest njihovih imena ne sjećam.

Od omladine odnosno članova SKOJ-a sjećam se Savkine djece; Smilje i Miće Radonjić koji su bili pozadinski radnici odmah od 1941 godine. Miće je bio član Sreskog komiteta SKOJ-a a Smilja član Okružnog odbora AFŽ-a i neko vrijeme (nakon dolaska iz Pete brigade) bila je član Sreskog komiteta KPJ. Nadalje se sjećam bitave porodice Jelačić, Jovanka koja je radila u Okružnom komitetu KPJ za Kozaru, Milja koja je kao omladinka otišla u partizane i poginula, brata Branka učeanika NOR-a, kao i mnogih porodica.

SELO KARAJZOVCI DONJI Je velike i prije rata smatralo se naprednim. Graničilo je sa Novom Topolom i mnoge i mnoge švapske kuće bile su im u komšiluku. Selo je sa jednim malim izuzetkom pri pripadalo opozici, zahvaljujući poznatom komunisti Iliji Dardiću iz toga sela. U ovom selu česti gosti bili su šandari i vršili pretres pojedinih kuća tražeći zabranjene knjige i brošure. Ilija Dardić obučar iz Karajzevaca, živio je i radio u Beogradu, član KPJ od 1928 godine, bio je i pored čestih hapšenja i mučenja neustrašivi borac za prava obespravljenih. Dolazio je često u svoj kraj sa još nekim poznatim komunistima i revolucionarima iz Beograda (Kristina Kovačević, Nikola Jankević, neki Florijan i drugi) i održavali su sastanke sa seljacima Ljevdanskih i Petkevarskih sela. Vjerovatno je taj rad imao uticaja na opredjeljenje za NOB-u odmah 1941 godine. Čula sam da je u ovom selu i prije rata sakupljana "Crvena pomoć" za borce u Španiji.

U selu su bile aktivne sve društveno političke organizacije. Od članova Seoskog NOO-a sjedam se Trivun Šušnjar, obučar, (oterali ga Nijemci i ubili 1943 godine, a njegovih 3 djece članovi KPJ i borci) Đurađ Keoman i njegova žena Vida, Ivo Šelenba Čeh po narodnosti (bio član Seoskog NOO-a, ubijen 1944 godine poslije strašnog mučenja od Nijemaca u Novoj Topoli).

U Seoskom odboru APŽ-ab bile su Jozefina=Žefka Šelenba, po narodnosti Nijemica član KPJ od septembra 1942 g.) Vida Keoman, Draginja i Stevka Dardić, Mileva Lepar i čini mi se još Đurđa Babić, Savka Šušnjar i Jelika Keoman. Ostala mi je u sjećanju smrt hrabre žene Jovanke Šobota žene Davidove, koja je umrla od mučenja u najtežim mukama, a da nikoga nije odala. Muž joj je bio ostar i rat je proveo u Njemačkoj kao ratni zarobljenik.

Organizacija SKOJ-a kada sam ja došla na pozadinski rad na područje Ljevdža (ljeta 1943.g.) bila je vrlo brojna: Zera i Savka Šušnjar, Mira Keoman, Grozda Nikolić, Bosa Šobota, Stoja Tomić, Stojan i Nada Dardić, troje djece Čeha Jure Kohuta: Franciska, Branje i Matilda i još neki.

I pored blizine švapskih kuća, politički radnici su se u ovom selu često zadržavali i osjećali se bezbjednim. Ja sam se vrlo često zadržavala u kući Trivuna, odnosno Deve Šušnjar kada je Trivun ubijen i kod Jelike Keoman, hrabre i snalažljive žene, čiji je muž također ubijen. I ako je ostala sa četvoro maloljetne djece bila je vrlo aktivna.

Iz Karajzovaca su i dvojica istaknutih omladinekih i političkih rukovodilaca: Memđilo Šušnjar i Savo Dardić, a bilo je komunisti iz toga sela koji su ~~radili~~ radili u drugim mjestima (ili je Dardić u D. Milanovcu, Žarke Keoman u Beogradu).

U posebnom sjedanju iz ovog sela ostali su još trojica vrsnih kurira Srećkog komiteta KPJ, dobrih obavještajaca i divnih drugova: Jošo Šukalo, Boško Šušnjar i Steve Šebeta.

Kao i svuda na terenu bila je masa događaja, zgoda i nezgoda, što posebno ostane u sjedanju, pa tako nešto i iz rada organizacije SKOJ-a u Donjim Karajzovcima. Sastanke su održavani po danu u šumi Dardića ili Šebeta, što je bilo jedva 500 metara udaljeno od kuće Johana Vajkmara predsjednika "Kulturbunda" sa Novu Topolu, okerjelog fašiste, po zlu poznatog u Lijevču polju. Do njegove kuće, a tako i do same ceste bio je bričan prostor, pa je stražar koji je držao stražu mogao lako da uoči kretanje neprijatelja i da obavjesti ako bi krenuli u njihovom pravcu. Nije se stražarilo samo kada su održavani sastanci SKOJ-a nego stalno, tako, ako bi pošla vojska u selo, za pola sata veza bi stigla u sva okolna sela. Vrsni stražari bili su i djeca koja su na njivama čuvala stoku.

Spomenutu i jedan vrlo smio i prkosan, presto nevjerovatan događaj iz rada ovih Škejevaca, a to je berba kukuruza sa Švapskih njiva. Bile je to početkom septembra 1944 godine. Švabe su još bile u svojim kućama (izbjegli su koncem septembra 1944 godine). Berba je organizovana noću. Kukuruzi su bili u blizini Švapskih kuća, na berbu su išli samo članovi SKOJ-a, a prevoz obrani kukuruza vršili su odbojnici NOO-a. Obzirom na sam položaj ovih Švapskih njiva: ravnica, blizina jakog Njemačkog uporišta, Švapske kuće u polju, svaka porodica sa oružjem u kući, ova akcija može se smatrati velikim podvigom. Može se samo zamisliti kakve je študenje Švaba bile kada su došli na njive, a kukuruzi obrani.

Kada su Švabe iz Nove Topole pobjegle pred partizanima koncem septembra 1944 godine, onda je omladina išla iznositi važne stvari i materijal iz Švapskih kuća što je odmah prebacivano u Podgradac. Učestvovali su i u iznošenju ranjenika prilikom konačnog oslobođenja Bos. Gradiške, aprila 1945 godine.

Poslije svega što sam rekla o Donjim Karajzovcima, mislim da nije ni potrebno navoditi da su sve organizacije radile zajednički i da je ovo veliko selo sakupljalo i slalo svega & svačega za potrebe vojske, bolnice, a poslije ofanzive na Kozaru (jula 1942) i narodu Kozare. Prema kazivanju Jelike Kečan koncem 1942 godine iz kuće Jurke Kophuta odveženo je je punih 17 kola hrane za Kozaru koje je sakupljeno u Donjim Karajzovcima.

SELO KARAJZOVCI GORNJI

Ovo manje selo nalazi se sa obe strane ceste Šibić Han-Kukulje, važne saobraćajnice koja povezuje glavnu cestu Banja Luka-Bos. Gradiška sa Vrbasom i dalje sa Šrpcom. U ovom selu rijetko sam se zadržavala i ako sam prisustvovala mnogim sastancima, dok sam se u Donjim Karajzovcima znatno duže zadržavala, odnosno skrivala od neprijatelja.

U Gornjim Karajzovcima najviše se sjedam odbornika Mihaila Vujičića i čini mi se da je on bio organizator sprovođenja svih zadatka i akcija u ovom selu. Dalje se sjedam Dušana Ilića, također vrijednog odbornika, a čini mi se ušta nisam sasvim sigurna da je bio i sekretar Partijske ćelije, to Pavla Bojanovića i Blaže Štrkića. Drugih se imena ne sjedam i ako znam da je i u ovom selu bio veliki broj aktivista.

U odboru AFŽ-a sjedam se samo Jovanke Vujičić, koja je bila među najaktivnijima dok se drugih imena nemogu sjetiti, čak ni od članova SKOJ-a sjedam se samo Zdravke Kozid.

Bez obzira što sam se u ovom selu manje zadržavala nego u drugim selima, znam da su i tu bili aktivni na sakupljanju i slanju hrane i svega ostalog za Kozaru. Otpremu su vršili najčešće u zajednici sa Donjim Karajzovcima ili Seferovcima.

SELO PETROVO SELO

Selo se nalazi između Karajzovaca, Kukulja i Razboja i spada među manja sela, a skoro polovinu sela bili su Poljaci. Međutim,, ovdje u ovom selu imali su četnici svoje simpatizere, što nije bio slučaj sa drugim selima Lijevoja, izuzev Orubice i Gaja, koja se nalaze u predjelu ušća Vrbasa u Savu. Većina seljaka bila je pod uticajem Beška Škrbića, trgovca, koji je imao svoju trgovinu u Petrovu selu i koji je saradjivao sa četnicima. Četnici su vršili česte prepade u selo, što je izazivalo velike poteškoće u radu

Seoskog NOO-a i odbora AFŽ-a.

Što se pak samih Poljaka tiče, oni su u strahu od četnika nastojali da budu neutralni i ostajali su po strani, tako da su tek 1943 godine pristupili NOP-u, zahvaljujući pojačanoj saradnji sa njima, a najviše pojedinačnim kontaktima.

Pojedine porodice; Kalabići, Subetići, Arežine, opredijelile su se za NOP odmah 1941 godine i tu je kako sam kasnije doznala sakupljana pomoć u novcu u jesen 1941 godine. Ta prva grupa aktivista koja je skupljala novac, kasnije su ostali kao odbojnici. Seoski NOO sačinjavali su: Pere Kalabić, trgovao, (ubijen od četnika u ljeto 1944.g.) Zdravko Kalabić, Veljko Subetić (ubijen u logoru 1944 g), te negdje od 1943 godine Poljak, Mihal Ostrovski.

Odbor AFŽ-a sačinjavali su Mara i Brana Kalabić, M^leva i Savka Arežina i Jovanka Subetić. Koliko se sjećam u ovom selu nije bilo nikakvog rada među omladinom, odnosno nije postojala organizacija, nego su pojedinci iz gore nabrojanih porodica, svega njih nekoliko ponekad korišteni za pojedine zadatke.

U ovom selu sakupljana je pomoć i upućivana u Donje Karajzovce, odakle je dalje prevožena na Kozaru. Moram napomenuti da su pojedini Poljaci pružali veliku pomoć u hrani i materijalu. Za belnicu su bili spremni dati najbolje što su imali u kući.

Sjećam se jedne odbojnice AFŽ-a (Savka Arežina) koja je za partizane sadila duvan u sred njive kukuruza. Sjećam se također i imućnijeg Poljaka, Pavla Pepeka koji nas je skrivao po danu, na tavanu štale, dok je u kući odmah preke puta bila veća grupa četnika. Bilo nas je čini mi se petoro: Slavko Ličanin, Mišo Šuljak, Beške Šušnjar, Steve Šebota i ja..

Bilo je ovđe još nekih neprijatnosti koje su ostale u sjećanju. Jednom su iznenadno prije podne došli u selo oružnici. ~~Bila sam u kući Pere Kalabića~~ Njegova žena Mara dala mi je maršnu da povežem na glavu i dobacila mi motiku, koju sam stavila na rame i krenula putem. Čim sam malo odmakla od kuće, skrenula sam sa puta u njivu i sklonila se u jedan šiprag pored potoka.

Jednom sam tako bila kod neke žene, ali sam zaboravila da li u Seferovcima ili Vakužu, naišli su oružnici. Žena se brzo snašla i iznijela zavešljaj vune, dala mi zavešljaj i rekla da sjedem i da češljam vunu. Ovo ne ističem da bi prikazala u kakvoj su se situac-

ciji nalazie ponekad politički radnik i šta je sve doživljavao, nego da bi ukazala na tu veliku snalažljivost, tih seljaka, a naročito žena, koji su znali da se snadju u svakoj situaciji i zavaravaju neprijatelja.

SELO TROŠELJI pored domaćeg stanovništva bilo je naseljeno i Švabama i Česima. Prišli su mi da su Česi odmah 1941 g. pristupili NOP-u. Kasnije, kada sam ja bila na terenu Lijevča (1943) upoznala sam dosta porodica, naših, ali i Čeha. U ovom selu sam bila nekoliko puta, što nije slučaj sa drugim selima, kao što su: Vakuf, D. Karajzovci, Košićevo i Laminici, gdje sam vrlo često dolazila i duže se zadržavala.

Sjećam se da su u Seoskom NOB bili i Česi, Bjela, a čini mi se još Orvenčuk i Zeljunga, dok se nebi mogla sjetiti drugih imena. Zeljunga Anton imao je sina u partizanima, uhapšen je i oteran u Banja Luku (vjerovatno 1944 godine), a kada su ga Nijemci izveli na streljanje on je pao među prvima. Međutim, za vrijeme streljanja zasvirala je uzbuna. Nailazili su Saveznički avioni. Vojnici su se razbjegli, tako da nisu stigli prekontrolisati da li nema živih. Zeljungi je metak ~~prokuknues~~ uve, on se izvukao, sakrio u vrbak pored Vrbasa i noću idući pored Vrbasa stigao u Lijevče.

Adher AFŽ-a bio je aktivan i brojan, bile su^u odbor: Milica Vranić, (bila je i član Opštinskog odbora AFŽ-a) Stana Radić, Savka Makivić, Jovanka Rokvić (čiji je muž Dušan bio u zarobljeništvu pa je često korištena za izviđanje) Milka Malešević, Stoja Gladojević i Kragulj Jovanka.

Rijetke su bile Švabe simpatizeri NOP-a a jedan takav bio je u Trošeljima gdje i sada živi, Merman Vilim. On je pomagao NOP i pomoć davao preke Jovanke Rokvić, o čemu je Jovanka poslije rata često pričala i radi toga Merman nije izbjegao sa Švabama 1944 godine.

Što se tiče omladinske organizacije o njenom radu ne mogu ništa reći, jer se ne sjećam da sam bila na nekom njihovom sastanku u selu.

SELO KOŠIĆEVO spadalo je među veća napredna sela. Ovo je sele uglavnom vrijednih, naprednih i radnih seljaka, koje se odmah 1941 godine opredjelilo za NOP i spadali su među naj-

organizovanija sela. U ovom selu i ako nije daleke od ceste Banja na Luka=Bos. Gradiška, a uz samu cestu Neva Topola=Srbac znale su pre-
daniti velike grupe boraca u prelasku iz Kozare u Centralnu Bosnu. U selu su djelovali istaknuti prvoborci Djurdj Pavić, geometar i njegova supruga Danica, učiteljica. Poslije odlaska Djurdja Pavića na Kozaru, Partijsku organizaciju Kođićeva preuzeo je Boško Jagedić.

Od odbernika Seoskog NOO-a sjećam se; Boško Jagedić, Boško Marjanović, Boško Despetović, Dragutin Eđimević i Rade Gakević. Iz ovog sela sjećam se i aktivnog radnika Velje Banovića dok nije otišao u jedinicu i Tane Jakovića kao aktivnog omladinskog rukovodioca i člana Sreskog komiteta SKOJ-a.

Od članova Seoskog odbora AFŽ-a sjećam se Stojke i Marte Marjanović. Ne mogu da se sjetim drugih imena. Jedino čega se sjećam je, da je Odbor bio vrlo aktivan, da je okupljao skoro sve žene u selu i da su učestvovala u svim akcijama koje je vodio Seoski NOO ~~teritorijal~~ Partijska organizacija, koja je bila vrlo jaka.

Moram još spomenuti i Peru Videvića trgovca iz Kođićeva, koji je aktivno i organizovano radio za NOP i preko kojega smo dobijali sanitetski i pisaći materijal, za čime je bila velika i stalna oskudica.

SELO RAZBOJ je veliko i nalazi se uz sam Vrbas. Iz Razboja vodi most preko Vrbasa za Srbac., pa je tako bilo stalno na udaru četnika. No bez obzira na česte upade četnika i krstarenje oružnika, a često i Nijemaca po danu, mi politički radnici osjećali smo se bezbjedno, zahvaljujući tamošnjim aktivistima. Pričali su mi da je ovdje formirana prva ratna Partijska ćelija u Lijevo u zajednici sa Denjim Karajzovcima. Međutim, meni to nije poznato, pošto su ovdje sve organizacije formirane prije mog dolaska u ljeto 1943 godine.

Sjećam se kao istaknutih aktivista sela Razboja nekoliko drugova koji su mi ostali u lijepoj uspomeni. U Seoskom NOO-u bili su: Stevo, Sime i Ostoja Kasagić, Rade Kuvalja, Savo Stančević, trgovac. Koliko se sjećam pretsjednik odbora bio je Ostoja Kasagić. Bio je još i neki Plotan, ali neznam imena.

U Seoskom odboru AFŽ-a bile su; Radojka i Savka Kasagić, Danica Kuvalja, dok se drugih imena ne sjećam. Od članova SKOJ-a sjećam se vrlo aktivnog omladince Save Kasagića, dok se drugim imena ne sjećam.

Jedan događaj u Razboju ostao mi je u posebnom sjećanju. U ljeto 1944 godine Mira Šinik i ja bile smo preko dana kod Steve Kasagića. Tu su nas dopratili kuriri Sreskog komiteta KPJ Mido Šumljak i Boško Šušnjar. Oni su se presvukli i odmah otišli u sela. Tako su u stvari radili svi kuriri, obilazili veze, izviđali i dr. Po podne je došao kurir Boško Šušnjar i javio nam da kamionom dolaze dvojica domobranskih oficira sa aerodroma iz Banja Luke i te nekom vezom preko Kosjerova ili Kukulja o čemu mi nismo bili obavješteni. Bio je to Filipović i neki Luka. Dvezli su nešto pisane materijala i municije, a neka odijela su ostavili kod trgovca Stanojevića. (Sve je to navečer otpremljeno na Kozaru.)

Dok smo mi bile sklonjene u petkrovlju u jednoj sobici i odmarale kod Steve Kasagića, na ručak su došli oružnici, iz neke postaje, neznam koje, a potom po podne četnici. Vrlo smo se nezgodno osjećale kada su došla ova dvojica domobranskih oficira, jer mi ništa nismo bile unaprijed obavještene o njihovom dolasku. Oni su se ponudili da nas prebace kamionom preko ceste bilo gdje, da nam je bliže u Kozaru. Mi smo se zahvalile i njihovu ponudu odbile i rekle da imamo drugi pravac. Onako iskreno, nismo imale mnogo povjerenja u te ljude i nastojale smo da oni što prije odu i da nas dvije što prije odemo iz Razboja.

SELO LAMINCI sastoji se iz četiri sela a to su: Sredjani, Brezik, Jaružani i Dubrave Laminici. Svako selo ponaosob bilo je dosta veliko. Sela se nalaze česno od glavne ceste Banja Luka-Bos. Gradiška, od Nove Topole Donje, pa do blizu Gradiške, odnosno sela Brestovčina i do sela Donja Dolina Mačkovac i Greda.

Sela su bila okružena neprijateljskim uporištima: Nova Topola Donja, nastanjena Nijemcima, Bos. Gradiška, Donja i Gornja Dolina. gdje je bilo jako ~~neprijateljske~~ uporište, te blizina četnički nastrojenih sela Grubica i Gaj. I ako su se nalazila u ovakvom položaju, sela Laminaca imala su jaku i brojnu Partijsku organizaciju, organizovane Srpske NOO-e, organizaciju SKOJ-a i APŽ-a. Bili su jedinstveni u svom radu i tamo smo se mi politički radnici osjećali sigurnim i bezbjednim, kao na oslobođenoj teritoriji.

U selima Laminaca najduže sam se zadržavala i najčešće dolazila. Ovdje su znale predanjiivati veće grupe boraca bilo da su prelazile u Centralnu Bosnu ili sprovodili sakupljeno žito i drugi materijal za Kozaru ili da su išli u neku akciju. Svaki boravak

veće grupe boraca pokretao je i veću grupu omladine iz sela koja je sa njima kretala u jedinice.

Sjećam se tako da sam i ja sa jednom većom grupom boraca iz Pete Krajiške brigade išla po određenim zadacima u Lamince prije mog odlaska u pozadinu. Bilo je to možda početkom maja 1943 godine. Vrlo lijepo smo primljeni. Dan smo proveli u jednoj šumi, a hrenu smo dobili što je bilo najbolje u selu, a sve to u organizaciji narodne vlasti u selu, odnosno Sreskog narodnooslobodilačkog odbora.

Nisam u mogućnosti da govorim o Laminima posebno za svako selo. Ja te granice i kolike sam ranije poznavala, sada sam ih već zaboravila. Organizacija u selima djelovala je jedinstveno i sve koje ću spomenuti, odnosno koji su mi ostali u sjećanju, neću moći reći iz kojeg su sela Laminaca. Svi su oni bili neobično aktivni i odani ciljevima NOB-a i među njima nije bilo sumnjivih ili kolebljivih. Ja sam se kao i drugi članovi Sreskog komiteta KPJ po tim selima kretala ponekad i po danu. Mene su znale neke žene kolima (zapregom) prevesti iz sela u selo, što je bio jedan vid pažnje prema pozadinskim radnicima i aktivistima. Meni su žene iz Laminaca sašile haljinu u koju sam se presvlačila kada sam dolazila u selo, da bi se mogla slobodnije kretati po danu.

Članovi Sreskog komiteta KPJ vrlo često su odlazili u Lamince i ako je bilo vrlo teško prebacivanje preko ceste Banja Luka-Bos. Gradiška, obzirom na gustu naseljenost i blizinu neprijateljskog uporišta. I Pored toga mi smo rado odlazili u ova sela.

Sjećam se da sam jednom prilikom kasno u jesen (početkom decembra 1943 godine) išli u Lamince: Lazo Vukota, sekretar Sreskog komiteta KPJ, Mira Šinik i ja članovi Sreskog komiteta i Kuriri-obavještajci Sreskog komiteta Miro Šuljak i Stevan Matavulj. Obzirom da je partijska organizacija bila brojnija, mi smo se rasporedili po selima po svim zadacima. Svako od nas članova Sreskog komiteta u selu u koje je raspoređen održavao je sastanke Partijske ćelije, SKOJ-a, NOO-a i odbora APZ-a.

Iz Laminaca se sjećam članova KPJ: Jovo i Pante Kragulj, Stoko Gvozden, Tede Vujasin, Oste Djurić, Petar Ivaštanin, Mihajlo i Djuro Vuković, Nikola Čagalj, Jovo Milovanević, Savo Lisica, Milan

i Zora Pavković, Ilija Knežević, Milan Ronić, Ignjatija Mavija, Đura Ratković. Sjećam se da je sekretar jedne ćelije (a pred kraj rata sekretar Opštinskog komiteta KPJ Laminaca) bio Osto Đurić, koji je poginuo pred sam kraj rata.

U odboru vlasti, odnosno Seoskim odborima NOO bili su: Đuro Jovo Kragulj, Stoko Gvozden, Milan Savković, Tede Vujasin, Nikola Čagalj, Jovo Milovanović, Milan Pavlović, Ilija Knežević, Petar Ivan Stanin. To su imena kojih se sjećam, a postoji mogućnost da sam kod nekoga i pogriješila u njegovoj funkciji.

U Seoskom odboru APŽ-a bile su: Savka i Gorda Gvozden, Zora Pavković, Savka Berkević, Grozda Mikaš, Anka Šinik, Stajka Čamkaš, Smilja Ivaštanin, Stoja i Milka Vujasin, Stoja Kukrić, Stoja Kragulj, Stevka Tomić, Vuka, Marija i Grozda Mikaš i još neke kojima sam ime zaboravila. Sjećam se i dviju žena aktivistkinja koje su ubijene i to Stajka Lukić (ubijena u Laminima ili Topoli) i Ljuba Slađević koja je ubijena u Banja Luci.

Oč omladine sjećam se Pante Kragulja, Mihajla Vukovića, Ane Tomić, Zore Pavković, dviju Tomića i drugih. Organizacija SKOJ-a, pa prema tome i čitava omladinska organizacija u Laminima bila je vrlo jaka, jer su članovi SKOJ-a djelovali među čitavom omladinom sela. Neki članovi SKOJ-a išli su u Podgradce na kurs radi rada među omladinom.

Bile su vrlo česte i uspješne akcije u sakupljanju žita, odnosno hrane i svega onoga što bi bile od koristi vojsci, belnici, a i narodu Kozare. Često puta se to prebacivalo po đani preko Elezačića, Rogolja, Cerovljana i dalje za Kozaru. Živu stoku koja je sakupljana i otpremana za Kozaru čuvala su djeca u blizini ceste, na paši, a onda su prelazili i na drugu stranu ceste, sve onaku na paši, a onda dalje za Kozaru, što su svakako u određeno vrijeme preuzimali stariji. Žene su plele čarape, rukavice, šile, slale jastuke, čaršafe, deke, ponjave itd. Onda sanitetski materijal (ljekovi, zavoji, čajevi, med.)

Moram napomenuti da se dosta sanitetskog materijala i lijekova dobijalo od Br. Đerđa Savića iz Nove Topole. Preko Laminaca se dobijao i pisani materijal. Materijal je nekom vodom dobijan iz Bos. Gradiške, a prevozio ga je Jovo Milovanović iz Laminaca, koji je trgovao sa svinjama i koji je imao specijalnu propusnicu za Bos. Gradišku. Pored toga po materijal su išle i dvije SKOJEVKE Stevka Tomić Viđova i Stevka Tomić Savina i još neke.

Još nešto iz Laminaca ostalo mi je u jakom sjećanju. Bila sam sama u Laminima, bez kurira, gdje sam došla sa temperaturom (poslije Partijskog sastanka u Kosjerovu, kada smo pobjegli od oružnika i do noći bila do koljena u vodi), a trebala sam stići u Podgradce na sastanak Sreskog komiteta KPJ koji je zakazan za 14 maja 1944 godine. Partijska organizacija Laminaca tražila je način kako bi me prebacili preko ceste, jer su na cesti bile pojačane neprijateljske straže. Petar Ivaštanin iz Laminaca me prebacio u po bijela dana svojim kolima (zapregom), preko ceste u selo Elezagiće. Bilo je vrijeme poljskih radova, pa je Petar u kola stavio nekakvog alata, kao da idemo u njivu na rad.. U Elezagićima sam uvratila kod jedne žene aktivistkinje da se obavjestim o situaciju u selu. Rekla mi je u kom je pravcu neprijateljska vojska otišla i kuda da krenem i predjem da bi izbjegla vojsku. Tako sam po uputi ove žene krenula, izbjegla neprijateljsku vojsku i stigla na vrijeme, pred sam početak sastanka Sreskog komiteta KPJ.

Kolike znam Partijska organizacija Laminaca imala je utjecaja na susjedna sela Gredu, Kezince i Gaj, dok je na Delinu imala vrlo male uticaja. Sjećam se Nenada Pletana iz Deline i još jednog drugu koji je bio invalid u negu, da su dolazili na sastanke u Lamince.

U živom sjećanju mi je ostalo i nekoliko konferencija (masovnih) žena Laminaca, ali sada nakon toliko vremena ne mogu da se sjetim kada je koja bila i po kojim pitanjima. Na nekim od tih masovnih konferencija smo se i slikali, ali nemam tih slika. Na jednoj slici sam sa pionirima Laminaca, ali ni to neznam kada je to bilo i šta sam ja toj djeci tada pričala.. Vrlo mi je žao što ne mogu o ovim za ono ratno vrijeme važnim događajima da kažem nešto više.

Sva ova sela u Lijevoju koje sam naprijed nabrajala nalaze se na lijevoj strani ceste Banja Luka-Bos. Gradiška i čitavo vrijeme NOR-a bila su neoslobodjena teritorija. Prije rata ova su sela pripadala srezu Bos. Gradiška. Za vrijeme rata po selima su bile "Oružničke postaje" i po danu je krstarija neprijateljska vojska i rad se odvijao po izuzetno teškim uslovima, o čemu sam već govorila.. Međutim, bez obzira što sam ovdje dosta rekla, smatram da nije dovoljno, a niti je moguće reći više u ovakvom jednom sjećanju.

SELA NA LIJEVOJ STRANI CESTE BANJA LUKA-BOS GRADISKA

SELO ROGOLJI graničilo je sa Novom Topolom i švapskim kućama, Dubravama i Elezagićima. Spadalo je u veća i imućnija sela ovog regiona. Pred okupaciju tu je bio aerodrom kojega su zvali "Pomoćni aerodrom" i bio je sve do okupacije. Sa ovog aerodroma su velike količine oružja i municije sklonjene o čemu sam već na početku pisala, kada sam govorila o selu Mašići i mojoj porodici

Rogolji su se odmah 1941 godine opredjelili za NOP-aet zahvaljujući uticaju članova KPJ iz toga sela i bliže okoline: Milovana Hrvaćanina iz Goga sela, Atiše i Saliha Topića iz Bos. Gradiške, Adema Kovačevića iz Dubrava, Stevana Dukića (Nar. heroj iz tog sela), kao i Radovana Vulina koji je također djelovao i na ovom području prvih ustaničkih dana. Ovo mi je poznato što su Rogolji u susjedstvu moga sela Mašića i što su 1941 godine bili u vezi sa mojom braćom Mihajlom i Vujom Topićem, Brankom Vidovićem i još nekima iz Mašića.

Partijska organizacija druge polovine 1943 godine (kada sam došla na pozadinski rad) bila je zajednička za sela: Rogolji, Mašići, Elezagići i Berek. Kako je Partijska organizacija narastala tako da je bilo više od 3 člana iz jednog sela, ona se odvajala i bila Partijska ćelija u svome selu. Za početak prve ove part. ćelije koliko se sjećam bili su: Vasiljević Ostoja, Peulić Milka, i Desa Jojinović iz Rogolja, Pejo i Djordjo Čerčić, Dana Tošić i Ilinka Milaković iz Elezagića, Stojan Matarugić, Slavko Bosnić, iz Mašića. Kasnije je primljena Mara Kutlača i još neki..

U Rogoljima je bio aktivan Seoski NOO, a i odbor AFŽ-a, a posebno omladinska organizacija. Iz ovoga sela ostali su mi u sjećanju aktivisti: Ostoja, Savka, Jela, Vida i Vlado Vasiljević, Živka Jukić, Vid i Gospova Stijaković, Djurdj Madžar, Mihailo i Mirko Kalajdžić, Danica Mitrović, Danica Antić i još neki.

Bili su aktivni u snabđivanju vojske i bolnica, a pošto su bili na lijevoj strani ceste prema Kozari, bili su u mnogo povoljnijem položaju od sela sa druge strane ceste u Lijevoj Polju. Oni nisu imali problema sa prelaskom ceste, što je za druga sela bio vrlo težak problem. Radili su vrlo organizovano, a pošto je selo

spadalo među imućnija, slali su mnogo hrane i ostalog. Pored toga, graničili su sa Novom Topolom pa je i stražarska i obavještajna služba vrlo aktivno radila. Neke su žene imale zadatak da održavaju vezu sa nekim simpatizerima NOB-a u Novoj Topoli i Dubravama (kao dr. Savića u Topoli i još neke). Za to su najčešće korištene Savka Vasiljević, Desa Jojinović i Milka Peulić. One su donosile razne podatke i sanitetski materijal, kao i pisaći pribor. Tako smo znali kretanje i snagu neprijatelja, što je bilo vrlo važno. Znalo se kada se i gdje koncentrišu neprijateljske snage, kolike su snage prema Bos. Gradišci i njihove namjere.

SELO ELEZAGIĆI je manje selo kod Rogolja. Bilo je vrlo organizovano gdje su radile sve društvene organizacije, a pošto se i Elezagići nalaze na lijevoj strani ceste, povezani sa selom Rogolji, tako da su najčešće vršili zajednički prevoz materijala za Kozaru.

Od mnogih aktivista sela Elezagića u sjećanju su mi ostali neki članovi KPJ, članovi Seoskog NOB-a, SKOJ-a i odbora APŽ-a. To su: Pejo Čergić (prvi predsjednik NOB-a), Djordje i Danica Tošić, Savo Čergić, Miro Brkić.

U odboru APŽ-a bile su Anka i Savka Vranić Danica Tošić i još neke. koje su okupljale sve žene u selu i bile vrlo aktivne na svim zadacima.

U ovo selo sam često dolazila. Uvijek se išlo na sigurnu vezu zahvaljujući dobroj organizaciji rada i obavještavanja. Ovdje smo se mi politički radnici i kuriri često kretali i po danu, bez obzira na blizinu neprijateljskog uporišta i čestog kretanja neprijateljskih vojnika po selima. Bili su česti upadi BESOVACA I GESTAPOVACA. Kada su išli na motorima mi smo ih čuli i imali smo dovoljno vremena da se sklonimo. Ali su nama političkim radnicima i aktivistima sela najviše teškoća pričinjavali neprijateljski vojnici na biciklima. Dolazili su brzo i nečujno. Kroz Elezagiće je vodio put za Cerovljane, gdje su u Koloni (zaselak Cerovljana) imali svoje uporište i gdje su skoro svakodnevno odlazili, veće ili manje grupe neprijateljskih vojnika.

SELO BERKA bilo je mješovito. Pored domaćeg stanovništva bilo je nekoliko porodica Čeha i Poljaka. Bez obzira na tu mješovitost stanovništva

tost stanovništva, ovo se selo odmah poslije ustanka opredjelilo za NOP=et. I ako je, koliko se sjećam u Bereku bila oružniška postaja, to nije utjecalo na rad društveno političkih organizacija. Slavko Švab (po narodnosti Čeh) bio je jedan od prvih odbornika Seoskog NOO=aa u Bereku. Ovo mi je poznato pošto je moj brat Vujo Topić u jesen 1941 godine, sa velikim ushićenjem i poštovanjem spominjao ime Slavka Švaba i još nekih Čeha čijih se imena ne sjećam..

I ovo selo bilo je vrlo aktivno u sakupljanju pomoći u hrani i ostalom što je potrebno vojsci i bolnici. Pošto su se nalazili na lijevoj strani ceste Banja Luka= Bos. Gradiška, nisu imali posebnih teškoća sa prebacivanjem ovog materijala za Kozaru.

Iz Bereka se samo sjećam žena aktivistkinja i to: Anka Lukić, Stevka Džakula, Beba Švab, Mara Brdar, Dušanka Stijaković, dok se drugih imena ne sjećam i ako su mi i sada likovi prisutni, kao vrlo drage osobe.

Posebno mi je ostala u sjećanju Beba Švab koja je često fotografisala partizanske kurire, pa je zahvaljujući Bebi ostalo nekoliko značajnih fotografija. Jednom prilikom (u drugoj polovini 1942) ~~gfotoftsftasflaahxgvedftogisuxpaznatih i neustrašivihxxxx~~ 1942 g.) fotografisala je dvojicu poznatih i neustrašivih kurira Drugog krajiškog odreda, odnosno Pete Krajiške brigade: Vasu Radivojca i Ranka Šomčevića. Oni su u Čelinovcu zarobili dvojicu SS pripadnika, obukli njihove uniforme i slikali sa njemačkim šnajserima i svom opremom koju su od njih oduzeli.. Tako obučeni i naoružani kretali su se Lijevećem. (Slika se nalazi u Muzeju u B.Luci i u Spomen sobi Pete krajiške brigade.)

SELO CEROVLIJANI je također bilo nješovito. Pored domaćeg stanovništva bilo je i Poljaka koje su seljaci zvali Galicijani.. Pošto je neprijateljsko uporište bilo u samom selu (zaseok Kolona) a i u susjednom Čelinovcu, to je rad u ovom selu bio vrlo ograničen..

Međutim, i ovdje je obavještajna služba bila vrlo organizovana, jer je preko Cerovljana išao sav prevoz za Kozaru iz Rogolja, Elezagića i Bereka, dok je u izuzetnoj situaciji išao zaobilazn~~om~~ preko Jazovca, Kijevaca i Turjaka. Poslije likvidacije neprijateljske postaje u Čelinovcu u prvoj polovini 1943 godine, rad na ~~ovom terenu~~

ovom terenu bio je lakši i organizovaniji.

Iz Cerovljana se sjećam aktivista: Gina i Vuka Popović, Petra Djudić, Milka Popović (član Seoskog NOO-a) dok se drugih imena ne sjećam. No bez obzira na položaj i stanje u ovom selu mi politički radnici prilikom prelaska preko ovog neprijateljem okruženog terena, imali smo svoje sigurne veze i baze.

SELO ČELINOVAC bilo je malo selo i bilo je naseljeno Poljacima. Ovdje nismo imali nikakve organizacije jer je jedan broj tih seljaka bio u neprijateljskim redovima. Pored toga tu je bila i "Oružnička postaja" dok nije likvidirana od naših snaga 1943 godine. Ovo malo selo koliko znam poslije rata je raseljeno.

SELO MAŠIĆI je moje rodno selo. o ovom selu sam već na početku dosta kazala o njegovom aktivnom i organizovanom radu i pripadnosti NOP-a odmah u prvim ustaničkim danima.

Kao što sam već napomenula Seoski NOO formiran je koncem 1941 godine na masovnoj konferenciji i bio je vrlo aktivan u svom radu. U Seoskom NOO-u među prvima bili su: Branko Vidović kovač, Branko Stančić, Trivo Graovac, Mirko Radumilo, Mihajlo Topić, Vaso Kntlaša, Miloš Kalajdžić, Mirko Raković, Boro Bajić, Simo Usorac i Rade Raković.

Pored svih zadataka koje su obavljali kao odbornici vlasti, većina ih je bila i učesnici u Partizanskoj pozadinskoj četi, koja je izvršavala niz zadataka vojne prirode, o čemu je bilo riječi na početku ovog kazivanja. Neki od pomenutih odbornika poginuli su u Ofanzivi na Zozaru 1942 godine (Mihajlo Topić zarobljen i poslije mučenja ubijen u logoru u Zekunu, Mirko Radumilo ubijen u Jasenovcu)

Poslije ofanzive odbor je dopunjavan. Ovaj odbor pored ostalog imao je zadatak prihvatanje i sprovođenja četa koje je prevoženo iz Lijevoja (desna strana ceste B. Luka - B. Građiška), preko Vilusa i Gornjih Mašića u Jazovac i dalje..

Moram napomenuti da je u Mašiće u ljeto 1941 godine došao Banja Luke gdje je izbjegao hapšenje Danilo Perović i odmah se uključio u rad u selu. Smjestio se kod sestre Jokanović Milice i dok nije otišao u jedinicu održavao je vezu sa Banja Lukom. On je bio pripadnik naprednog radničkog pokreta (a možda i član KPJ) i održavao je veze sa Radovanom Vulinom, Brankom Vidovićem, Mihajlom i

Vujom Topić, Danilom Borkovićem i sa braćom Perović iz Kijevaca.

Rad, kako Seoskog NOO-a, tako i drugih organizacija bio je vrlo težak i zahtijevao je veliku organizovanost i opreznost i po danu i po noći. Naime, ovdje su odmah po povlačenju naših jedinica u Kozaru (april 1942 g), organizovane dvije do tri "Oružničke postaje", tako da su oružnici (žandari) svakodneвно krstarići selom, a nekada su znali napraviti poneku zasjedu. Tako je Oružnička postaja bila kod Stančića, na sredini sela, kod Tasovaca, a neko vrijeme i kod Perovića. Istina u mnogim selima olakšavalo je to što je i među oružnicima bilo naših simpatizera, pa su oni svoju (i našu) vezu obavještavali o eventualnim noćnim kretanjima oružničkih patrola ili druge vojske.

Omladinska organizacija formirana je 1941 godine, o čemu sam takodje naprijed govorila. Tada su se zvali "Omladinski aktiv", dok ih je Vladimir Nemet zvao Skojevska organizacija. Nama, članovima tog aktiva nije bilo u potpunosti sve jasno. Tek kasnije kroz rad shvatili smo svoju ulogu. Zadatke smo primali od članova Seoskog NOO-a, ali i od jedinica NOV-e koje su duže vremena boravile na tom terenu.

Kada je došlo do povlačenja partizana sa područja Mašića i drugih sela, marta 1942 godine, svi članovi Omladinskog aktiva, odnosno SKOJ-a, povukli su se u Kozaru i većina ih otišla u jedinice Drugog krajiškog odreda. Tako je prestao rad Omladinskog aktiva=SKOJ-a. Organizacija SKOJ-a ponovo je formirana u Mašićima, koliko se sjećam u maju 1943 godine, a formirala ga je Mira Šinik, član Sreskog komiteta SKOJ-a. Od članova SKOJ-a ostali su mi u sjećanju: Momčilo Kalajdžić, Dušanka Jotić i još neki. *MARA KUTLAČA, JELA BOŠNIĆ, DUŠAN TARABIĆ.*

Partijska organizacija sel a Mašića koliko se sjećam formirana je u drugoj polovini 1943 godine, a dotle su njeni članovi pripadali zajedničkoj ćeliji sela Rogolji, Elezagići, Berek i Mašići. Kako je članstvo narastalo, ove zajedničke organizacije, tako se odvajalo svako selo i formiralo svoju partijsku ćeliju. Članovi KPJ bili su: Stoja Matarugić, (sekretar ćelije) Slavko Bosnić, Stojan Šinik, Jovo Kalajdžić, Mara Kutlača, Dušan Tarabić, Ostoja Stojnić, Jela Bosnić i drugi.

Seoski odbor AFŽ-a formiran je poslije formiranja Sreskog

odbora AFŽ-a. Međutim i prije formiranja Seoskog odbora AFŽ-a žene su učestvovala u mnogim akcijama koje je organizovao NOO u selu. U odboru AFŽ-a bile su: Stana Kutlača, Trivuna i Bosa Kalajdžić, Jela Bosnić, Joka Bajić, Gina Usorac, dvije Vidovićke (zaboravila sam imena.) i druge.

SELO VILUSI spada među veća sela koje je odmah do moga sela Mašića. Zahvata teritoriju od ceste Banja Luka-Pos. Gradiška gdje je bilo i švapskih kuća, pa do prvih brda-obronaka Nozare.. Prije rata smatralo se naprednim selom i mnoge akcije Vilusa i Mašića bile su zajedničke, kada su održavani razni, tajni sastanci.

U Vilusima je prije rata djelovao napredni učitelj Golub Nešković,, koji je okupljao seljake i imao veliki uticaj ne samo u Vilusima, nego i šire. On je održavao više sastanaka sa seljacima Vilusa, ali su dolazili i seljaci iz susjednih sela o čemu su mi pričali moja braća Mihajlo i Vujo. Međutim, o tim sastancima nema nekih podataka, jer svi oni koji su dolazili na te sastanke nisu među živima. O jednom važnijem sastanku ispričao mi je prošle godine ^{Štefan Kubrić} đjak učitelja Neškovića, pukovnik JNA u penziji, rodom iz Vilusa, sada u Sarajevu koji je i poslije završene osnovne škole u Vilusima, ostao privržen učitelju i kaže: 1940 godine u školi u Vilusima održan je jedan sastanak na koji je došao poznati komunista Ilija Dardić iz Beograda. Na sastanku su pored učitelja Neškovića bili i Radovan Vulin, đjak učit. škole iz Seferovaca, Mihajlo Topić, trgovac iz Mašića i Branko Vidović kovač iz Mašića, i Stojan Kesić Stari (Gligin). Ja sam kao i još neki omladinci iz našega sela dolazili učitelju i bili smo vrlo vezani za njega. Zahvaljujući radu učitelja Neškovića i organizaciji mnogih sastanaka sa seljacima na koji su dolazili poznati revolucionari i aktivisti, selo je u većini pripadalo opoziciji i odmah 1941 g. bilo na strani NOP-a.

Selo Vilusi bilo je najviše na udaru prilikom prebacivanja preko ceste kako boraca i političkih radnika iz Kozare u Lijevo i nazad, tako i hrane i drugog materijala iz Lijevo za Kozaru. To je zahtjevalo stalan i oprezan rad, tako da su odbornici bili stalno angažovani kao da su u borbenoj jedinici.

Seoski NOO-i formiran je kada je formiran i odbor u Mašićima koncem 1941 godine na masovnoj konferenciji kod kuće Perovića,

Medju prvim odbornicima bili su: Mirko Straživuk, Dušan Seizović, Ranko Ivaštanin,, Milan Popović, Branko Pavlović, Ljubo Ljepojević, Uroš Todoranović, Milan Kosojević, Stole Kočić, Branko Ljepojević, Slavko Gluvić (Gligin). Kasnije su bili Ilija i Ranko Prpić.

Teško se sjetiti svih imena, jer su neki odbornici odlazili u partizane, a neki su opet po zadatku vraćani iz jedinice na rad u pozadinu, jer su u pozadini bili potrebni i mogli mnogo da doprinesu NOP-u.

Za vrijeme ofanzive na Kozaru 1942 godine nije bilo nekog organizovanog rada, jer nije bilo ni zadataka, a i mnogi odbornici su bili izbjegli iz sela. Poslije ofanzive odbor se dopunjavao i nastavio rad strogo ilegalno što je diktirala tadašnja situacija na tome području.

Omladinska organizacija formirana je odmah 1941 godine, koja se također zvala "Aktiv" omladine. U tom aktivu bili su; milka i Zdravki Kukrić, Veseljko Blesić, Vida Popović Mala, Mišo Popović,, Dušan Grgić, Jovo Vilendečić, Radojka Seizović i još jedan Seizović čije sam ime zaboravila. Ovih se omladinaca sjećam, jer smo mi iz Mašića sa njima kontaktirali 1941-1942 g. po raznim zadacima, do povlačenja u Kozaru marta mjeseca 1942 godine. Poslije kozarske ofanzive ova se organizacija ponovo oživljavala i dopunjavala. U toku 1943 godine kada sam došla na pozadinski rad sjećam se da su bili članovi SKOJ-a: Dragoljub Gluvić, Žarko Ljepojević, Miloš Stojković, Mileva Straživuk, Bosa Gluvić, Rajo Blesić, Ljubica i Savka Sinđić Kukrić, (ćerke Vidine), a kasnije i Milan Ljepojević i drugi.

Organizacija AFŽ-a bila je vrlo aktivna, a formirana je kada i organizacija AFŽ-a u Mašićima. U Seoskom odboru AFŽ-a bile su; Ruža Ljepojević, Vida Popović, Vida, Stoja i Bosa Kukrić, Petra Ivaštanin, Stana Todorović i još neke. Bila je još jedna Stoja Kukrić u odboru (Majka Zdravka i Milke) koja je sa porodicom otjerana 1944 u logor u Austriju.

Preko Vilusa održavana je jedna jako važna veza sa Banja Lukom, preko Husnije Ibrahimbegovića koji je imao kuću u Banja Luci, ali i kuću na granici Vilusa i Seferovaca u blizini Šibića Hana i ceste Banja Luka Pos. Gradiška. Tu su najčešće boravili njegova majka, žena i djeca i jedan brat, dok su ostali iz brojne porodice (braća i sestre) bili u Banja Luci. Husniji na vezi bila

je Vida Kukrić iz Vilusa i preko nje su išli razni podaci i izvještaji, sanitetski i pisani materijal koje je Husnija Hamedovozio iz Banja Luke, a dolazili su i neki omladinci iz Banja Luke u partizane. Ovo znam jer sam i ja jednu grupu omladinaca iz Banja Luke preuzela sa kuririma kod Vide Kukrića i odveli ih u Rodgradce.

Preko Vilusa je prevezena i štamparija i novinski papir za pripreme za izlazak "Kozarskog Vijesnika" o čemu Husnija Ibrahim-begović u svojim sjećanjima kaže: "Datuma se ne sjećam, mislim u početku 1943 godine, do moje kuće prebačeno je vojnim kamionom oko 2 tone novinskog papira. Papir je dovezao domoranski oficir Mehmedalija Filipović. Nakon prebacivanja štamparije iz Banja Luke na Rodgradce usledilo je i prebacivanje štamparije iz Banja Luke koja je bila deponovana na ciglani Hamzage Husedjinovića u Banja Luka. I štampariju je dovezao isti Mehmedalija Filipović, preko mene odveze direktno u Bakince na oslobođenu teritoriju. Ja sam išao sa njime i štampariju smo predali partizanskoj pretstraži u Bakincima čiji je komandir bio Dušan Grgić, koji je preuzeo štampariju. Koliko mi je poznato ta štamparija je prebačena na Korčanicu na Grmeču". Nisam sigurna u ovaj datum koji navodi Husnija, jer sam tada bila u jedinici.

Vilusi su bili stalno na udaru neprijatelja, naročito danju u djelu sela bliže ceste Banja Luka-Bos. Gradiška, gdje su često upadale njemačke patrole. Bilo je čestih hapšenja uglednih seljaka, jer je neprijatelj znao da se veliki dio aktivnosti u vezi prebacivanja partizana iz Kozare u Lijevo i Centralnu Bosnu, kao i prevoz hrane iz Lijevo, vrši najviše preko Vilusa.

Tako su u Vilusima u ljeto 1943 godine pred vršidbu pahašeni taoci i oterani u Banja Luku. Bili su zatvoreni u "Poljokanovom podrumu". Nisam sigurna ali mi se čini da su ga držali SSjedinice. U to vrijeme bilo je mnogo hapšenja i racija u ovom dijelu Potkozarja i Lijevo Polja. Naime, to je bila određena politika pred vršidbu žita da bi se sačuvala vršalice i da bi se došlo do žita. Nijemci su znali da partizani imaju svoje interese u Lijevo polju i Potkozarju i da su bez žita, a i nijemcima je trebalo takodje žito pa su htjeli po svaku cijenu da sačuvaju žito za svoju vojsku.

Sjećam se da je početkom avgusta, odnosno 4 avgusta 1943. godine vršeno žito u Donjim Vilusima koje je bilo bliže ceste. Vršalicu su noću čuvali SS vojnici iz Pos. Aleksandrovcu 10 do 12 vojnika

kako su mi pričali mještani. Oni su ujutro odlazili u Bos. Aleksandro-
vac i svako jutro vozio bi ih neko od mještana koji imaju zapregu. Je-
dne noći ukobili su se SS vojnici sa grupom partizana koja je išla
za Lijevo Polje i tom prilikom ubijen je jedan neprijateljski vo-
jnik, a ostali su pobjegli.

Sutradan su Nijemci za odmazdu doveli 13 ljudi Vilušćana ko-
ji su bili zatvoreni kao taoci u Banja Luci i pobili ih na jednoj ras-
krsnici na "Vezulića polju". Bilo ih je i po tri rođena brata: Stra-
živuk Bosko, Miloš i Djordjo, Gluvić Milan, Šavan i Stojan, ~~terzijski~~
Kukrić Zivko i Branko, Gluvić Rajko, Ljepojević Miloš, Kistić Tede i
Rajko i Stajičić Ostoja. Među njima je bilo 8 ljudi između 40 i 50
godina, sa brojnim porodicama. Na stratištu su ostali nekoliko dana
ne sahranjeni na ljetnoj vrućini, dok Nijemci i nisu dozvolili da se
sahrane.

Mnogo događaja je vezano za selo Viluse i nemoguće je sve
nabrojati. Jedan mi je ostao u lijepom sjećanju; Masovni odlazak om-
ladine i naroda iz Lijevo na veliku proslavu na Kozaru početkom av-
gusta 1944 godine. Kada smo došli iz Lijevo, sa desne strane ceste
Banja Luka-Bos. Gradiška u Viluse, pridružila nam se velika grupa iz
Vilusa (a kasnije i ostalih usputnih sela Mašića, Jazova, Kijevo, i
Turjak, pa do Podgradaca). Iz Podgradaca se išlo na Pašine Konake, gdje
je održan veliki narodni zbor i gdje je prisustvovao narod sa podru-
žja sreza Bos. Gradiška, Bos. Dubica, Prijedor i Bos. Novi. Išlo se
sa pjesmom i proleterskom zastavom.

U sjećanju mi je ostalo i stradanje članova Boskog NOO-a
u ljeto 1944 godine. Bili su to vrlo ugledni ljudi i vrijedni akti-
visti; Širko Straživuk, Ljubo Ljepojević, Slavko Gluvić (Glugin) i
Blesić Veseljko (Aleksin) omladinac, član SKOJ-a. Nijemci su ih ote-
rali u zatvor u Novu Topolu, strašno ih mučili i potom pobili. Nji-
hovo stradanje bolno je odjeknulo u njihovom selu, ali i šire, ali i
među nama pozadinskim radnicima, jer smo se na njih bili navikli i
u njima smo uvijek imali siguran oslonac..

Zahvaljujući dobrim vezama u Vilusima sam nekoliko puta iz-
bjegla sigurno hapšenje. Kao što sam naprijed navela tim bi došli u
selo kuriri su odlazili po svojim zadacima, a ja sam ostajala u selu
sama. Jednom prilikom tako sigurno hapšenje izbjegla kod kuće Stane
Stajičić, drugi put kod Stoje Kukrić i Milke, te Dušana Seizovića.
Iznicala sam samo na kratko ispred njih, a svaki put bi neko od žena
ili djece na vrijeme dojavio da se sklonim. Sličnih situacija bilo

je i u drugim selima, a slične situacije su doživljavali i ostali po zadinski radnici kada su dolazili na teren na neoslobođenu teritoriju . .

SELO ROMANOVCI je veliko selo i proteže se od same cest Banja Luka=Bos. Gradiška (gdje je bilo bliže ceste i švapskih kuća) pa sve do brdovitih predjela, odnosno obronaka Kozare. Graniči sa jedne strane Vilusima, a sa druge Kobatovcima, Miljevićima i Bakin-
cima.

I ako su i ovdje prije rata djelovali napredni omladinici: djaci, studenti i neke zanatlije, selo je bilo razjedinjeno i nesložno. Bilo je, istina u manjem broju, velikih pristalica režima, a znatno više seljaka koji su pripadali opoziciji. Bili su česti sukobi oko održavanja puteva, a najviše oko izbora kneza (starješine sela), jer su režirski ljudi potpomagani od vlasti htjeli pošto poto da se izabere njihov čovjek. O njihovoj neslozi često se sa potamjenom pričalo i u našoj kući, a neke seoske šaljivdžije govorili su da je najbolje da romanovčani izaberu tri kneza. Još je bila i jedna mala grupa pristalica Nacionalne stranke koju su zvali SANO=a ili prosto batinaši, koji su često ne samo na političkim nego i vjerskim zborovima zamedjali kavgu.

Međutim, čim je izbio ustanak skoro svi su se opredjelili za NOP, a nekoliko mladića je odmah prvih dana ustanka otišlo u Kozaru, a poslije jednog upada Nijemaca u selo, masovno su se digli na ustanak. Bilo je to 18.12.1941 godine kada je došao Đakko Sabljio tako-
dje iz romanovaca sa četom partizana iz Kozare. Zvono sa crkve je zvonilo (u Gornjim romanovcima). Došlo je cijelo selo i održan je zbor i dogovor o potrebi dizanja ustanka. Sa tog zbora krenulo je 84 romanovčana koji su preko Miljevića otišli u Grbavce. Poslije razgovora (koliko sam ja obavještena) sa komandrom čete Piljom Stanišljevićem u jedinici je ostalo 45 ustanika iz romanovaca. Naime, poslije govora Pilje Stanišljevića vraćeni su stariji ljudi i mladići koji nisu služili vojsku. O svemu ovome sam slušala u kući mog brata Mijaila Topića, jer je ovaj masovni ustanak u romanovcima odjeknuo ovim dijelom rotkotarja, a i sire.

U Romanovce su često upadali Nijemci iz Bos. Aleksandrovcu, jer im je to bilo u blizini, pa su neke porodice bliže ceste Banja Luka=Bos. Gradiška povukle dublje u selo u Gornje Romanovce koje je zahvatalo šumske predjele..

Ovdje su prije rata djelovali napredni učitelji i djaci iz ovog sela; Stojan i Vlado Lakić, Milan Dević, učitelji, Jovo Vulin, gradj. inženjer, poneki radnik=zanatlija, a kasnije i Kadevan Makić, kao i još neki djaci iz susjednih sela.

Neznam kada je formiran Seoski NOO sela romanovaca, ali se sjećam nekih ljudi koje sam na početku ovog kazivanja već spomenula, koji su bili na vezi 1941 godine i do kojih sam i ja po zadatku ponekad dolazila. Samo ja neznam da li su to bili odbornici, ali pretpostavljam da jesu, obzirom na borevak partizanskih jedinica u Gornjim romanovcima. Od tih ljudi koji su bili na vezi sjećam se Milana Mježića, Dušana Miljanović, Petar Tutorić, Ostoja Čavić, Luka Mježić, Stevo Grujić.

Neznam da li je 1941 godine postojao Aktiv omladine kao što je bio u Mašićima i Vilusima. Međutim, znam da je u ljeto 1943 godine organizaciju SKOJ-a formirao Branko Suruđić, član Breshkog komiteta SKOJ-a. Članovi SKOJ-a koliko se sjećam bili su: Gospova Rejić, Ljubica Perović, Stana Balać, Grozda Dubonjić, Jevka Dević, Jovo Mirjanić, Dosa Mježić, Miloš Dević (kasnije otišao u partizane) i još neki.

U Seoskom odboru AFŽ-a bile su: Savka Vulin, Ketrana Perović, Mara Bajić, Dosa Vuruna, Miljka Blesić, Mara Vergić, Jevka Rejić. U sastavu odbora dolazilo je do čestih promjena, pa se mnogih imena ne mogu sjetiti. Bile su vrlo aktivne, kao i u mnogim našim selima.

U Romanovce sam ponekad dolazila (najčešće u prolazu) u odlasku preko ceste) i održavala sastanke. Najviše sam se zadržavala u Gor. romanovcima kod Mježića, Devića i Perovića, jer su u Donje Romanovce skoro svakodnevno upadale veće grupe neprijatelja i vršile izviđanja.

SELO MILJEVIĆI je malo brđovito selo koje se graniči sa Romanovcima, Bakincima, Vilusima i Šimićima. Sastav stanovništva bilo je mješovito sa više nacionalnosti. Pored Srba i manjeg broja Hrvata, bilo je Poljaka i koliko se sjećam jedna porodica Italijana.

Prije rata odlazila sam u Miljeviće i poznavala dosta porodica iz toga sela., jer nije daleko od moga sela Gornih Ma-

šića gdje sam živila. Odmah 1941 godine Miljevići su se u većini opredjelili za NOB et.

Koliko se sjećam Seoski NOO Miljevića formiran je kada i u Vilusima i Mašićima, decembra 1941 godine na masovnoj konferenciji. Među prvim odbornicima bili su: Miloš Dukić, Milan Ristić i Ljubo Papić. Od ovih odbornika oteran je u proljeće 1942 g. i ubijen u Bos. Građišci Miloš Dukić, te drugi seljaci: Petar Delić, Ostoja Borković, Cvijo Ristić i Jovan Bijelić.

Poznato mi je još da su u Miljevićima pripremali formiranje Partizanske pozadinske čete 1941 godine i da su vraćili obuku omladinaca koji nisu služili vojsku za rukovanje oružjem, ali neznam nešto detaljnije o ovoj četi. U selu je bio jedan majstor koji je vraćao opravku oružja, ali se ne sjećam njegovog imena.

Kad u ovom selu bio je otežan, jer je i neprijatelj u ovom selu imao svoje uporište= svoje ljude, agente u selu, a pored toga bilo je u blizini selo Šinići, važno ustaško uporište.. Tako je Anton Došen, trgovac, okorjeli ustaša i njihov aktivni saradnik, prijavio Stojana Dejanovića, bivšeg žandara, koji je uhapšen u Novoj Topoli, otjeran u Bos. Građišku i kasnije ubijen u logoru Jasenovac. Ovaj Dejanović otišao je u N. Topolu sa namjerom da nešto nabavi i da ide u partizane. Često je dolazio našoj kući, kod moje braće Mihajla i Vuje. I taj dan prije odlaska u Novu Topolu uvratio je našoj kući. Najčešće je bio kod kumova Vilendežića, naših komšija i ovdje se skriva o, jer mu je tu bilo sigurnije nego u Miljevićima.

Kada sam došla iz jedinice na pozadinski rad u ljeto 1943 g. odlazila sam često u Miljeviće, tako da sam učestvovala u organizaciji, odnosno dopuni pojedinih organizacija. Sjećam se da su u Seoskom NOO-u bili: Desimir Deso Papić,, Milan Kosojević Jovanov, Božo Madreša, Ljubo Petrović i Dušan Kovačević.

Članovi KPJ (neznam kada je ćelija formirana u selu, mislim 1944) bili su Deso Papić, Marija i Rosa Dukić, Milan Kosojević, dok se drugih ne sjećam.. Prije toga članovi KPJ bili su uključeni u zajedničku ćeliju sela Vilusa čiji je sekretar bio Dušan Grgić.

Omladinska organizacija bila je vrlo aktivna i učestvovala je u sakupljanju i prenošenju žita za Kozaru, sa ovog dijela Potkozarja. Kasnije su imali formiranu Omladinsku radnu četu. On-

ladinaka rukovodilaca bila je ~~xxxx~~ aktivna ~~xxxx~~ ~~xxxx~~ Bosa Dukić i još jedan također aktivan omladinac, imena se ne sjećam. Pored ostalog oni su organizovali obradu zemljišta porodicama čiji su muževi i sinovi bili u parti/zanima ili otjerani u logor.

Preko Miljevića je išla jedna partizanska veza iz Banja Luke, koja je išla preko Riječena, Krneta i Bakinaca, a vezu su održavale Marija i Bosa Dukić. I preko ove veze su dolazili u partizane omladinci iz Banja Luke. (Sjećam se omladinca Đurice sina učitelja iz Banja Luke, koji je u Miljevićima u kući Dukića ostavio sliku na kojoj je napisano da se preda roditeljima u Banja Luku. Sliku je sačuvana i prije nekoliko godina predao Muzeju Banja Luka.)

U seoskom odboru APŽ-a bile su: Marija Dukić, Bosa Šokčević, Marija Ristić, i Bosa Karapetrović. Ovaj odbor bio je vrlo aktivan u svim zadacima, koje je postavljao NOP, odnosno KPJ..

SELO JAZOVAC zahvata brđsko područje i graniči sa Mašićima, Turjakom, Jurkovicom i Celincem. I prije rata u ovom selu bilo je naprednih ljudi koji su odmah 1941 g odine u prvim ustaničkim danima (ali i ranije) opredjelili se za borbu protiv okupatora.

U Jazovcu je odmah 1941 godine bila Relejna stanica u kući Ostoje Šinika, seoskog trgovca, dndaše naprednog čovjeka čija je cjelokupna porodica od 1941 godine aktivno i organizovano radila za NOP. Decembra mjeseca 1941 godine, čika Ostoja (tako sam ga zvala kada je dolazio našoj kući) oteran je u Staru Gradišku, kao i njegov sin Branko za čiju se sudbinu neznna. Obe njegove kćeri Smilja i Mira, djaci Niše gimnazije u Bos. Gradišci, bile su prvi omladinski rukovodioci. Mira je otišla u Kozaru, dok je Smilja bila prvi rukovodilac aktiva, odnosno SAOJ-a u Jazovcu. Sin Dušan, dječak od 14-15 godine otišao je u partizane. Njihova majka Vidoeva sa malom ćerkicom Milenom, Smiljom i Dušanom, prilikom ofanzive na Kozaru 1942 godine povukla se sa partizanima u Kozaru i sva četvero je zarobljeno, dospjeli u neki logor odakle su se pukim slučajem spasili. (Ovoj porodici posvetila sam više pažnje smatrajući da je ona to posebno zaslužila.)

Iz ovog sela otjerano je dosta ljudi u logore još prije velike ofanzive na Kozaru 1942 godine i početkom 1942 i to: Djordjo Smitran, Kisto i Djoko Ljubojević i još neki. Djoko Ljubojević je

strašno mučen u zatvoru i sjećam se da su ga pustili kući, negdje koncem 1944 godine. Došao je sav isprebijan i u opekotinama, ali i pored takvog mučenja ništa nije priznao. Umro je u jesen 1945 godine. Sreski NOO Bos. Gradiška nastojao je da mu pomogne i omogući negdje liječenje, ali je sve bilo bezuspješno. Ovo mi je poznato pošto sam tada bila povjerenik za Socijalnu politiku i nar. zdravlje Sreskog NOO-a Bos. Gradiška..

Poznato mi je da je odmah 1941 godine formiran Seoski NOO, ali se ne sjećam imena svih odbornika nego samo Djordje Smitrana i Djoke Ljubojevića. Ovo znam pošto je sve ono što je išlo preko Višusa i Mašića išlo i preko Jazovca. Poslije ofanzive na Kozaru drugoj polovini 1942 godine u Jazovcu se krenulo ponovo sa aktivnim i organizovanim radom. Ovoga se sjećam i ako sam tada bila u jedinici (u Petoj krajiškoj brigadi) jer je Peta oko 20 januara 1943 g. kada je došla sa Grmeča i išla u napad na Klačnice i Lektase prema Banja Luku da smo se zadržali u Jazovcu. Tada sam arela aktiviste ovoga sela koji su organizovano dočekali borce. Omogućili su nam smještaj i ishranu za jedan predah i odmor prije našeg napada. Sjećam se aktivista odbornika: Lazar Nikolić, Ljubica Smitran, Ana i Savka Gejrak, Vidosava Šinik, Stevka Popović, Slavko Šinik i još neki.

Kada se govori o Kozari i snabdjevanju vojske i bolnica iz Liječca, onda se najčešće kaže da je žito preveženo preko Višusa i Mašića do Jazovca kod Šinika. To žito prihvatili su i smještali u kuću i magazin Šinikove, (koja je pukim slučajem nije zapaljena) odbornici Seoskog NOO i organizovali dalju otpremu. Kuća je bila pusta do povratka iz logora Vidosave Šinik sa djetecom.. Iz Šinikove kuće iz Jazovca žito je prenošeno omladina i žene do odredišta na Kozari.

Medju prvim članovima omladinske organizacije, odnosno članova SKOJ-a 1941 godine bili su: Mira i Smilja Šinik, Ljubica Smitran, i još neki, dok je poslije ofanzive na Kozaru, negdje u prvoj polovini 1943 godine ponovo organizovana organizacija SKOJ-a. Koliko se sjećam ovu ponovnu organizaciju formirala je Mira Šinik, član Sreskog komiteta SKOJ-a. Članovi su bili: Slavko Šinik, Zdravka Nikolić, Ljubica Smitran i još neki.

U Seoskom odboru APŽ-a bile su: Vidosava Šinik, Stevka Nikolić, Anka i Savka Gejrak, Ovaj odbor bio je uključan u sve aktivnosti

koje su se obavljale u selu uključujući i brigu oko prenosa žita .

Selo Jazovac, odnosno sve njegove društveno političke organizacije imale su poseban zadatak i veliku odgovornost vezanu za prihvatanje žita iz Lijevoja i za njegovu dalju otpremu. Ove zadatke svi su podjednako ozbiljno shvatili, jer su znali da od blagovremenog prenošenja toga žita zavisi i izvršavanje nekih borbenih zadataka i redovna ishrana ranjenika..

SELO KIJEVCI je manje selo na obroncima Kozare. U tom selu sam prije rata poznavala jednu porodicu Ornogoraca, Perovića koji su dolazili našoj kući i družili se sa mojim ocem i braćom. Moj brat Mijailo kada je radio u Podgradcima u pilani put ga je vodio preko Grbavaca, Kijevaca, Turjaka i Jazovca u oba pravca i tako se često vraćao kući Perovića u Kijevcima.. Međutim, mi smo se poznavali i takoreći družili sa svim Perovićima koji su živili u Mašićima, Romanovcima, Vilusima, Bos. Aleksandrovcu, a čini mi se i u Bakincima.

Kada govorim o porodicama Perović onda moram napomenuti da je u selu Mašićima bio šumar, otac Lepe Perovića koji je imao nekoliko kćeri, koje ja nisam poznavala. Zapravo bila sam još mala kada su oni otselili iz Mašića. Međutim, otac Mile i braća vrlo često su ih sa poštovanjem spominjali. Sjedom se da se pričalo prije rata kakao je je od šumara Perovića uhapšena ćerka Lepa koja je bila učiteljica na Dubičkom terenu i da je protjerana u Beograd. Ovu vijest je donio moj brat Mijailo koji je o tome komentarisao sa ocem i bratom Vujom. Ovo je dokaz da se i prije rata sve brzo saznavalo i da je narod bio dobro i brzo obavješten, bez obzira na tadašnja sredstva informisanja.

Kijevci su selo koje se odmah 1941 godine opredjelilo za Narodnooslobodilački pokret, za borbu i revoluciju. Ovom su dosta doprinjeli i porodica Perović koji su bili vrlo napredni. Pored Perovića bile su istaknute porodice Djurdjević, Lazo i Vesa Ilisić, braća Šokčević i porodica Kučuk. Preko Kijevaca bio je front koji je uspostavljen marta mjeseca 1942 godine, tako da je u Kijevcima u to doba bilo vrlo malo naroda. Narod se sa jedne strane fronta povukao u Kozaru, kada je došlo do povlačenja partizana, sa ovog djela Potkozarja. Oni koji nisu uspjeli prebjeći tj. koji su bili na drugoj strani fronta, našli su se u Ljevčanskim selima dalje od fronta, a narod koji se zatekao u Kozari doživio je sudbinu naroda

Kozare i velike ofanzive u ljeto 1942 godine. Selo je bilo skoro pusto, a tek nakon ofanzive poneka porodica, odnosno po neki član porodice uspjelo je da se vrati na zgarište..

Kako su se vraćali i okupljali ponovo se uspostavljao aktivan i organizovan rad u selu. Ovo selo bilo je često na udaru, gdje je neprijatelj često upadao iz ustaškog uporišta Šimići i Mišije i oružničke postaje Čelinovac, dok je postojala (Likvidirana je u proljeće 1943 godine.)

Kada sam došla iz Jedinice u pozadinu dolaskom u selo Kijevce (gdje sam posebno volila doći) upoznala sam mnoge aktiviste toga sela.. Obzirom na položaj sela Kijevaca, aktivisti, članovi KPJ, ~~odbornici~~ odbornici NOO-a i organizacija APŽ-a bili su najčešće povezani u toku 1943 godine sa selom Grbavcima. Posebno se sjećam člana KPJ od 1943 godine i učesnika NOR-a od 1941 g. Ilinke Perović i njene ćerke Mileve, te Angeline i Mileve DJurdjević i Vese Šokčević.

Mileva DJurdjević je došla iz logora i rukovođila je pionirskom organizacijom na području opštine Turjak. I ako je djece bilo malo, ova pionirska organizacija je bila i te kako važna, jer su oni na području te opštine brali jagode, sakupljali orase i lješnike i drugo voće po pustim voćnjacima i spremali za partizanske bolnice. Tako je pionirska organizacija radila i u drugim selima Kozare. Ovi pioniri su nam bili važni obavještajci o nailasku neprijatelja.

Koliko ja znam u selu Kijavcima nije bilo neaktivnih. Omladinke i žene su radile sve. Omladinka Angelina DJurdjević bila je predsjednik Seoskog Narodnooslobodilačkog odbora. Muškaraca nije ni bilo. Bar se ja nikoga ne sjećam.

Ovo selo teško je stradalo u ofanzivi na Kozaru 1942 godine (a i prije toga) i bilo je dosta pustih kuća. U sjećanju mi je ostao jedan kratak boravak u Kijavcima u zaseoku Šokčevići. Bila je prva polovina juna 1943 godine, kada je nas jedna grupa boraca došla u Kijevce. Ne sjećam se po kakvom zadatku. Kuće puste a trešnje ne da su rodile, nego prerodile, kao nikada ranije. A na trešnjama, činilo nam se da je na milione pčela koje su kupile sok sa prezrelih trešanja, jer tada ih niko nije brao. To zujanje na drveću trešanja duboko nam se urezalo u svijest, jer se više nigdje ništa nije čulo. Selo, odnosno ovaj zaselak je bio potpuno pust. Dugo, dugo, poslije prolaska kroz ovaj zaselak

u nšima sam čula zujanje pčela i osjećala onu neprirodnu tišinu pustog sela.

SELO GRBAVCI je veće selo pod Kozarom u kojemu su se odigrali mnogi događaji vezani za borbu i revoluciju i za koje ne vežu mnoga sjećanja. Teško je sve nabrojati. Na početku svojega sjećanja rekla sam o mome dolasku u Grbavce u martu 1942 godine kada sam raspoređena u partizansku bolnicu koja je bila u kući Stevana Matavulja Starog. Ovdje sam upoznala ne samo porodicu Matavulj, nego uskoro skoro čitavo selo, koje mi je ostalo u lijepom sjećanju i ako u vrlo teškim ratnim danima, gdje se stojički sve podnosilo.

Moj ponovni susret sa Grbavcima i sa dragim aktivistima, bio je u januaru 1943 godine kada sam došla u to selo sa mojom Petom krajiškom brigadom, kada je došla sa područja Grnača poslije smotre Četvrte krajiške divizije u Srpskoj Jasenici. Brigada je imala zadatak da izvrši napad prema Lijevču, linijom Banja Luka Bos. Gradiška. Četa u kojoj sam se nalazila odmarala je dva dana u selu Grbavcima, dok su ostale čete bile po drugim selima. Bio je to odmor poslije teškog, napornog i dugog puta, iz Srpske Jasenice, preko Sane i Kozare. Selo nas je oduševljeno, puna srca dočekalo, jer je to bio prvi susret Pete krajiška poslije Kozarske ofanzive jula 1942 godine.

Raspoređeni smo po zaseocima, gdje su nas organi vlasti rasporedili po vodovima. Ta Narodna vlast bile su žene i kada je naš komandant upitao Vaju Šestić (koja je bila predsjednik Seoskog NOO-a) "Gdje je Narodna vlast", Vaja je odgovorila: "Pa tu smo". Komandir je gledao sumnjičavo, ali kada je ubrzo izvršena organizacija rasporediti čete po zaseocima, on se smirio.

Pored toga što nam je obezbijedjena hrana i smještaj po kućama, dobili smo tada dosta čarapa, priglavaka, rukavica, pa i po neki džemper. U budu smo se pitali otkuda im sve to, kao da su nas očekivali i znali šta nam sve treba, jer su i Grbavci preživjeli veliku ofanzivu na Kozaru i pljačku od strane neprijatelja, kao i mnogo otjeranog naroda iz sela u logore. Ovo selo dalo je mnogo boraca i žrtava fašističkog terora, ali je i pored toga ostalo više stanovnika nego u Kojevcima, Turjaku i još nekim selima.

Dolaskom u pozadinu, još dok sam bila u Podgrađcima sa radošću i nestrpljenjem očekivala sam odlazak u Grbavce i susret sa dragim aktivistima. Nisam uopšte računala da ću naići na neke poteškoće u radu u tom selu, kao što ih stvarno nikada nije ni bilo.

Poslije kraćeg sastanka u Grbavcima sa Djurdjzen Pavićem i Mončilom Šušnjarom jula 1943 godine od kojih sam dobila zadatke određene zadatke i koji su me upoznali sa prilikama na terenu i upućivali u rad. Ostala sam nekoliko dana u ovom selu. U selu sam od svih aktivista bila vrlo srdačno prihvaćena, pošto su me poznavali od ranije, a meni je to ujedno bilo kao neko olakšanje sa budućim rad u pozadini.

Grbavci su^{bili} koliko se sjećam slobodna teritorija još od oktobra 1941 godine. Tu je bilo sjedište raznih rukovodstava: Štabova bataljona i četa, te dolazanje viših partijskih i vojnih rukovodilaca. Oni su ostavljali snažan utisak na narod ovoga sela.. Na omladinu je poseban utisak ostavljao Vladimir Nemeš inženjer iz Zagreba, koga je omladina iz mилоšte zvala Braco Kozarčanin. Svojom ponašanjem i držanjem, toliko je plijenio omladinu, da nije bilo zametka bilo kakvoga kojega oni nebi izvršili.

Naprijed sam u svome sjećanju o odlasku u partizane govorila o bolnici u Grbavcima, radu u bolnici i njenom bombardovanju. Međutim, zaboravila sam reći da je u istoj kući sa bolnicom bila i mala krojačka radionica. Tu su se prekrajali vojnički šinjeli, a sjećam se da se šilo i rublje za borbe i bolnicu. Pored ove radionice bila je i krojačka radionica u kući Vaje Šestić i još nekih. Šilo se od zarobljenog i dobijenog materijala. Bilo je u Grbavcima još nekih radionica: za izradu oputnjaka i popravku obuće, a jedna od njih bila je ona u kojoj se izradjivala drvena obuća (kloppe).

Ostalo mi je u sjećanju još prije ofanzivr, a i nakon noga ponovnog dolaska jula 1943, da se u ovom selu živilo i radilo vrlo organizovano i da je sve u selu funkcionisalo kao neki mehanizam. Prilikom povlačenja naroda sa ovog dijela Potkozarja (marta mjeseca 1942 godine) kada se masa naroda povukla u Grbavce i još neka sela. Svi oni koji su došli u Grbavce bili su svojaki primljeni, prihvaćeni i smješteni, tako da su proljeće sa domaćinstvima dje su bili

smješteni radili i obrađivali zemlju, pa se uključivali i u društveni rad.

Tada, kada sam došla u Grbavce na pozadinski rad bile su ranije ponovo poslije ofanzive na Kozari (juli 1932) formirane organizacije i okupljene u radu od onoliko naroda koliko je ostalo u selu. Većina je otjerana u logore, u zarobljeništva, od kojih se mnogi nisu ni vratili, a neki su ubijeni kod svojih kuća.

U Seoskom NOO-u zatekla sam: Mihajlo Sestić, Djoko Matavulj, Uroš Blagojević, Milan Stanić, Milja Popović, Vaja Sestić, Stanka Bavrljić, Radojka Babić, Milka Zmijanjac (Jovanova) Vidosava Cvijić. Mihajlo Smitran i još neki.

Koliko se sjećam partijsku organizaciju u Grbavcima sačinjavali su: Pejo Stanišljević (prvi sekretar ćelije) Dragan Cvijić, Stanka, Zora, Vesa i Gospođa Bavrljić, Graždana Sestić, Milka Zmijanjac, Anka i Jelena Grandić, Anka Dragišić, Dragoja Djurić, Uroš Blagojević, Vaja Sestić, Zora Šijan i još neki.

Sjećam se i drugarica u Seoskom odboru AFŽ-a Dragica i Milja Popović, Zorka Bavrljić, Novanka i Draginja Anđić, Vidosava Cvijić, Milka Zmijanjac, Djelica Malešević i Živka Matavulj i još neke. Koliko se sjećam iz sela Grbavaca bile su 23 drugarice borci sa puškom u ruci u Petoj, Jedanaestoj, Dvadesetoj kćajiškoj brigadi i u Ljevčanskom odredu.

Posebno moram naglasiti da je Omladinska i Pionirska organizacija u Grbavcima bila veoma dobro organizovana. U tom selu početkom 1942 godine bile su formirane Omladinske pozadinske čete. Djelili su ih na mušku i žensku četu. Ove čete izvršavale su veoma ozbiljne i složene zadatke i u svako doba bile pri ruci Seoskom NOO-u, ako je trebalo prenijeti ranjenike, odnijeti hranu na položaje partizanima, te popraviti puteve kroz selo, jer je bilo važno da su prohodni, sječa i iznošenje drveta, kao i proljetna sjetva. Mnogo su radili na pravljenju skloništa = bunkera kako smo ih zvali, za sklanjanje žita i hrane, sakrivanje ranjenika i naročito. Posebne akcije bile su u sakupljanju žita i vata. Ove čete bile su do ofanzive u julu mjesecu 1942 godine.

U drugoj polovini 1943 godine bile su formirane Pozadinske radne čete u kojima su bile uključene i žene. Formiran je i bataljon na području opštine Turjak, čiji je komandant bila Milka Zmijanjac,

a komesar Mileva Perović. Ovaj bataljon je bio u sastavu Omladinske radne brigade koja je nosila ime Stojana Jaruge narodnog heroja.

Od članova SKOJ-a sjedom se: Veseljka Bavrljić, koja je bila omladinski rukovodilac, a kasnije i član Sreskog komiteta SKOJ-a, Branku Bogunović, Milka Zmijanac, Dragutin Čikić, Jovo Šmitran Bajo, Savka Matavulj, Stoja Malešević, Stoja Zmijanac, Milorad Dragišić Mali, i još mnoge druge čijih se imena ne mogu sjetiti.

Selo Grbavci izgubilo je dosta boraca, kao i žrtava fašističkog terora. Bilo je gnusnih zločina nad civilnim stanovništvom da čovjeku pamet stane kada se toga sjeti. Spomenuću neke i ako bi se o tome mogla čitava knjiga napisati.

Kata Bavrljić mirno je kopala kukuruz na njivi sa svoje dvije kćeri. Ustaše su naišle i sve tri ih ubile kod Drageljskog mosta. Dok su ih gonili Kata je vikala manjoj djedi koja su bila kod kuće: "Djeco bježite", što su ustaše shvatili da ona to više svojim kćerkama, da pokušaju bijegstvo, a ona je to vikala da bi čula manja djeca koja su bila u blizini. To su djeca čula i kako su mi pričali u selu, pobjegla i preživjela rat.

Moran također spomenuti i slučaj Rose Gogić. Ona se jednom prilikom našla u skloništu sa malim djetetom, gdje su se bili sklonili od naleta neprijatelja. Djetetu se rasplakalo i postojala je opasnost da se sklonište otkrije. U tako teškoj situaciji, neki od sklonjenih u bunkeru govorili su da ga udavi. Ona to nije uradila. Izšla je sa djetetom iz skloništa i vješto zamaskirala sklonište, da ga neprijatelj nije otkrio. Otišla je svojoj kući gdje su na zvjeraki način ubili i nju i djete. Djetetu su izvadili srce i sa krvi stavili na prozor u čašu, a vjerovatno prije toga otklekli mu ruku. Ovo su mi pričale žene koje su noću sahranjivale Rosu i djete, jer po danu je neprijatelj vršljao po selu. Ovo su mi ispričale Vaja Šestić, Draginja Adžić, i Milka Zmijanac koja se sjedla dječije otklekane ručice i kako su sve to sakupljale da bi ih sahranile. Pretpostavljale su da je djete na oči majke na najzvjeraskiji način ubijeno. Prilikom izlaska iz skloništa (u kojemu su i gore spomenute bile sklonjene), Rosa im je rekla: "Ne bojte se! Ja ću izići i Vas ću zamaskirati. Bolje je

da poginem ja i moje djetete, nego da svi izginemo zajedno".

U ovom selu bilo je kao što sam naprijed navela mnogo žrtava, stradanja, tragedija i nemoguće je šta više reći. Ipak moram spomenuti jedan poseban događaj, kao najveću tragediju toga sela. To je pogibija 13 omladinski Skojevki i troje pionira, koji su poginuli i jasno izgubili svoje živote na izvršavanju velikog zadatka, prilikom nošenja hrane ranjenicima u bolnicu u Bukovcu više Podgradaca. Ovo se dogodilo polovinom januara 1944 god. za vrijeme jedne neprijateljske ofanzive kada je neprijatelj udario na Kozaru iz više pravaca. Nazvali su je "Čerkeska ofanziva", u kojoj su pored Nijemaca i ustaša, učestvovali i Čerkezi. Čerkezi su išli na konjima i ispred njih je bilo teško pobjeći i sakriti se. Upadali su u sela iznenadno.

Koliko se sjećam naša obavještajna služba je javila da se priprema napad na Kozaru iz više pravaca. Tako je došlo do organizovanog povlačenja naroda iz sela: Trebovljani, Donji i Gornji Podgradci, Miloševo Brdo¹, Sovjak. Održan je sastanak Sreskog komiteta KPJ na kome su članovi Sreskog komiteta raspoređeni u kojim bi se pravcima išlo dublje u Kozaru i ko će biti raspoređen u kome pravcu.

Velika grupa naroda, uglavnom žena i djece, koji su krenuli iz svojih kuća, trebala je da ode u pravcu sednog kilometra, da predje rječicu Golubaču i da zbijeg ide u pravcu Širokog Brijega (prema Lisini). Za ovaj zbijeg ispred Komiteta bili su zaduženi: Mirko Sitnica, Vojo Radić i ja, sa grupom boraca iz Komande mjesta. U zbjegu smo koliko se sjećam ostali 4 (četiri) dana dok se neprijatelj nije povukao sa terena. Čerkezi su ubijali na koga su god naišli. Tako su naišli na jedan zaselak u Donjim Podgradcima, na grupu naroda kojega su poubijali. Neznam tačan broj, nešto oko 30. Tom prilikom streljana je i Brana Dojčinović (član Sreskog odbora AFŽ-a) kojoj su u naručju ubili čerkiću oko 2 godine a ona teško ranjena pala među poginule u kući gdje su bili skonjeni i gdje su svi poubijani. Kasnije naveče, kad se neprijatelj povukao u svoju bazu, ona se pridigla i krenula prema Gornim Podgradcima i našla partizansku prestražu koji su je odveli u bolnicu. (Brana nosi teške ožiljke ranjavanja, a posebno kako je u naručju izgubila svoju malu Dragicu).

Moram ponovo da se vratim i da nešto kažem o o pogibiji

omladinski i pionira iz Grbavaca i ako mi to vrlo teško pada. Naime, omladina iz Grbavaca koja je išla sa hranom u bolnicu, nisu imali nikakve veze sa ofanzivom, odnosno napadom neprijatelja na više strana pravaca i povlačenje naroda u zbijeg, dublje u Kozaru. Oni su predali hranu i krenuli natrag kućama u svoje selo. Tada ih je neprijatelj presreo na sedmom kilometru, gdje se tragedija odigrala. Od grupe koja je nosila hranu u bolnicu preživjelo je, neznatno tačno 5-ili 6 omladinki koje su pukim slučajem izbjegle tragediju. Išle su kroz šumu, preko brda drugom stazom.

Ovu grupu od 13 skojevki i 3 pionira koju su susreli Čerkezi, sve su na najzvjerskiji način poubijali. Tukli su ih i mučili, a onda vezali konjima za repove i tako ih rastrgali na komade. Nakon 3 do 4 dana, tj. kada^{su} se neprijateljske vojske povukle, žene iz Grbavaca, uz pomoć Narodne vlasti, žena iz Podgradca i boraca, sakupili su ostatke rastrganih omladinski i pionira. Sakupljanje i prevoženje u Grbavce trajalo je 2 dana. Sahranjivani su takođe u dva dana. Na zadnju sahranu sam i ja stigla. Zapravo ravno iz zbjega krenuli smo putem kroz šumu nas četvero članova Sreskog komiteta KPJ: Milan Lukić, Mirko Sitnica, Vojo Radić i ja.

Bio je to jeziv i nezaboravan prizor koji se ne može opisati, a niti ga je moguće ispričati. Kada smo stigli kućama čuli smo naricanje majki, ali je to odjednom ćuklo. Na samoj sahrani niko nije plakao. Narod se okamenio. Niko ništa nije govorio, a niti je ko plakao.

Bilo je još smrti, tragedija i pogibija u ovom selu, a i šire, ali je ova po svojoj težini, zvjerstvu zločina bila najteža. Ovo u koliko više što je ta omladina preživjela veliku Kozarsku ofanzivu (jula 1942 g) i mnogo toga i prije ofanzive. Tragedija je bila u toliko veća što ih je bilo više iz jedne porodice. Tako su bile četiri rođene sestre Ilisić: Zorka 20 godina, Milka 18 g., Živka 16 i Nada 14 godina, kćerke majke Jovanke, dalje dvije sestre Ilisić: Persa 18 i Živka 16, dvije sestre Radić: Zorka 20 i Milja 18 g., dvije sestre Zorić: Gospova 22 i Marija 20 godin, Rašković sestra i brat: Draginja 17 i Jovo 14 g., sestra i brat Malešević: Stoja 19 i brat Mićo 12, Borković Vasilija 12 godina i Zmijanac Stoja 17 godina. Sama sahrana bilo je nešto posebno,

i neopisivo. Oproštajni govor održali su omladinski rukovodioci, Mira Sinik, član Sreskog komiteta SKOJ-a, dok se drugih imena ne sjećam.

Poslije sahrane prisutni su zaigrali Kozaračko kolo. I ovaj događaj, kao i svi drugi propraćen je pjesmom vezano za ovu tragediju. Pjesma je glasila:

Suzana se boj ne bije,
Kad se vrela krvca lije.
Ko ne žali trinaest djevojaka,
Njegova ga ne žalila majka.

Pjevalo se i o poginulim pionirima. Bilo je još pjesama posvećenih njima, ali se više ne sjećam. Stajala sam i gledala ovo kolo, majke poginulih djevojaka, onako skamenjene (kao što sam i sama bila), ali ~~mnogo~~ suza nije bilo. Bol, a ^{grižnja} ~~grižnja~~ prema neprijatelju nosio se duboko u secu.

Ojelu grupu omladinki i pionira prilikom nošenja hrane u bolnicu, predvodila je Milka Zmijanac, (koja sada živi u Beogradu) i koja se toga događaja vrlo dobro sjeća. Prilikom četrdesetogodišnjice stradanja ovih Skojevki i Pionira pisala je: "Sjećanje na hrabre skojevke i pionire Kozare" u listu "Četvrti Juli", koja je izašla 17.4.1984 godine. Jovanku, majku četiri sestre Ilića često sam posjećivala kada sam dolazila u Grbavce ili ako sam išla kroz Grbavce u toku rata i neposredno poslije rata, tj. dok sam bila na službi u Bos. Gradiscu.

Teško je sada poslije iznošenja ove tragedije (koju svaki put kada neko spomene nemogu da se ne uzbuđim) ispričati neke zgode, kojih je i u tako teškim i dramatičnim vremenima bilo na pretek. Po tome mi je u ovom selu u posebnom sjećanju ostala Draginja Adžić, jedna hrabra i uvijek snalazljiva žena. Kuća joj je bila pored crkve u Grbavcima, stalno na udaru svake vojske.

Jednom prilikom kada je trebala naći neka partizanska jedinica, Draginja, kao i još neke žene u selu, pekla su male kukuruzne hljebove i donosile Draginjinoj kući. Hljebovi su bili oko 1 kg podešeni tako da bi zgodno stali borcima u torbicu. Iznenadno su naišli neprijateljski vojnici, šamarali je i tukli onim kukuruznim hljebom u glavu, sumnjajući da će se to nositi partizanima. Kasnije

je pričala: "Tvrda koruza pa me ubiše. Nisan znala da je onako tvrda". Ovo je kasnije često među ženama bila kao pošalica "Tvrda koruza pa ubi". Kada su je neprijateljski vojnici pitali (a često su uvraćali) da li ima partizana ona im je odgovarala "Ima ih ko i vas".

Drugom prilikom jedan smješniji događaj. Draginja je spremila dosta hrane, neznan za bolnicu ili partizane, što su donijele i druge žene. Bilo je tu hljeba, mesa, slanina i druge hrane. Dojavili su joj da ide neprijateljska vojska. Ona je svu tu hranu strpala u krevet, prekrila šaršafom i onda stavila slanicu i deke. Zovnula je jednu ženu iz komšiluka i rekla joj da ona ode leći u krevet, a da komšinica kada naiđe vojska kaže da je bolesna od tifusa. Kada je neprijateljska vojska naišla, komšinica im je doviknula da ne ulaze, u kući je bolesnik od pjegavca. Vojska je samo povirila i otišla dalje.

I ako sam mnogo toga u svome kazivanju spomenula, propustila sam da kažem da su u ovim selima noću hodale straže. Stražarile su žene i omladinke, savjesno vojnički. Jednom sam išla noću sa dvojicom kurira kroz Grbavce i glasno smo razgovarali. Dvije žene koje su bile na straži pritajile su se u živici pored puta. U jednom momentu povikale su: "Stojte ili ćemo bježati", i iskošile sa koljem jedna sa jedne, a druga sa druge strane puta. Prepoznale su nas po govoru i htjele da se našale, a nas su u prvi momenat iznenadile. Nastao je opšti smijeh i mi smo im rekli da mirno mogu ići kući, jer u selu nema neprijatelja.

Prosto je to nevjerovatno kolika je to bila snaga naroda. Svak je sebe smatrao vojnikom od pionira pa do najstarijih žena i staraca i svi su oni imali i izvršavali neki od zadataka prema svojim mogućnostima, koristeći se za borbu i revoluciju.

U Grbavcima je održano mnogo konferencija, skupova i zborova, ali ću samo spomenuti zbor u septembru 1943 godine, koji je održan u Matavuljevom gaju. Na ovaj zbor su došli delegati odnosno odbornici Seoskih Narodno oslobodilačkih odbora, članovi KPJ i predstavnici omladine i odbora APŽ-a. Na ovom skupu bili su članovi Sreskog narodnooslobodilačkog odbora za srez Bos. Građiška. Sjećam se i imena koji su izabrani za članove Sreskog NOO-a to su: Mirko Sitnica iz Podgrađaca, Bojo Radić iz

Bistrice, Miloš Karapetrović iz Kosjerova, Miloš Popović iz Trebovljana, Dušan Seizović iz Vilusa, Ivo Šelenba iz Karajzovaca, Ljubo Obradović iz ~~Kosjerova~~ Kukulja, Jovo Kragulj iz Laminaca, Pejo Stanišljević iz Turjaka (vijećnik ~~ZAVNOBIH-a~~) i Peter Sabljčić iz Seferovaca, također bio vijećnik ZAVNOBIH-a.

U Grbavcima je pored mnogih održan i jedan veliki Narodni zbor u Školskom i crkvenom dvorištu u jesen 1943 godine na kojemu je govorio Hajro Kapetanović, sekretar Okružnog komiteta KPJ. Ove zboru prisustvovalo je dosta naroda sa čitavog sreza Bos. Gradiške, kako sa oslobođene, tako i sa neoslobođene teritorije. Zbor je imao politički karakter. Govoreno je o borbama naših jedinica širom Jugoslavije, kapitulaciji Italije i napredovanju saveznika. Ovaj zbor mi je ostao u sjećanju, jer sam imala zadatak da otvorim zbor i da dadnem riječ Hajri Kapetanoviću.

SELO DRAGELJI je manje selo do Grbavaca i Kijevaca. I preko ovog sela marta mjeseca 1942 godine bio je front koji se pnužio prema Trebovljanima, Petnestom kilometru, Bistrici i Gašnici. Za to vrijeme u ovome selu bilo je malo naroda jer su se povukli u Kozaru, dok su poneki ostali sa onu drugu stranu fronta. Ovakvo stanje je ostalo sve do velike ofanzive na Kozaru, jula 1942 godine

Kako je preko Dragelja bio duže vremena front (od polovine marta do konca juna 1942) to je početkom Kozarske ofanzive ovdje u Drageljima kod kuća Krivića bio štab njemačke vojske. Ovo su mi pričali mještani, da je ovdje bilo puno njemačkih oficira i njihova kuhinja.

U posebnom mi je sjećanju ostalo što su mi pričale neke drugarice iz Kijevaca i Dragelja vezano za ovaj štab u Drageljima. Naime, kada je neprijatelj potisnuo partizane i gonio narod iz ovih sela: Turjaka, Grbavaca, Jurkovice u logore prema Bos. Gradiški i Novoj Topoli, kolona je prolazila cestom u blizini štaba njemačke vojske. Nepregledne mase naroda kretale su se u nezvjesnost, a u isto vrijeme u štabu su se gostili. Za oficire u štabu bio je serviran ručak ispod jednog velikog oraha. Na stolovima su bili bijeli stolnjaci sa kompletnim serviranjem gdje je bilo mnogo njemačkih i ustaških oficira. Svi su bili svečano raspoređeni, jer su vjerovatno proslavljali pobjedu, smatrajući da je Kozara pobjeđena, gošeći ovaj goloruki narod u logore.

Poslije ofanzive na Kozaru dosta se naroda uspjelo vratiti svojim kućama. Međutim, selo je doživilo jednu tešku tragediju nakon nekoliko dana poslije kapitulacije Italije u septembru 1943 godine. Tada je pobijeno 52 mještanina, među kojima 26 djece. Ova masakra napravili su Nijemci i ustaše. Kuće su popaljeni sadjevani stogovi sijena. Pojedine su u svome bezumlju žive bacali u vatru. Tako su Vukosavu Gajić bacili u vatru i Rosu Galić sa djetetom. Save Mrakovića ubijeno je 7 članova domaćinstva i više članova porodice Prerad. Ubijeni su Gojko Trivić, Milorad Galić, te Vidosava Obradović i Nada Aleksić. O ovome mi je ispričao Kosta Babić koji je iz toga sela, a pričale su mi i neke žene iz sela Grbavaca kako je dopirao miris paljevine i do donjeg sela Grbavaca. Ova je tragedija strahovito odjeknula širom ovog dijela Potkozarja i Lijevča Polja.

Prije ofanzive na Kozaru u junu/julu 1942 godine u Grage-lje nisan dolazila, nego tek poslije mog dolaska u pozadinu u ljeto 1943 godine. Tada sam upoznala aktiviste ovoga sela Anku i Draginju Šipka, Anku Trivić, Kostu Babića kao borca Pete krajiške brigade.

U Seoskom NOO-u bile su uglavnom žene. Bila su i dvojica drugova čijih se imena nemogu trenutno sjetiti, te Anka i Draginja Šipka i Anka Trivić.

U Seoskom odboru APŽ-a bila je pored gore nabrojanih dragarica koje su bile i članovi NOO-a i Dragica Šipka.

Ne sjećam se ko su bili članovi KPJ i SKOJ-a, jer je ovo selo poslije one tragedije, ostalo sa malim brojem stanovništva, (inače je bilo manje selo) i uglavnom su se vezali za Grbavce i prema Podgradcima.

SELO TURJAK je veliko i brdovito selo i graniči sa Jurkovicom, Grbavcima i Kijevcima, te Mišijama i Šimićima. Još prije NOR-a ovdje je djelovalo dosta naprednih ljudi, naprednih seljaka, pripadnika naprednog radničkog pokreta, te neki srednjoškolci sa ovog područja, ali i iz drugih sela. Treba napomenuti i djelovanje nekih naprednih učitelja koji su službovali u Turjaku ili obližnjim selima (Ilija Slijepčević, Branko Matavulj, kasnije Danilo Borković i još neki) Iz ovog sela bilo je i zanatlija koji su učili zanate u raznim mjestima između kojih se posebno ističe Piljo Stanišljević u predratnom periodu, a posebno u podizanju ustanka u ovom kraju.

U Turjaku se odmah 1941 godine narod listom opredjelio za NOP=et. Vrlo mi je teško govoriti o ovome selu, jer je toliko događaja i tragedija.. I ovdje su se odigrali mnogi važni događaji iz novije istorije ovoga kraja. Turjak je odmah poslije ustanka jula 1941 godine, a i prije toga bio na udaru neprijatelja. Odavde su 1941 godine odvedeni i poubijani mnogi ljudi, uglavnom ugledni i napredni ljudi ovoga sela.

Prvih dana ustanka odmah je veći broj mještana otišao u NOV=nu. I preko Turjaka bio je front u martu 1942 godine, Selo je stradalo, kuće popaljene, mnogo naroda izginulo. Bilo je na udaru, graničilo je sa ustaškim uporištem Šimići i Mišije, a ni Njemačko uporište Nova Topola nije bilo daleko, te mnoge oružničke postaje po selima.

U toku NOR=2 Turjak je bio sjedište opštine u koju su spadala sela: Grbavci, Jurkovića, Dragelji, Jazovac, Mašići i Miljevići, tako da su krajem 1943 godine, koliko se sjećam formirana čak i neka rukovodstva opštine kao što su: Opštinski komiteti KPJ i SKOJ=2, NOO i odbor AFŽ=2. U Turjaku se radilo pod vrlo teškim uslovima, jer je u blizini, kao što sam naprijed rekla bilo jako neprijateljsko uporište (ustaško) Šimići i Mišije koji su često i iznenadno upadali u selo, što je u radu svih organizacija zahtijevalo krajnji oprez i stalnu budnost.

Moram napomenuti da je Turjak mnogo stradao u toku NOR=2, da je mnogo naroda stradalo u toku velike ofanzive na Kozaru juna-juli 1942 godine, da su mnoge kuće popaljene i domaćinstva opustila. U jednom, prvom naletu 1941 godine u kupljenju taoca, oterani su mnogi ljudi iz Turjaka i nekih okolnih sela. Sjećam se i nekih imena: Slijepčević (Dragutina) Luka, Salduš Ilija, Grubišić Vasilije, Stojnić Dušan, Božić Jovo, Dragišić Nikola iz Turjaka. Tom prilikom otjeran je i Sinik Ostoja i Nikolić Toma iz Jazovca i Kutlača Miloš iz Mašića. Koliko se sjećam ta je potjera naišla iz Šimića.

Za vrijeme velike Kozarske ofanzive masa naroda otjerana je u logore, a najviše u Staru Gradišku, dok je jedan manji broj sposobnih za rad otjeran u logore u Njemačku. Kada govorim o logorima moram spomenuti bar neke žene koje su mučene u logorima i koje su po pravilu imale dostojno držanje hrabrih kozarčanki. Na prvom mjestu moram spomenuti MIKU MANDIĆ, majku troje prvoboraca.

O njenom hrabrom držanju u logoru se i sada priča ne samo na Ku u njenom Turjaku, nego i u cijeloj Kozari. Postala je legenda, pravi lik žene majke i borca Kozare. Kada su je četjerali sa narodom u logor sa Stara Grafiška, nosila je u naručju unuke, malog Lu Luku od sina Ljube i kada su joj ustaše htjele da oduzmu unuka (jer su i ostala djecu oduzeli od majki), ona se otimala i borila sa ustašama da zadrži unuče. A kada su joj najzad oteli unuče, ona se onako velika i junačna ispela na neki kamen, pozvala žene oko sebe, raskopčala prsa i prodornim glasom povikala; "Ustaše pogledajte! Ove su grudi othranile tri Kozarska vuka. Oni će svoju majku osvetiti". To je ponovila nekoliko minuta puta. Cijeli logor je stao. Ljudi su stajali kao ukopani i slušali gromoglasne povike Tetke Mike. Mnoge žene su padale u nesvjest.

Dotrčale su ustaše i zgrabile je. Mika se otimala i dalje vikala "Osvetiće mene moji vuoci. Imam dva sina i ćerku na Kozari". Ustaše su je zvjeraki ubili. Strpali je u betonsko korito i tu je izboli bajonetama. Ovo mi je ispričala Draga Slijepčević Dojčinović iz Turjaka koja je preživjela logor.

Pored Mike mučene su još mnoge žene i majke, kao na primjer: Marija, Petra i Gina Slijepčević, Draginja Stojčić, i Stevka, Djurdjija Adžić, Sava Bajić, Bjelica Žrnić, Milanka Šukalo sa 3 djece i mnoge, mnoge druge. Svaka za sebe bila bi posebna priča, koja bi trebala da se ispriča i zabilježi. Jokić Mari ubijeno je 7 djece. Ostalo joj je samo jedno koje je nadjeno poslije rata. Teško je sve nabrajati koliko je bilo stradanja i koje je sve načinu napušenja neprijatelj upotrebljavao nad nećužnim stanovništvom. Vrlo je teško govoriti o sudbini stanovništva ~~Kozarske~~ Turjaka, a ovo što sam naprijed ispričala zabilježila sam od žena u Turjaku, kada sam tamo bila na terenu neposredno poslije završetka rata.

Kada sam došla na teren Turjaka (ljeto 1943 g.) zatekla sam divne ljude i vrijedne aktiviste, uglavnom žene i omladinke. Neke sam i od ranije poznavala. Tako se sjećam prvoborca i komuniste u Seoskom NOO-u Rade Adžića, te Tominka Šmitran, Stevo Stojnić, Dosta i Dragan Stanišljević i još neki.

Članovi KPJ bili su Rade i Joka Adžić, Tominka Šmitran, Dragan Stanišljević, Vida Šmitran, dok se drugih imena ne sjećam.

U odboru APŽ-a bile su: Jovanka Adžić, Vida i Persa Mirjanić, Persa Sukalo, Vida Slijepčević, Gordana Stojnić, Dosta Samardžija koju su zvali "velika odbornica". Bila je visoka rase i bila je član i Seoskog NOO-a u Kozari (zaselak Turjaka). I još neke.

Kada sam bila na ovom terenu mnogo se pričalo o selu Kozari i o njegovom teškom, posebnom stradanju. Međutim, ovo nije bilo selo, nego zaselak Turjaka, a uvijek su ga zvali selo Kozara. Ono je teško stradalo da je ostalo svega nekoliko kuća, koje su se poslije rata raselile-kolonizirale u Vojvodinu.

Ono omladine što je uspjelo da preživi i uspjelo da se održi bilo je vrlo aktivno u omladinskoj organizaciji i svrstano u Omladinsku radnu četu, koja je kao i sve ostale o kojima je bilo riječi, imala važne i odgovorne zadatke. Međutim, ja se posebno članova SKOJ-a ne sjećam, nego se sjećam da je ono stanovništvo što je odolijevalo svemu u Turjaku, bilo veoma organizovano i okupljeno kako bi savladali sve ratne teškoće koje su nailazile i kojih je ovdje bilo na pretek.

SELO SOVJAK je manje selo koje graniči sa Podgrađima, Grbavcima, Miloševim Brdom i Jablanicom. U ovom selu sam bila svega dva puta prije velike ofanzive na Kozaru (jule 1942 g) kada sam bila u Jablanici. Tada sam поближе upoznala aktivne omladinke Dušanku Lajić i Bojanović Anku i još neke.

Međutim, selo Sovjak sam sasvim upoznala kada sam došla na pozadinski rad (ljetu 1943). Pričali su mi da je ovo selo poslije Kozarske ofanzive bilo skoro pusto. Većina kuća je bila spaljena i domaćinstva opustjela. Žene i djeca po logorima, muškerci u partizanskim jedinicama ili zarobljeni u ofanzivi.

Svi oni što su dolazili iz logora ili se vraćali bilo od kuda (bilo ih je izbjeglo u Lijevče) i koji su uspjeli preživjeti, odmah su se uključivali u sve aktivnosti koje su bile korisnim za NOB-u. Ovo selo bilo je veoma organizovano 1941 godine (što sam imala prilike da saznam preko njenih aktivista Dušanke Lajić, Rajka Gojkovića i još nekih). U ovom selu formirana je organizacija SKOJ-a koju je formirao Stevo Vidović iz ovog sela, koji je prije rata pripadao naprednom radničkom pokretu. Ovdje treba spomenuti i naprednog mladog učitelja i komunistu Gligu Vidovića iz ovog sela, koji je djelovao prije rata u svome selu i

šire i sa kojim se ovo selo ponosi. (Gligo je bio na službi u Vasiljevskom kraju i radi pripadnosti NOF-u ubili su ga četnici odmah poslije pada Užičke republike).

U Seoskom NOO-u Sovjak bili su; Milka Vidović, Kosa Babić, Dmitar Gojković, Rade Borjanović, dok se drugih imena ne sjećam.

U Seoskom odboru APŽ-a bila je Deva Borjanović (prezime) Milka Vidović, Dušanka Lajić, Anka Borojević, Vasilija i Persa Bjelajac i Kosa Babić.

Partijska organizacija koja je formirana početkom 1944 godine, nastala je prilikom odvajanja od Partijske ćelije Podgradci, kada je stekla uslove da se formira u selu Sovjaku. Tu partijsku ćeliju sačinjavali su; Dušanka Lajić (sekretar), Dara Radić, i Anka Borjanović. Ubrzo se ova partijska organizacija omasovila, pa su pored gore navedenih bili još: Zora i Jovanka Milošević, Jovanka Malešević, Rosa i Mileva Borojević, Rade i Simo Borjanović i Rajko Gojković. Egliko se sjećam Sime Borjanovića bio je omladinski rukovodilac i ako vrlo mlad, možda 16 godine.

Moram napomenuti da je u ovom selu život tekao radno i organizovano, kako za starije, tako i za najmladje i sve je bilo usredсреđeno u aktivnostima za ciljeve NOB-e. Pored svih društveno političkih organizacija bila je organizovana Omladinska radna četa u čijem sastavu su bile i žene, pa i pioniri. Četa je bila u sastavu Omladinskog radnog bataljona opštine Podgradci. Ovaj bataljon, kao i četa učestvovali su u svim akcijama u obradi zemljišta i sakupljanju žita. Žito je sakupljano i sa neprijateljske teritorije sa Dubiškog i Građiškog sreza, kao i prenošenju sakupljenog žita iz sela. Išli su i u Mičije i Šimiće i ako četa bila neprijateljska uporišta ipak su uspjevali da koliko koliko otmu žita od neprijatelja.

U posebnom mi je sjećanju ostale organizovane kosidbe livada u avgustu 1943 godine kada su se organizovano kosile livade u barana u Sovjaku, kao i u Podgradcima i Miloševu Brdu. Ove kosidbe bile su sastavljene od žena i omladinki. Muškaraca sposobnih za kosidbu nije bilo, a otkivanje kosa vršio jedini u selu stariji čovjek Bogdan Borjanović i imao pune ruke posla. U sjećanju mi se urezala slika toga žiće kako je predano i brzo otkivao kose i na taj način olakšavao teški rad koscima=ženama. Ovakva ko-

sudba ponovika se i 1944 godine.

Jednom prilikom dobila sam zadatak od sekretara Sreskog komiteta KPJ Pere Gajića da obidjem kosce i da im pročitam "Kozarski vijesnik" koji je taj dan stigao. Kada sam došla bila je organizovana zajednička ishrana. Hrana se kuvala u velikom kazanu. Orila se pjesma i pored teškog i napornog fizičkog rada i odjekivala je onim djelom sela.

Između ostalih aktivnosti moram spomenuti i analfabetički tečaj, koji je organizovan u drugoj polovini 1944 godine. Tečaj su pohađale nepismene žene i omladinke, a tečajem je rukovođila Zorka Bjelajac, koja je imala samo četiri razreda osnovne škole. No i pored toga polaznice su naučile čitati i pisati. Ne sjećam se da je u ovom selu organizovan još neki analfabetički tečaj.

SELO LUŽANI je manje selo odmah do Cerovljana. U ovom selu bila sam svega dva ili tri puta. Međutim i ovo malo selo bilo je na udaru neprijatelja obzirom na blizinu oružničke postaje u Koloni (naselak Cerovljani), gdje je bilo i pripadnika neprijateljske vojske i gdje je Oružnička postaja, postojala skoro cijelu 1944 godinu.

Kroz ovo selo išli su zaobilaznim putem transporti žita sa područja tzv. Laminacke ratne opštine. Ovi transporti su prolazili cestu u Liskovcu i Dubravama. Bio je teren gdje je najmanje naseljeno i gdje je najsigurniji prelaz. Iz Liskovca ili Dubrava išlo se preko Lužana, Cerovljana i dalje, zavisno od situacije prema Podgrađcima. Preko Lužana su se također prebacivali, pozadinski radnici, kuriri i udarne grupe Petra Ratkovića ili Jovanka Zgonjanina zvanog Kraljević. Sve je zavisilo od toga koja je grupa išla na koji zadatak: prevoz, odnosno obezbjeđenje prevoza žita, prevođenja žive stoke ili drugog materijala. Prevoz se nekada vršio i po danu, uglavnom na određenom mjestu, ali su to bili više pojedinačni slučajevi. Taj čovjek koji je prešao po danu, morao je istog dana da se vrati, a da žito ostavi na određenom mjestu. U ovom selu glavnu ulogu odigravala je dobra obavještajna služba.

Sjećam se da smo jednom prilikom išli na teren u Lamince, (koliko se sjećam rano proljeće 1944 godine) sekretar Sreskog komiteta KPJ Lazo Vukota, Mira Šinik, član Sreskog komiteta KPJ i sekretar Sreskog komiteta Skoja, Stevan Matavulj, kurir Sreskog komiteta i još neki. U sjećanju mi je ostao taj teški teren, podvođen,

neki odvodni kanali su se izlili, tako da smo preko jednog kanala teško prešli preko neke daske i postojala je opasnost da se neko oklizne i padne u vodu. Noge su upadale u to podvodno tamljište i teškom mukom smo nekako se izvukli.

Preko Lužana je bila veza za Bos. Gradišku i koliko se sjećam ovu vezu održavao je Milan Babić iz Lužana koji je ujedno bio i odbornik Seoskog NOO-a.

U Seoskom NOO-u sjećam se pored Milana Babića da su bili: Milka Krunić, Pero Kljajić, Vuka Lukić i još neki. Znam da su u ovom selu radili mnogi aktivisti i da su postojale sve društveno političke organizacije, ali se pojedinačnih imena ne sjećam, jer sam ovdje kao što sam rekla bila svega dva ili tri puta.

SELO CIMIROTI je malo selo vezano za Cerovljane i Dragelje. I to je jedno od sela kao što su i okolna sela, aktivno pripadalo NOP-u i u Kozarskoj ofanzivi izgubili dosta stanovništva. Iz ovog sela bilo je dosta i boraca NOR-a.

Dolaskom iz Jedinice u pozadinu (ljetu 1943) odlazila sam i u selo Cimirote, odnosno kada sam išla u Dragelje, Cerovljane i Derok usput sam išla i u ^{Cerovljane} ~~Cerovljane~~. Kada sam došla iz jedinice u pozadinu u Cimirote upoznala sam mnoge aktiviste; Petra Džudić Dajić, Zora Zeljić, Zorka ~~Adžić~~, Dušanka Ribić, Milka Popović. Kao članova KPJ sjećam se: Bogdan Džudić i Petra Džudić=Dajić.

Ne mogu da se sjetim ovih aktivista i događaja vezanih za ovo selo, jer su moji dolasci bili ~~vrlo~~ kratki i tu se nisam zadržavala na duže vrijeme, kao u drugim selima.

SELA HOVINE, LISKOVAO I DUBRAVE su bila između Bosanske Gradiške, važnog ustaškog uporišta i Nove Topole važnog Njemačkog uporišta, uz samu cestu Banja Luka-Bos. Gradiška.

I pored teških uslova za rad održavala se veza i sa ovim selima, preko kojih su raile veze i izvršavali se mnogi zadaci vezani za NOP. Vezu sa Liskovcem i Dubravama održavao je Milan Babić iz Lužana i neki drugovi članovi KPJ iz Laminaca.

U ovim selima nisam bila, ali smo ovdje preko veze prolazili i išli za Lamince. Od aktivista sjećam se: Šaćira Kovačevića, Alije Arbaša, jednog Šabana i njegove ćerke Zlate, ali im se ne sjećam prezimena. Drugih imena ne mogu da se sjetim i ako sam još neke poznavala.

SELO BISTRICA I GAŠNICA su dva manja sela međusobno povezana, prema Prozari uz rijeku Savu. Graniče se sa Orahovom, Miloševim brdom i Vrbaškom.

O ovim selima je vrlo teško govoriti, obzirom da su uvijek bili na udaru neprijateljske vojske koji su nadirali iz Bos. Gradiške i iz Bosanske Dubice preko Orahova, a takođe Čancina preko Save, iz uporišta u Jasenovcu spuštajući se Čancinom niz Savu.

I sada mi je pred očima slika kako su ova sela gorila za vrijeme velike ofanzive na Kozaru u junu/julu 1942 godine. Gorila su istina i druga sela, ali su se ova vidila sa područja Jablanice, gdje smo još bili sa bolnicom. Neprijatelj je ovdje tako često vršio odmaude i svaki puta kada bi upeli ubijali bi ili odvodili u logore,

Ovdje su mnoga domaćinstva potpuno uništena da niko nije preživio da se poslije oslobođenja niko nije vratio na kućište, što će reći da su mnoga ognjišta ugašena. A kao dokaz može da posluži i sam spomenik u Bistrici na kojemu su uklesana imena poginulih.

I pored svih stradanja, bježanja iz logora, dolazili su u ova sela i iznova dolazili na svoja ognjišta i započinjali svaki put život iznova. I Bistrica i Gašnica nisu gorili samo jednom put, kao ni mnoga druga sela u Potkozarju. Pored svih teškoća i ovdje su formirane i stvorene sve organizacije od onoliko naroda koliko ga je bilo.

U posebnom i dragom sjećanju ostali su mi divni, besprekorno predani aktivisti ovih sela. Pomenuću samo neke, jer se svih ne sjećam. Tako se sjećam Milana Čikića odbornika, nosioca "Spomenice 1941", kao i nekih aktivista, ali neznam koji su kojoj organizaciji pripadali, to su Gospova i Dušanka Danilović, Zivka Bjelajac, Joka Radić, Dušanka Rakas, Rade i Nevenka Bjelajac, Jovanka Račak, Radojka Savčić, Djoko i Mirko Danilović, Boja Čikić.

Teško mi je što ne mogu da sada kažem koji su pripadali omladinskoj organizaciji. Mnogi među njima koje sam spomenula bili su članovi KPJ ili SKOJ-a, a mnoge omladinke bile su bile su u obojima AFŽ-a, kao i u MOO-u.

Kao što sam rekla ono naroda što se uspjelo spasiti bilo je organizovano, pa su pored ostalog imali i svoju Omladinsku

radnu četu, a kasnije Bistrički bataljan u kojemu su pored omladine bile i žene.

U ovim selima dobro sam poznavala neke ugledne porodice a to su: porodice Radić, Rakas, Danilović, Bjelajac, Golub i još neke. Iz ovih sela bilo je mnogo boraca u partizanskim jedinicama, ali posebno moram spomenuti porodicu Radić iz koje je bilo 6 prvoboraca: Vladeta, Svetozar, Vojo, Jovanka, Dara i Lepa koja je proglašena za Narodnog heroja.

O mnogim događajima iz Bistrice i Gašnice, kao i drugim našim Potkozarskim selima, koja su svako ponekad imalo svoju sudbinu, pisano je već u "Kozari u NOB-u" i nekim listovima i časopisima. Mnogi pozadinski radnici koji su hodali po ovim selima, svak je imao svoje viđenje i doživljaj i svoju priču u susretu sa narodom i aktivistima ovih krajeva.

SELO TREBOVLJANO je manje selo, graniči se sa Bistricom i Podgradcima. I ovo selo je bilo pod udarom neprijatelja, preko 15 kilometra. Svaki "izlet" neprijatelja u ova Potkozarska sela išli su i preko Trebovljana. I ovdje je bilo mnogo žrtava i stradanja, ali i stalne borbe za opstanak, za biti ili ne biti.

Ostali su mi u sjećanju divni aktivisti, mada ih se ne mogu sjećati svi. Sjećam se Marice Selak, Mileve Popović, Stanke Panić, Miloša Popovića (član Sreskog NOO/a). Selak Marica je bila sekretar Partijske ćelije, kada se ova odvojila od Ćelije Podgradci. Žao mi je da ih nemogu svi nabrojati koje sam poznavala, jer je vrijeme učinilo svoje. Svi su bili veoma aktivni i izvršavali su sve postavljene zadatke, koji su stajali pred aktivistima i koji su što je reći bili danonoćni.

SELO VRBAŠKA je također malo selo koje se nalazi između Trebovljana i Bistrice. I ovo je selo u toku Narodnooslobodilačkog rata imalo velike gubitke, što se najbolje vidi na spomeniku u Bistrici gdje je uklesano oko 3.000 imena palih boraca i žrtava fašističkog terora iz ova mala četiri sela Bistrice, Gašnice, Trebovljana i Vrbaške, kao i iz Orahove.

I u ovom selu sam poznavala neke aktiviste, ali sam na žalost imena zaboravila. Sjećam se Marka Vukosava i njegovog oca Milana kojega smo birali u Seoski odbor Narodnog fronta, a koliko se sjećam

i za pretsjednika, a čini mi se da je bio i član Sreskog odbora Narodnog fronta za srez Bos. Gradiška.

I ako je selo bilo stalno na udaru neprijatelja i pored svih teškoća, ovdje se život i rad odvijao kao i u susjednim selima i ako pod vrlo teškim uslovima.

SELO MILOŠEVO BRDO graniči se selom Sovjak, Bistrica i Podgradci. I ovo selo je stradalo za vrijeme Velike ofanzive na Kozaru jula 1942 godine i mnogi stanovnici ovoga sela nisu se vratili iz logora na svoja ognjišta. Ako je neko uspio da se vrati iz logora, dolazili su uglavnom na zgarista svojih kuća i počinjali sve iznova. Dosta kuća je ostalo pustih, odneno kućišta, posebno prema Prosari, gdje je neprijatelj vršio veću odmazdu.

Kako se narod vraćao i okupljao poslije Kozarske ofanzive uspostavljane su organizacije, kao što su bile i prije ofanzive. Još prije ofanzive poznavala sam u Miloševu Brdu neke aktiviste, jer smo u ovo selo dolazili iz Jablanice na konferencije i priredbe. Sjećam se tako da smo dolazili na priredbu kod škole, gdje je bio Omladinski vojno politički kurs, a rukovodilac kursa koliko se sjećam bio je Adem Kovašević.

Iz istog vremena tj. prije ofanzive ostale su mi u sjećanju: Joka Babić, Vida Prelić i Mara Subotić. Dolaskom u pozadinu u ljeto 1943.g. zatekla sam kao aktiviste Joknu Babić i Maru Subotić. One su često dolazile u Podgradce, pa sam preko njih uskoro upoznala i mnoge druge.

U Seoskom NOO-u u Miloševu Brdu kada sam došla u pozadinu bile su: Joka Babić, Mara Subotić i još dvije drugarice čija sam ime na zaboravila.

U Omladinskom rukovodstvu bile su: Dušanka Gligić i Lepa Šavić i Stanka Zmijanac, koja je došla iz jedinice (ranjena na Bihaću 1942 godine), sada sve žive u Beogradu.

Od gore nabrojanih znam da je 1943 godine član KPJ bila Joka Babić, a početkom 1944 godine formirana je organizacija KPJ u Miloševu Brdu, koja se odvojila od Čelije KPJ Podgradci koja je okupljala više sela. Članovi KPJ pored Joke Babić bili su tada Dušanka

Glgić, Lepa Savić, Stanka Zmijanac i Milutin Babić.

Zadaci koje su izvršavali članovi KPJ i SKOJa, odnosno članovi Seoskog odbora vlasti, omladina i žene, bili su slični, ako ne isti kao i okolnih sela.

SELO JABLANICA je veće selo ispod Frosare i Kozare, graniči sa Dubičkim područjem, Podgrađima i Sovjakom. Selo je brdovito, pasivan kraj i dopire ispod same planine Kozara. O ovom selu već sam naprijed govorila za period koji se odnosi na vrijeme prije ofanzive jula 1942 godine, kao i za vrijeme ofanzive.

Selo Jablanica, odnosno njeni žitelji ostali su mi u posebnoj i dragom sjećanju. Ovo selo dalo je dosta boraca, kao i žrtava fašizma, ali i mnogo aktivista koji su nesebično radili na svim zadacima, u interesu Narodno oslobodilačkog pokreta.

Jablanica je bila napredno selo i prije rata, jer je u ovom selu djelovao Petar Misimović, član KPJ, radnik Pilane u Podgrađima, kao i još neki radnici. Spominjali su vrlo često svoje učitelje koji su radili u njihovoj školi prije rata, učitelji - Katarinu Veselić i učitelja Dušana Divjaka, na koje su kako i sam ja osjećala bili ponosni. Nedavno sam saznala da su ti učitelji bili članovi KPJ, dok sam u toku rata imala prilike da čujem da je u Jablanici postojala Partijska ćelija prije rata, ali nisam znala ko su bili njeni članovi. (Sada se zna da su to bili ovo dvoje spomenutih učitelja i Petar Misimović).

Ovo selo je mnogo stradalo za vrijeme Kozarske ofanzive ali i ranije kako sam čula u selu, da su odmah 1941 godine, otjerani neki ljudi i pobijani. Selo je bilo na udaru neprijateljskog uporišta u Orahovi i iz pravca Bos. Dubice. I ovdje su mnogi domovi ostali neobnovljeni, jer nije bilo nikoga da se vrati na kućiste.

Dolaskom u pozadinu u ljeto 1943 godine, radovala sam se svaki put kada ću da odem u selo Jablanicu i da se sretnem sa aktivistima ovoga sela koje sam od ranije dobro poznavala upoznala. Znala sam da ću ovdje svaki zadatak lako izvršiti, jer sam znala za njihovo požrtvovanje, a posebno što su oni ojanili i gajili veliko povjerenje prema pozadinskim radnicima.

I pored mnogih stradanja, ono naroda iz sela što je ostalo i preživjelo, bilo je organizovano i živjelo radno i aktivno na svakom planu za ciljene NOP-a, za očuvanje sela, odnosno vlastitih života u stalnom progonu neprijatelja. Bile su stalno organizovane straže prema Prozari, radi obelbjeđenja o eventualnoj opasnosti.

U Seoskom narodno oslobodilačkom odboru sjedam se: Jovo i Tode Bjelovuk, Radomir Misimović, Nedo Dragišić, Stoja Banjac, Pava Kosanović i Savković, čijeg se imena ne sjećam.

Od članova KPJ sjedam se: Radomir Misimović, Arse i Jovo Bjelovuk, dok se drugih imena ne sjećam, a znam da je bilo i nekoliko drugarica.

U Seoskom odboru AFŽ-a bile su: Radosava Banjac, Milica i Pava Kosanović, Milica i Cvijeta Misimović, istana Sešum, Zora Žujić, Stoja Banjac, Dušanka Lukić, Jovanka Dragišić i još neke.

O Omladinskoj organizaciji u Jablanici prije Kozarske ofanzive jula 1942 g., nešto sam već na početku svoga kazivanja rekla. Međutim, u toku 1943 godine svega sam dva ili tri puta bila u Jablanici. Isto tako i 1944 godine nisam često dolazila, (kao u pojedina sela u Lijevo) ali se sjećam da sam u januaru 1944 godine išla na konferenciju radi objašnjavanja Odluka AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a. Konferencija je bila jako posjećena i prisustvovalo je Mitavo selo.

I ako bih željela mnogo još reći o Jablanici, nemoguće je sve spomenuti i sjetiti se svega i svih događaja, jer je vrijeme već odmaklo i mnoga sjećanja su izbljeda .

SELO JURKOVICA se sastoji od tri sela: Gornja, Srednja i Donja Jurkovic. One se protežu od Šimića prema Jazovcu i graniče još sa Turjakom i Miljevićima. Svako selo ponaosob je malo selo prilično brdovito i pasivno i pošto ih nemogu ratčuvati govoriću ovdje kao o jednom selu.

Preko Jurkovice je išla jedna od vjeza iz Banja Luke, preko Jablana, Jakupovaca, Krneta, Kobatovaca, Bakinaca i Miljevića. Na ovoj liniji mnogo su radili Branko Saručić, Dosta i Rajko Protić, Rađe Krivokuća, Djudo Pećanac, Ljubo Milošević, Marija i

i Bosa Dukić i Jelka Stojčić. Glavna veza je bila u kući Jelke Stojčić koja je bila član KPJ, a negdje 1944 godine i sekretar Partijske ćelije Jurkovića.

Iz sela Jurkoviće sjećam se članova KPJ, Jelke Stojčić, Miće Kozić. Mirko Saldun, dok se drugih imena nemogu sjetiti i ako je i u ovoj ćeliji bilo više članova među kojima i žena.

Jurkovića je stradala kao i Turjak i za vrijeme ofenzive masa naroda se povukla u Kozaru. Mnogi domovi su popaljeni, sve je opljačkano, a mnogo naroda je otjerano u logore. Pored ovih nećaka i ova sela su bila izložena vrlo čestim upadima neprijatelja iz neprijateljskih uporišta Šimići i Mišije.

Od članova Seoskog NOO-a sjećam se: Miće Kozić, Mirko Saldun i Jelka Stojčić. Sjećam se također nekih Kovačević i Mihajlića, ali se ne sjećam koji je u kojoj organizaciji radio. Znam da je Lipovac Milka radila u Omladinskoj organizaciji.

Jelka Stojčić pričala mi je mnoge događaje i stradanja stanovništva sela Jurkovića, ali sam mnogo toga zaboravila. Spominuću Rosu Kelečević koja je 1943 godine bila osuđena na smrt, ali neznam kako se spasila.

U ova tri sela Jurkoviće moglo bi se dosta toga reći obzirom na stradanje naroda i rad koji se odvijao pod vrlo teškim uslovima. I u ovim selima živjelo se i radilo organizovano, kako u obezbjeđenju sela od iznenađenih napada neprijatelja, tako i za aktivan rad za ciljeve NOO-a. Sve je od najstarijih do najmlađih bilo uključeno u rad prema svojim mogućnostima.

SELO PODGRADCI je veliko i djeli se na dva sela na Gornje i Donje Podgradce. Gornji Podgradci su pod samom Kozarom i prije rata uži centar sela smatran je radničkim naseljem, jer tu je postojala i radila jedna od najstarijih pilana u Bosni i Hercegovini, "Našička". Ova sela ubrajana su među napredna, što je svakako uticao pilanskih i šumskih radnika, ali i naprednih anaga radničkog pokreta iz ovog kraja, ali i šire. Bilo je pobuna i štrajkova u predratnoj Jugoslaviji i ti štrajkovi su imali svoga odraza i među seljacima na širem području. U svome kazivanju nemoguće je da razdvajam ova sela, jer njihove granice su mi nepoznate, nego ću istovremeno povoriti o oba sela.

Podgrađci su odmah 1941 godine opredjelili za borbu protiv okupatora. O Podgrađcima sam mnogo slušala kao vrlo mlada djevojka, takoreći kao djeteta, obzirom da je moj brat Mihajlo radio u Podgrađcima na pilani kao predračnik (škriban). Učestvovao je u štrajku pilanskih radnika 1933 godine, kada je i otpušten sa posla.

U Podgrađce sam došla koncem aprila 1942 godine poslije bombardovanja partizanske bolnice u Grbavcima (o čemu sam ranije govorila). Kada smo iz Grbavaca nas nekoliko došli u Podgrađce, trebali smo se javiti komandantu opštine Petru Misimoviću. Ostala sam u Podgrađcima nekoliko dana. Tu sam upoznala jednu grupu omladinki i omladinskih rukovodilaca, ali sam ubrzo otišla u Jablanicu. U Podgrađce sam dolazila i ranije iz Grbavaca, kao i kasnije sa omladinom iz Jablanice, noću, na zborove, konferencije i zabave. Iz tih dana sjećam se aktivnih omladinki: Zora i Mara Ivanović, Gospova Beuk, Gospova Panić, ^{Kosa Vujčić} te Dušanka Lajić iz Sovjaka i još neke.

Kada sam iz jedinice upućena na pozadinski rad u ljeto 1943 godine, došla sam u Gornje Podgrađce. Ovdje su bila sva rukovodstva: Sreski komitet KPJ i SKOJ-a za srez Bos. Gradiška, a kasnije i Komanda mjesta, Sreski NOO i Sreski odbor AFŽ-a. Moji prvi kontakti i uvođenje u pozadinski rad, bili su baš ovdje u Podgrađcima. Tu sam i prisustvovala prvim partijskim sastancima u pozadini, a tokom vremena i sastancima ostalih organizacija.

Neznam kada je formirana prva partijska organizacija u Podgrađcima, ali se sjećam njenih članova ~~izvanrednika~~ kada sam došla iz jedinice u Podgrađce (juli 1943 g.) Na prvom sastanku Partijske ćelije kojemu sam ja prisustvovala, a koja je radila strogo ilegalno i na ovom terenu, sjećam se da su sastanku prisustvovali: Pejo Stanišljević, Mirko i Milja Sitnica, Zora Ivanović i Branka Dojčinović. Ubrzo sam upoznala članove KPJ sa ovog područja, jer su Partijskoj ćeliji Podgrađaca pripadala sela: Gornji i Donji Podgrađci, Miloševo Brdo, Trebovljani, Sovjak i Jablanica. Pored već spomenutih sjećam se još: Stajka Vujić, Pera Subotić, Dušan Janković, Kosa Vujić, Nada Vučković, Dara Popović, Mara Babić iz Podgrađaca, Radomir Misimović Arso i Jovo Bjelovuk iz Jablanice, Milutin Babić, Stanka Lukić, Joka Babić, Stanka Zmijanac, Dušanka Gligić i Lepa Savić iz Miloševa Brda, Marica Selak, Stanka Panić i Miloš Popović iz Trebovljana.

Kasnije su ovim partijskim sastancima prisustvovali i neki borci-invalidi koji su ostali na terenu zbog ranjavanja i bolesti, kao i pojedini članovi iz radionica koje su bile ponovo formirane u jesen 1943 godine, te članovi iz Komande mjesta. Kako se partijsko članstvo povećavalo, tako su se partijske ćelije u selima formirale iz kojih ovi članovi potiču.

Na području tadašnje opštine Podgradci (Gor. i D. Podgradci, Miloševo Brdo, Sovjek, Jablanica i Trebovljani) za vrijeme ofanzive na Kozaru jula 1942 g. našla se ogromna masa naroda u logorima. Sposobni muškarci su bili u jedinicama, a mnogi zarobljeni, poubijani ili otjerani u logore u Njemačku. Mnogo domova je sasvim opustjelo, ugašeno, tako da se ni poslije oslobođenja niko na kućište nije vratio.

U Podgradcima su se odigrali mnogi događaji i bilo bi ih teško nabrojati. O njima je dosta napisano u "Kozara u NOB-i" i još nekim knjigama. Ovdje je bilo ne samo političko, nego i kulturno sjedište sreza Bos. Gradiška. Ovdje su se održavale razne manifestacije, proslave, zborovi i zabave, od kojih mnogi povodom pojedinih događaja vezanih za istoriju radničkog pokreta. Ovdje je 1943 godine proslavljena i Oktobarska revolucija. Na proslavi su govorili partijski rukovodioci iz Okružnog i Sreškog komiteta KPJ, ali se ne sjećam imena tih drugova.

Preko Podgradaca su išle sve delegacije iz Centralne Bosne koji su išli za Bosansku Krajinu na razna zasjedanja kao npr. odlazak na Prvo i Drugo zasjedanje ZAVNOBIH-a, na sastanke Pokrajinskog komiteta KPJ, te zasjedanje Narodnog fronta i drugo. Ovdje su stizale grupe boraca iz Banja Luke, Lijevča Polja, Bos. Gradiške i drugih mjesta koji su upućivani u Kozarsko vojno područje i dalje u jedinice.

Na Podgradaškoj opštini vrlo često su boravile i partizanske jedinice i brigade, koje su odlazile u napad prema Bos. Bradišci, Lijevču Polju, Banja Luci i Bos. Dubici. Ovo stanovništvo i ako prepolovljeno u Kozarskoj ofanzivi (jula 1942 g.) prihvatilo je i obavljalo sve zadatke vezane za potrebe ovih jedinica i partizanskih bolnica koje su bile u blizini Podgradaca.

U Seoskom narodno oslobodilačkom odboru Podgradci bile su uglavnom žene. Sjećam se odbornika: Zora Ivanović, Gospova Pa-

nić, Gospova Benk, ^{Mila} Stojka Sitnica, Bratislava i Mara Babić, Dušan Janković, Mara Popović, Milka Tendžerić i Malešević Kosana.

U Odбору AFŽ-a bile su: Brane Dojčinović, Anka Slijepčević, Persa Subotić, Milka Pejić, Pepa Ivanović, Milka Tendžerić, Anka Malešević Ujna, Dara Popović, Vida i Jovanka Kosović, Milja Bukovica, Zora Bralić, i Joka Kević.

Sve ove organizacije radile su vrlo odgovorno i sprovođile određene zadatke. Na području ove Opštine bio je stacioniran jedan dio Jedanaeste krajiške brigade, pa su o njihovoj ishrani i drugim potrebama brinuli organi Narodne vlasti i ostale društveno političke organizacije.

O radu, odnosno zadacima Narodne vlasti Podgradaca navješću jedan primjer, koji mi je pored mnogih ostao u posebnom sjećanju. Jednom prilikom kada je trebala stići cijela Jedanaesta brigada (u proljeće 1944 godine) i boraviti izvjesno vrijeme na ovom djelu Potkozarja radi izvođenja akcije prema Bos. Gradišci i Novoj Topoli u Opštini Podgradci održan je sastanak kojemu su prisustvovali odbornici Sreskog NOO-a, odbora AFŽ-a i rukovodstva omladine radi dogovora oko smještaja, ishrane i drugih potreba brigade. Radilo se o nečemu za ondašnje prilike novom u radu Narodne vlasti. Sreski narodno oslobodilački odbor za srez Bos. Gradišku koji jeta kodje bio u Podgradcima, uputio je dopis Opštinskom NOO-u Podgradci (akoliko se sjećam bili su tu i predstavnici Opštine Bistrica), da će na području ovog terena doći operativna jedinica i da će se zadržati 2 do 3 dana, pa da se za potrebe te jedinice obezbjedi smještaj i sve ostalo, što će reći ishrana boraca, ali i briga za komoru (ishrana konja). Na tom sastanku pročitao je dopis Sreskog NOO-a. Ranije sam već rekla da se u radu pozadinskih radnika ništa nije zapisivalo. Svi zadaci i direktive prenošeni su usmeno.

Nakon čitanja dopisa, diskusije i konkretnih zadataka, rasporeda i zaduženja po selima, na kraju po završetku sastanka, Zora Ivanović, onako u šaljivom tonu kaže: "Lijepo nam je i lako napisao Sreski NOO, a mi drugarice, sve ovo što stoji pred nama moramo ispisati nogama". To je značilo da je trebalo doći svakog kući u svoje selo, zaselak i svaku kuću, sakupiti hranu i organizovano donijeti na određeno mjesto. Sve se nosilo u torbama i

korpana na leđima, jer zaprega tako reći nije ni bilo. Ovo mi je ostalo u sjećanju, jer sam ja ispred Sreskog komiteta KPJ bila zadužena da održim sastanak, obavim razgovor i raspored za izvršenje ovog zadatka. Dobila sam utisak da im je jako zasmetalo što je to došlo u pismenoj formi, što se smatralo da je vrlo lako napisati. Do tada se nije pismeno saobraćalo. Išlo se po svim pitanjima na živu riječ, pa je ovo pismo kasnije bilo kao neka anegdota.

Organizacija SKOJ-a okupljala je čitavu omladinu i pionire i o njihovom radu moglo bi se mnogo toga reći. Ovo tim više što su Podgradci bili sjedište sreza Bos. Gradiška, ne samo političko nego i kulturno, tako da je ta omladina bila najangažovanija po svim pitanjima, počev od ispomoci Sreskom odboru vlasti, pa do organizacije raznih manifestacija i zabavnog života. Kada je u Podgradce došlo više prosvetnih i kulturnih radnika, više se osjećao kulturno zabavni život. Formirane su razne sekcije: diletanska, recitatorska, hor, a došlo je i do formiranja analfabetskih tečajeva, ne samo u Podgradcima, nego i u okolnim selima. Na analfabetske tečajeve pored omladine uključivane su i žene, često sa i sa 50 godina starosti.

Omladinski rukovodilac bila je Stajka Vujić. Od članova SKOJ-a sjećam se: Dara Panić, Zora Ivanović, Vera Desančić, dok se drugih imena ne sjećam i ako znam da ih je bilo mnogo više.

Mislim da je negdje koncem 1943. godine u Podgradcima formirana Omladinska radna brigada "Stojan Jaruga" za područje sreza Bos. Gradiška, a u Podgradačkoj opštini (kao i drugim opštinama) formiran je Omladinski radni bataljon, a svako selo imalo je svoju četu, zavisan od broja omladine u selu. U četama su, bez obzira što se zvala "Omladinska" učestvovala i žene dotičnog sela, obzirom na veoma teške uslove i prilike u ratnim uslovima, posebno u Potkozarskom kraju.

Pored svih zadataka Omladinskih četa o kojima sam govorila dosta kada sam kazivala o radu omladine u Grbavcima, treba još dodati da je omladina učestvovala još i u krečenju kuća i voća i da su jedni drugima najavljivali takmičenje po svim mogućim zadacima. Oni su sami palili i krečane i proizvodili kreč i brinuli o proljetnoj i jesenjoj sjetvi.

Podgradci kao sjedište sreza bilo je vrlo često bombardovano. Neprijateljski avioni dolazili su uglavnom iz Banja Luke i svaki put išli na iznenađenje. Zapravo, oni su išli u niskom letu i nisu se uopšte čuli, ispadali su iza brda i čuli su se uglavnom kada bi stigli na cilj. Stanovništvo je često u bještvu mitraljirano, što je neprijatelju činilo zadovoljstvo, da se spušta nisko i tuku iz mitraljeza.. Bilo je žrtava i od bačenih bombi i mitraljeza.

U Podgradcima je pored ovih nabrojanih Sreskih ustanova i Komande mjesta, a kasnije i Sreskog odbora Narodnog fronta bila i Ambulanta pri Komandi mjesta, odnosno bolnica za pokretne bolesnike. To su bili lakši ranjenici, tifusari na oporavku poslije preležanog tifusa, te veći broj nervnih bolesnika, koje su čvali "živjani". To su bolesnici na koje je rat ostavio teške posledice preležanog tifusa, promrzavanja i drugih teških posledica surovog rata.

Pored svega što sam nabrojala Podgradcima je pripadala i Bolnica u Bukovici, gdje su upućivani teški ranjenici i liječeni. Bolnica je bila u šumi u koju se donekle dolazilo šumskom prugom, preko tzv. Indjije. Neznam kada je bolnica formirana, ali znam da se na tom mjestu nalazila partizanska četa čiji je komandir bio Vaso Tomaš, a komesar Slavko Zrnić. Ovi drugovi su koliko se ja sjećam ostali po zadatku u jesen 1942 godine, radi okupljanja novih boraca i zaštite ranjenika, koji su se tu nalazili. Ovi borci su pripadali Drugom krajiškom odredu, tj. Petoj krajiškoj brigadi. Ova četa je formirana i popunjena pred polazak u četvrtu neprijateljsku ofanzivu na Grmeč. Ovoga se sjećam kada je Peta krajiška brigada ponovo došla na Kozaru (znam da li to ili 12 januara) poslije smotre četvrte krajiške divizije u Jasenici 7 januara 1943 godine, pošto je došlo do neke reorganizacije u brigadi, dospjela sam u Bukovicu u sastav Pete čete II bataljona, Pete krajiške brigade. Ta je četa bila u potpunosti popunjena, koje je odmah krenula u sastav sa Brigadom.

Oдавде smo krenuli u napad na Klačnice, a naša V četa napadala je teren između Trna i Klačnica. Po povratku sa ove akcije, stigli smo ponovo u Bukovicu, gdje je bilo više ranjenika iz Pete krajiške, kao i iz Druge krajiške koja je također imala napade na Novu Topolu i Breza Banja Luci i Bos. Gradišci. Ovdje u Bukovici smo se zadržali svega nekoliko dana, tu je izvršena priprema za pokret u sastavu brigade, ponovo nazad u Grmeč, gdje je već počela

IV. neprijateljska ofanziva.

Kada se Peta krajiška brigada vratila sa Grmeča koncem februara ili početkom marta 1943 godine, brigada je imala puno ranjenih, promrzlih i oboljelih od tifusa. Jedan broj ovih bolesnika bili su smješteni u Bukovici, koju sam naprijed spomenula. Tu su bile neke barake u koje su se mogli smjestiti teži ranjenici. Pored ove bolnice bilo je još nekoliko bolnica u Kozari, gdje su također smješteni, dok su lakši i pokretni upućivani u Potkozarska sela.

Od osoblja u ovoj bolnici sjedam se doktora Polcera lječara Pete krajiške brigade koji je ovdje bio kratko vrijeme, a od bolničarki sjedam se Marice koju smo zvali Kaurkinja, ali joj neznam prezimena. Znam da je bila iz Hrvatske Slabinje, te drugarica Boco i Doste, kojima se također ne sjedam prezimena, a vrlo kratko sam se ovdje zadržavala, jer sam otišla sa jedinicom.

Postojala je također još jedna Bukovica, poviše Vojskove, na Dubičkom terenu u kojoj je bila i bolnica. Poslije ofanzive (jula 1942) ovdje je bila III. četa, III. bataljona Pete kozarske brigade. I ako znam da je u Kozari bilo više bolnica, a u neke sam i dolazila, ali ih sada nemogu nabrojati, jer se više ne sjedam imena svih mjesta u kojima su bile bolnice.

SELA KOJA SU PRIPAJENA RATOCH SREZU BOS. GRADIŠKA

Pored sela koje sam nabrojala na desnoj strani ceste Banja Luka=Bos. Gradiška i na lijevoj strani i Potkozarju i do samih obronaka Kozare i Proszare, postojala su još neka sela koja su u toku NOR-a pripojena srezu Bos. Gradiška, a koja su ranije pripadala Banja Luci. To su sela koja sada pripadaju opštini Laktaši: Bakinci, Krnete, Kobatovci, Mahovljani, Maglajani, Petoševci, Laktaši, Klačnice, Jablan, Jakupovci, Glamočani, zapravo koliko se sjedam prema Banja Luci sve do Trna. Preko većine ovih sela išle su veze iz Banja Luke za Kozaru i obratno. Većina ovih sela pripadalo je Potkozarju, dok su područja nekih sela zvali Mala Kozarica.

Iz prvih ustaničkih dana 1941 godine sjedam se iz Krneta Rade Krivokuće i Gojka Topića, a iz Laktaša Milorada Suruđića, Predraga Novkovića i Milana Momića koji su dolazili našoj kući u Mašiće i kontaktirali sa mojom braćom Mijailom i Vujom Topić, a iz Kobato-

vaca se sjedom Otoje Vurane i Djuđe Pečanca.

Poslije moga dolaska iz jedinice (ljetu 1943 g.) i upućivanja na pozadinski rad, odlazeći na ovaj teren upoznala sam dosta aktivista, koji su aktivno i organizovano radili za NOP. U neke sela dolazila sam češće, dok sa m u nekim selima bila dva ili tri puta, dok u nekim selima nisam ni bila, pa ću spomenuti neke aktiviste koji su mi ostali u dragim sjećanju, bez obzira što je opština Luktaši izdala svoju Kroniku i unijela imena aktivista na svom području.

SELO BAKINCI zahvata brdsko područje i graniči sa prikratnim srezom Pos. Crdiška i sa Šinićima. U ovom selu pored domaćeg stanovništva bilo je i Poljaka i nekoliko porodica Talijana. Selo se odmah 1941 godine opredjelilo za NOP i masovno se diglo na ustanak. I ovo selo je bilo dosta toraca.

U avgustu mjesecu 1941 godine u Donjim Bakincima održan je jedan vrlo važan sastanak u kući Vaskruije Miloševića. Ovaj sastanak je zakazao Radovan Vulin, a na sastanku su bili: Radovan Vulin, Karlo Crnogorac, Otoja Jeremić, Rade Krivokuća, Miloš Todorović i još oko 15 ljudi. O ovome sastanku mi je prišao Otoja Jeremić (maš tetak) i brat Vujo Topić. Otoja mi je rekao: Najprije je je došao Vujo Topić, a zatim Radovan Vulin i Karlo Crnogorac, pa sam ja otišao onda da pozovem Rada Krivokuću i još neke ljude. Sastanak je održan noću. Poslije sastanka Vujo je ostao da prenoći kod tetka Otoje, a Radovan je otišao u Riječane kod Novkovića, gdje su mu bili ujaci. Ovoga se sastanka sjeća i Milja, žena Vaskruije Miloševića..

Od aktivista sela Bakinaca sjedom se: Ljubo Milošević, Rade i Jovo Todorović, Vida Đaković, Dasa Milošević, Milka Kovačević, Draginja Filipović, Draginja Knežević i Stoja Đurić i još neki.

U ovom selu rad se odvijao vrlo organizovano i pod vrlo teškim uslovima, kao i u ostalim selima ovog područja, a to je: blizina neprijateljskih uporišta Šinići i Pos. Aleksandrovac i vrlo česti upadi neprijatelja u sela.

SELO KRNJETE je odmah do Bakinaca i pored domaćeg stanovništva bilo je Poljaka i Talijana i tuda mi se dvije porodice Nijemaca. Ovo selo sam i prije rata dobro poznavala, jer sam ovdje češće dolazila. Bila sam rodbinski vezana, jer je moj otac Mile kao što sam naprijed rekla, pred Prvi svjetski rat preselio iz

Krnete u Mašiću i ovdje su je ostala brojna rodbina sa kojom smo održavali prisne rodbinske veze.

O selu Krnete moglo bi se dosta reći kao o naprednom selu između dva rata. Ovdje je bio jak uticaj naprednih snaga. Poznato mi je da su ovdje u školi prije rata održavani sastanci seljaka u školi Krnete na koje je dolazio poznati komunista Ilija Dardić obučar iz Beograda, rođen iz Kerežovaca. O jednom takvom sastanku u svome sjećanju Slavko Boenić iz Mašića kaže: "Jedan masovniji sastanak održan je u Krnetama ^{u ljetu} 1938 godine. Sastanak je održao Ilija Dardić, a organizatori su bili koliko sam obavještavao Branko Vidović i Mijailo Topić iz Mašića i učitelji iz Vilusa i Krnete. Znam da su na taj sastanak išli: Branko Vidović, Stojan Kević, Mitar Boenić, Branko Stančić, Mirko Djukić, Mijailo i Vujo Topić iz Mašića, Miloš Todorović iz Kikina Romanovaca, Golub Nešković, učitelj iz Vilusa, a iz Siferovaca je bio Radovan Vulin, djak učiteljske škole, a iz Krnete učitelj kojemu neznam ime. Vjerovatno je bilo ~~i iz drugih sela~~ još i iz drugih sela. Ovo su mi ispričali moj otac Mitar, Branko Vidović i Mijailo Topić u našoj kući tek 1941 godine kada je dignut ustanak, tako da sam ja ta imena zapamtio".

Isto tako održan je jedan masovni sastanak u školi Krnete u ljetu (konac avgusta ili početak septembra) 1939 godine, na koji sastanak je Slavko Boenić vodio kolima svoga oca i druge o čemu kaže: "Ja sam vozio našim kolima Iliju Dardića, Branka Vidovića, svoga oca Mitra Boenića, Branka Stančića i Stojana Kevića. Tamo su prije nas stigli Mijailo i Vujo Topić, Radovan Vulin, Golub Nešković i Miloš Todorović. Sastanku su prisustvovali svi oni koje sam nabrojao na sastanku 1938 godine, izuzev Mirka Djukića. Znam da je još prisustvovalo Mile Milošević iz Romanovaca. Bilo je još ljudi koje ja nisam poznavao. Mislim da ih je bilo dvadesetak. Ja nisam bio na sastanku, čuvao sam konje. U Krnete smo krenuli iz Mašića naveče u prvi auton, a vratili smo se iste noći nakon održanog sastanka".

O Golubu Neškoviću naprednom učitelju iz Vilusa nešto sam govorila kada sam govorila o Vilusima. Naknadno sam doznala da je i u Krnetama bio napredni učitelj Krunoslav, Kruno Mišić, kojega je u ljetu 1940 godine zamjenio Slavko Mandić, napredni učitelj i pjesnik.

U školi Krnete održan je važan sastanak u ljeto 1941 g. u vezi sa podizanjem ustanka u Potkozarju i Lijevđu o čemu sam već naprijed nešto rekla i ovom prilikom o tome neću govoriti. O tome je sastanku već nešto pisano u "Kozara u NOR-u", "Faktaši u NOR-u" i još nekim djelima i ako nedovoljno štamom na njegov značaj za razvoj ustanka u ovom regionu.

O selu Krnete moram još nešto reći o čemu se pričalo onako u povjerenju. Ovdje je bilo doseljenika iz Hercegovine, koji su u ovo selo došli nekoliko godina pred Drugi svjetski rat. Ovih doseljenika bilo je u selu Krnete, Mahovljani i Gornji Bakinci, zavisno gdje su mogli kupiti zemlju. U selu se pričalo da je tu zemlju njima pomogla kupiti neka zadružna organizacija iz Zagreba. Od ovih doseljenika neki su regrutovani u neprijateljske redove, pa se u toku NOR-a pričalo da su ovi doseljenici Hercegovci, došli prema nekakvom planu Ustaškog pokreta, jer su u blizini bili i Mahovljani gdje su bili naseljeni Italijani, kao i Simići gdje su imali zgodnu vezu.

Sa ovom grupom doseljenika iz Hercegovine došao je i Karlo Crnogorac, sa kojega se pričalo da je komunisti i da je on upućen po zadatku Partije. Karlo se odmah po dolasku povezao sa naprednim ljudima ovih sela u strogoj ilegalnosti i odmah 1941 g. odmah aktivno radio za NOR-et. Kako je neprijatelj smatrao da je Karlo njihov pripadnik, radio je u opštini (neznam na kojim poslovima) otkriven i ubijen od strane ustaša, zajedno sa Radom Krivokučem, Radićem i još nekim.

Karlo je za vrijeme stare Jugoslavije bio zatvoren i bio u zatvoru zajedno sa Ramljakom u zatvoru u Mostaru 1939 godine i po izlasku iz zatvora doselio u Krnete. Navedeni Ramljak, navodno je poslije rata bio sudija Vrhovnog suda BiH-a. Karlo je odmah 1941 g. okupljao ljude i zajedno sa Radovanom Vulinom organizovao jedan sastanak u Bakincima, a bilo je i više sastanaka sa seljacima u toku dizanja ustanka.

Iz sela Krnete sjedom se pored Rade Krivokuča, Cvije Skakić, Mira i Stojanka Obradović, Mišo i Milan Opašić, Gojko Topić, Zdravko Krivokuča, Mile Sajić, Cvije Rašković, Osto Šišić, Otokar Zenati, Džana (Bena Bede) Krivokuča i drugi.

Ovih nekoliko aktivista se e jedan da su aktivno i organizovano radili u društveno političkim organizacijama toga sela. Kada govorim o Krnetama onda moram spomenuti i sestre Kapor, Maru i Bosu iz Banja Luke koje su ovdje boravile i učestvovala u organizaciji prebacivanja Žita za Banja Luku, koje je u mnogim selima Lijeve sakupljano kao "crvena pomoć" još prije podizanja ustanka jula 1941 godine. Kao aktivne omladinke uhapšene su i ubijene u logoru Stara Gradiška.

SELO KOBATOVCI graniči sa samom cestom Banja Luka-Bos. Gradiška na lijevoj strani. U toku NOR-a selo je bilo organizovano i veoma povezano sa okolnim selima; Krnete, Bakinci, Romanovci i Laktaši, te sa jednim dijelom Lijeve Polja sa druge strane ceste, kada je bilo u pitanju prebacivanje Žita i ostalog materijala, te prebacivanje aktivista i omladine koji su odlazili u partizanske jedinice.

Radilo se vrlo aktivno, organizovano i sa puno pažnje i odgovornosti, jer je selo graničilo sa švapskim kućama. Iz Kobatovaca su se posebno isticali Djudo Pećanac i Ostoja Vuruna, Djuro Travar, Ovijsko Rašković, te Mika Pećanac, Sena Perović Čičković, Savka Ristić i još neki. Nemoguće je sve nabrojati.

U ovim selima Bakinci, Krnete i Kobatovci dolazila sam češće kao politički radnik i svaki puta sam bila vrlo orđeno prihvaćeno, posebno u 1944 godini. Istina u Krnete sam dolazila po zadatku 1941 godine kada sam prenosila poštu do Rađe Krivokuke. Zapravo, ja sam išla kući Ostoje Jerenića noga tetka, a Ostoja bi pozvao Rađu kao komšiju svojoj kući i ja bi mu tu predala poštu. I ovo je bilo radi veće sigurnosti, kako nebi išla Rađinoj kući i izazvala nešiju sumnju.

SELA MAGLAJANI I PETOŠEVCI nalaze se na desnoj strani ceste Banja Luka-Bos. Gradiška do samog Vrbasa. U ova sela sam malo dolazila i o tim selima nebi mogla nešto posebno istaći. I ovdje su postojale sve društveno političke organizacije, dobro organizovane. Rad se odvijao pod teškim uslovima, jer su na desnoj strani Vrbasa bili četnici, koji su često upadali u ova sela i nastojali da na bilo kakav način stvore svoje uporište. Pored toga u blizini je bilo i Njemačko uporište u Bos. Aleksandrovcu, a u Laktašima Oružnička postaja. Neprijatelj je skoro svakodnevno krećario selima. No i pored toga partizanska veza je

funkcionisala sigurno i besprekorno. I ova sela su dala dosta boraca, kao i vrlo vrijednih aktivista, a koji su samoprijegorno radili.

Znao mi je što sam zaboravila imena mnogih vrijednih aktivista. Sjećam se da sam dolazila (ali se više ne sjećam ko je iz kojeg sela) i bila vrlo dobro primljena u porodici Lakić, Dragić, Mizrak, Arežina, a od aktivista ostali su mi u sjećanju Radić i Ilić ali sam im zaboravila imena, Zorka i Anka Banjac, Stojan Miljević, Gospova Trninić, dvije sestre Stanivuković (neznani imena) znam da su bile aktivne omladinke.

SELO LAKTAŠI je veliko selo sa obe strane ceste Banja Luka-Bos. Gradiška i otkle se od Vrbasa pa do brdovitog područja prema Bakinoina. Laktaši su poznati i po svojoj banji koju je narod iz okoline zvao Ilića. Seljaci su prije rata spašeni u napredne ne samo politički nego i u poljoprivredi. Pored ratarstva u donjem djelu sela oko banje koja zovu Lužani, seljaci su puno gajili povrće i bostan. Istina gornji dio brdoviti koje su poznati kao Riječani je više pasivno područje i bavili su se mnogo voćarstvom.

Ja sam u Laktaše malo dolazila, a iz samih Laktaša blizu ceste sjećam se da sam dolazila do Monića, ali se ne sjećam kojoj kući Monića. Bila sam još kod Vase Janjetovića. Bilo je to u jesen 1944 godine.

Međutim u Riječanima sam bila više puta, pa se sjećam aktivista Milorada i Branka Suručića, Miloša Topića, Grozde Novkovića i još nekih. Nemogu da se sjetim više imena i ako sam ovdje kao što sam rekla bila više puta. Ovuda je išla jedna od glavnih veza iz Banja Luke, pa i iz Centralne Bosne.

U OSTALIM SELIMA: KLAŠNICE, JABLANSKI, JAKUPOVCI, GLAVOČANI ostali su mi u posebnom sjećanju aktivisti; Mika Skenderija, Milan Grujić, Jela Djurdjević, Stojan, Dosta i Rajko Protić, Miloš Tatić, Tatić kojega su zvali Poljac, neznani imena, Risto Radovanović, Petar Injac i još mnogi aktivisti koji su neobično radili na ovom teškom terenu, okruženom neprijateljskim uporištima i njihovom stalnom upadu u sela, kao i mnogim pripadnicima i simpatizerima neprijatelja u ovim selima.

Mnogi od gore spomenutih drugarica i drugova koji su

još u životu mogli bi mnogo da kažu o radu, aktivnosti, povezanosti u radu, o različitim metodama rada i specifičnostima, zavise od svakog sela, pa čak i zaseoka.

Eto, toliko sam uspjela da se sjetim i ispričam o selima po kojima sam se kretala kao pozadinski radnik i ako znam da sam o nekim selima trebala mnogo više reći. Moram još jednom naglasiti da se u toku NOR-a nije ništa zapisivalo, a imena aktivista na području sadašnje Opštine Bos. Građiška, zapisivala sam u toku 1945, 46 i 1947 godine, kada sam kao društveno politički radnik radila u Bos. Građišci, a povremeno obilazila sela i kada se moglo zapisivati i ako znam da je i u tim mojim zapisima mnogo nedostataka.

SELJAČKA TORBA MAGACIN I KOMORA PARTIZANSKA

Često puta kada se govori o prebacivanju žita i ostalog materijala za snabdjevanje vojske, bolnica i naroda u Kozari, to se spomene onako uzgredno, kao nešto sasvim jednostavno i normalno, da je žito dospjelo do svoga odredišta. A iza toga stajale su naša SELJAČKA TORBA, koje su bili naši magacini i komora i ogromno ljudsko poštvovanje i teškoće, koje su nepojmljive i koje je teško opisati i ispričati.

Ta torba išla je sa ramena na rame, sa ledja na ledja i stizala evuda, kako u bolnice, tako i u borbene jedinice. Torba je bila skoro jedini snabdjevač partizanske vojske i bolnica. I kada se desilo da se od neprijatelja nešto otme ili zarobi, opet bi u najviše slučajeva u pomoć stizala torba. Zaprega nije bilo. I ako ih je napočetnim terenima i bilo, one nisu evuda mogle stići, odnosno proći. Ta naša seljačka partizanska torba zaslužuje da joj se da više mjesta u našoj Narodno oslobodilačkoj borbi, jer ona zaslužuje više pažnje, a onako iskreno rečeno kako ja osjećam ona zaslužuje i spomenik.

Ta torba na ledjima omladine i žena, često puta je snala biti teža od puške. Ona je bila teška od 20 do 30 kg. zavise koliko je ko mogao da ponese i kakvu je torbu imao. Pod tom torbom u koloni se i ginulo, Bridger djevojaka iz sela Grbavaca, pogibija 13 Skojevki i 3 Pionira, o čemu sam naprijed govorila.

OMLADINSKA RADNA BRIGADA I DOPREMA ŽITA

Naprijed sam navela da je Žito iz većine sela Lijevoja i Potkozarja dovoženo uglavnom do Jazovca do kuće Šinika i tu spremeno u kuću i magazin. Od kuće Šinikove Žito je nošeno u torbama, preko Turjaka, Kijevaca i Grbavaca za Podgradce i dalje.. Prenošenje Žita vršile su Omladinske radne čete u kojima su bile omladinske, ali i žene. Muškaraca nije ni bilo, a ni zaprega, jer je za vrijeme ofanzive na Kozaru (jula 1942 g) neprijatelj sve otjerao. A i da je bila neka zaprega, putevi su bili neprohodni za bilo kakvo vozilo.

Na području sresa Bos. Gradiška bila je formirana Omladinska radna brigada "Stojan Jaruga" (nazvana po narodnom heroju Jarugi), po opštinama bili su bataljoni, a po selima su bile seoske omladinske radne čete. Pri opštini Turjak čije je sjedište bilo u Grbavcima bio je formiran Omladinski radni bataljon. Svaki put rukovođstvo bataljona bilo je obavješteno na vrijeme koliko ima Žita i kada treba doći po Žito. Za pojedine seoske čete bila je velika udaljenost do Jazovca kao npr. iz Podgradaca, Grbavaca i još nekih sela, pa je najviše učestvovala omladina iz opštine Turjak. Trebalo je da dođu sa praznim torbama i da onda krenu sa punim do odredišta, bez obzira na vremenske prilike. Nekada su to bili Podgradci., a nekada Mirkovac na području Bos. Dubice, Medjuvođe ili Brakovica, gdje je preuzimala omladina i žene drugih sela i nosila dalje.

Ovo Žito, dopremeno iz Lijevoja u Jazovac zapregano, često je u torbama na leđima omladine i žena stizalo i u Podgrmečka sela, ne samo za jedinice, nego i za narod toga pasivnog kraja. *Pomalo je da je narod iz tih sela dobio za se neku vrstu otpora neprijateljske ofenzive.*

Nakon što bi seljaci izlazi iz Lijevoja, posebno oni sa desne strane ceste Banja Luka-Bos. Gradiška, dovezli Žito u Jazovac, morali su odmah u toku iste noći da se vrate svojim kućama. Bilo je opasno zadržavati se u Jazovcu, odnosno Potkozarskim selima, radi čestog upada neprijatelja. Pored toga postojala je opasnost da neprijatelj organizuje jašu zasjedu na cesti i da pohvata u povratku i seljake i zaprege. Neki su se vraćali i po danu u raznim pravcima, natovarane zaprege drvima, granjem ili alatom da bi bili što manje sumnjivi.

I danas poslije tolike godine često mi pred očima iziđe kolona omladine i žena, pognuti pod teretom torbe, kako raskvašanim stazama i puteljcima, po nevremenu žure do svojih odredišta. Teže od tereta torbe, blatnjave i raskvašene staze, bila je golotinja i bosotinja. Išlo se u poderanoj obući, klompama, priglavljenima, pa često i bosu.

O radu Omladinskih radnih četa dosta sam već rekla kada sam govorila o selima Potkozarja i Kozare. Moram još napomenuti da su i u nekim selima Lijeve postojale Omladinske radne čete, koje su formirane kasnije i koje su učestvovala u branju kukuruza sa neprijateljskih njiva i pomagali Seoskim Narodno oslobodilačkim odborima u sakupljanju hrane za Kozaru. Ove čete su uglavnom bile sastavljene od članova SKOJ-a.

Velike su i krupne zadatke na području Potkozarja i Kozare izvršavale omladinske radne čete. Pored prenošenja čita brinuli su o proljetnoj i jesenjoj sjetvi i žetvi, popravka puteva, kao i pojedinih zapaljenih kuća, paljenje kreša, krešenje voća i sakupljanje voća i šumskih plodova, te iznošenje ranjenika u pojedinim akcijama.

PIONIRSKA ORGANIZACIJA

O radu pionira i o pionirskoj organizaciji već sam naprijed nešto rekla. Pored omladinskih u mnogim selima su bile i Pionirske čete, zavisno o broju pionira koji su se uspjeli vratiti iz logora poslije ofanzive na Kozaru..

Ove čete bile su angažovane na branju voća i šumskih plodova za bolnicu. Oni su bili i dobri izviđači i obavještajci, što bi se reklo uvijek načuljenih ušiju i otvorenih očiju.

RAD SRESKOG KOMITETA KPJ BOS. GRADISKA

U sastav Sreskog komiteta KPJ došla sam početkom jula 1943 godine. Tada je Sreski komitet KPJ već mnogo radio takoreći na svim zadacima koji su stajali pred Partijom u tom periodu. Radilo se mnogo na organizovanju i stvaranju partijskih organizacija tamo gdje nisu postojale, okupljanje omladine i žena i okupljanje cjelokupnog naroda u borbi protiv okupatora, popunjavanje Seoskih Narodno oslobodilačkih odbora (ili eventualno stvaranje odbora gdje ih nije bilo) formiranje organizacije SKOJ-a i USAOJ-a, te stva-

ranje organizacija AFŽ-a po selima i opštinama.

Po selima su održavani sastanci i konferencije na kojim se objašnjavali ciljevi ^{NO}B-a, napredovanje naših jedinica u Jugoslaviji, jedinica Crvene Armije i drugih saveznika. Mnogo se tumačilo izdajstvo Vlade Kraljevine Jugoslavije, o teškom stanju naroda u zemlji, o pljački zlata i drugih dobara, koje je ta Vlada i kralj odnijeli u inostranstvo. Govorilo se o stanju pismenosti, odnosno nepismenosti većine naroda. Pričalo se o teškom položaju radničkih porodica u gradu, pogotovu onih čiji su sinovi otišli u partizane.

Pored svega navedenog, a ipak vezano za sve to pričalo se i o Prvom i Drugom zasjedanju AVNOJ-a i zasjedanju ZAVNOBIH-a, o donesenim Odlukama na tim zasjedanjima, kao i o drugim događajima (Sporazum Tito-Subašić, stvaranje Nacionalnog komiteta i drugo).

U tadašnjem sastavu Sreskog komiteta KPJ Bos. Gradiška, koliko se sjedam bili su: Nedjo Macura, sekretar, Djuradj Pavić, Momčilo Šušnjar, Pejo Stanišljević, Brane Prokopić, Mira Šinik, Smilja Radonjić, Lazo Vukota koji je kasnije bio sekretar, Milan Lukić, Branko Surušić, Mirko Sitnica, Desa Topić, Pero Gajić, koji je također jedno vrijeme bio sekretar, Slavko Ličmanin, Jovo Dukić, Petar Štrbac, Pero Baškot. (Ovo su ratni članovi Sreskog komiteta 1943 i 1944.g.). Pored toga sjedam se u komitetu i drugarice Paule Hamek koja je prisustvovala sastancima komiteta, ali se ne sjedam da je bila izabrana.

Sreski komitet KPJ Bos. Gradiška primao je direktive od Okružnog komiteta KPJ i pojedini članovi Okružnog komiteta dolazili su na sastanke Sreskog komiteta i usmeno prenosili predstojeće zadatke. Od štampe, pored povremenih brošura koje su unožavane u tehnicu Okružnog komiteta, primana je "Borba", "Kozarski Vijesnik", "Naprijed", "Proleter" te razni proglašenja.

Koliko se sjedam pred kraj 1943 godine formirani su neki Opštinski komiteti KPJ: Turjak, Bistrica, Podgrađci, Laminici, Nova Topola, te Opštinski komitet Lektaši, a čini mi se i Opštinski komitet Romanovci i Mrševci. Pošto imam imena nekih članova opštinskih komiteta, njihova imena daću na kraju kao poseban prilog.

Sreski komitet KPJ brinuo se o ideološkom usdizanju članova KPJ na svome terenu, ali i članova komiteta. Tako sam i ja upućena na Partijski kurs, a prije mene bio je Momčilo Sušnjar. Tako sam u jesen 1943 godine upućena na Srednji partijski kurs u Mrkonjić Grad, zapravo Srednji partijski kurs Pokrajinskog komiteta KKP BiH za BiH koji je trajao od 23 oktobra do 24 novembra. Kursom je rukovodio Ljubo Babić, a predavanja su držali; Ljubo Babić, Rada Vranješević, Dušanka Kovačević, Nevenka Pucar i još jedan drug čijeg se imena ne sjećam. Kurs je radio cijeli dan do kasno u noć po kružocima i tako cijeli mjesec.

Na ovom kursu polaznici su bili članovi Okružnih i Sreskih komiteta KPJ i komesari bataljona. Od polaznika sjećam se;

- Pejić Mihajlo, SK Sanski Most,
- Erceg Jelica, SK Bos. Novi,
- Maslić Šadić, SK Livno,
- Bajalica Dragica, omł. ruk. Bos. Dubica,
- Kajić Mile, SK Ključ
- Todić Ilija i Krnja Nikola, SK Mrkonjić Grad,
- Djordjević Rajko, Bos. Novi,
- Topić Bosa, SK Bos. Gradiška,
- Filipović Miodrag Fića, SK Tešić,
- Zajić Lazo, komesar Livanjsko Kupreškog odreda,
- Marić Anđja, SK Kupres,
- Redžepović Safija, Bos. Dubica,
- Stanić Mirko, SK Bos. Novi,
- Štrbac Perica, SK Bos. Krupa,
- Trninić Djuka i Kos Jovica, komesari bataljona XI krajiš.br.,
- Zrilić Milan SK Bos. Petrovac.

Na kraju ovoga kursa rukovodilac kursa Ljubo Babić odveo nas je na Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a u Grafića sali, gdje smo priustvovali kao gosti. Kada sam se vratila sa ovoga kursa bila sam član Biroa Sreskog komiteta KPJ za srez Bos. Gradiška.

SRESKI KOMITET KOMUNISTIČKE OMLADINE JUGOSLAVIJE

Koliko se sjećam u Sreskom komitetu SKOJa za srez Bos. Gradiška bili su; Mira Šinik, sekretar, i članovi Joja Karapetrović, Dušanka Gligić, Miro Radonjić, Tane Gaković, Milka Bukva, Brane Mijić, Rada Popović, Milutin Babić, Milorad Kos, Rade Jerić, Milka i Stanka Zmijanac, Gojko Stanišljević, Lepa Savić, Pante Kragulj. (Ovo su članovi Sreskog komiteta SKOJa u toku 1943 i 1944.g.)

O zadacima Organizacije SKOJ-a već sam naprijed dosta rekla. Sreski komitet SKOJ-a brinuo je o ideološkom uzdizanju svojih članova, kao i sve omladine, o kulturnom i zabavnom životu, gdje god su to uslovi dozvoljavali. Moram još napomenuti da je komitet SKOJ-a bio zadužen za organizaciju Omladinskih radnih bataljona i četa po selima.

8 PARTIJSKO POVJERENISTVO ZA LIJEVČE

Kada sam govorila o radu Sreskog komiteta KPJ za Bos. Gradišku zaboravila sam da napomenem da je pri Sreskom komitetu jedno vrijeme radilo Partijsko povjereništvo za Liječve. Neznam tačno kada je to povjereništvo formirano, ali pretpostavljam da je to bilo u prvoj polovini 1943 godine, jer kada sam ja došla na pozadinski rad u ljeto 1943 godine ono je već bilo formirano. Povjereništvo je djelovalo na štitavom dijelu Liječva, sa obe strane ceste. Povjereništvo je formirano radi lakše organizacije rada i objedinjavanja toga rada na terenu, obzirom da je ratni srez Bos. Gradiška zahvatao veliku teritoriju i vrlo raznolik u svakom pogledu.

Partija je na području Liječva organizovala stalan i sistematski rad, jer su u Liječvu bila važna neprijateljska uporišta, a pored goga Liječva je bilo okruženo neprijateljskim uporištima, kao i četnicima na desnoj strani Vrbasa. Neprijatelj je nastojao na sve moguće načine da na tome terenu obezbjedi sebi doušnike i agente i bila je potrebna stalna budnost. Poslije ofanzive na Kozaru jula 1942 godine sa područja Liječva vršena je popuna borbenih partizanskih jedinica i obezbjeđivanja iskrena jedinica i bolnica.

Koliko se sjećam prvi sekretar Povjereništva bio je Djurađ Pavić, koji je ubrzo otišao sa terena, a zamjenio ga Momčilo Šušnjar, a kada je Momčilo otišao u Sreski komitet zamjenio ga je Zivko Mastala. Članovi Povjereništva bili su Nebojša Grebenar iz Mrčevaca, Osto Djurić iz Laminaca i još jedan drug također iz Laminaca kojemu se nemogu sjetiti imena. Članovi Povjereništva bili su drugovi sa područja Liječva, koji su uživali igled u tome kraju i poznavali ljude.

Kada se partijska organizacija proširila i stekli su uslovi za formiranje Opštinskih komiteta KPJ na području sresa,

Povjereništvo je prestalo sa radom, jer su sve zadatke Sreskog komiteta sprovodili Opštinski komiteti KPJ i pozadinski radnici koji su obilazili i Opštinske komitete i Seoske partijske ćelije. O formiranju Opštinskih komiteta već sam naprijed rekla da su formirani koncem 1943 godine (Turjak, Bistrica, Podgradci, Laminici, Nova Topola, Laktaši i mislim Mrševci i Romanovci.)

SRESKI ODBOR ANTIFASISTIČKOG FRONTA ŽENA

Sreski odbor AFŽ-a djelovao je na području Bitavog ratnog sreza Bos. Gradiška, zapravo u svim selima gdje su postojali Seoski Narodnooslobodilački odbori. O radu Sreskog odbora AFŽ-a već sam dosta rekla kada sam govorila o mom dolasku na pozadinski rad na neoslobodjenu teritoriju.

Kada sam došla iz jedinice (jula 1943 godine) bila sam član Sreskog odbora AFŽ-a, a kasnije sam kao član Sreskog komiteta KPJ, dobila sektor AFŽ-a. Zapravo, tada su u Komitetu bili sektori i zaduženja po sektorima.

O radu Sreskog odbora AFŽ-a i organizacije u cjelini na urezu moglo bi se mnogo reći o djelovanju te organizacije u toku NOR-a (kao i u posleratnom periodu). Nije to bilo samo sakupljanje hrane, odjeće i obuće za NOV-u i bolnice, nego i stalan rad na podizanju svijesti seoske žene i njenom političkom i kulturnom uzdizanju, borba protiv zlostalosti i vjekovne zablude o manjoj vrijednosti žene, borba protiv nepismenosti i uključivanje u snafaljetske tečajeve i niz drugih pitanja.

SLOŽENOST I RAZNOLIKOST RADA DRUŠTVENO POLITIČKIH ORGANIZACIJA NA SELU

Osnovno što je bilo u radu ovih društveno političkih organizacija na području sreza Bos Gradiška je raznolikost, uslovljeno položajem sela i prilagođenost uslovima i položaju svakog sela ponaosob.

I Danas nakon pune 44 godine kako sam upućena na politički rad u pozadini na neprijateljsku teritoriju, mnogi događaji meni sada izgledaju nepojmljivo i nemoguće. Tako, često sam na sebi postavljam pitanje, kako bi to shvatila i razumjela onladina, koja bi trebala da o našoj borbi zna mnogo više. Teško je shvatiti da smo se desetine naš političkih radnika bezbjedno kretalo po

po Lijevoj Polju, koje je bilo neprijateljska teritorija po kojoj su svakodnevno krstarile neprijateljske patrole, a često i veće grupe vojnika. A, ipak, mi smo prolazili, provlačili se pored neprijateljskih ~~uporišta~~ Njemačkih uporišta i Oružničkih postaja, a da nikada niko nije bio otkriven i uhvaćen.

Čitav sistem rada bio je organizovan i odvijao se po jednom utvrđenom redu, tačno i precizno kao dobar sat. Radi toga, pokušaću (i ako znam da u tome neću sasvim uspjeti) da objasnim rad nekih organizacija, njihovu djelatnost i zadatke, kako je taj obični, poštenu i radni svijet znao da organizuje izvršenje tako složenih i odgovornih zadataka, u teškim ratnim uslovima i pod "budnim" okom neprijatelja.

SEOSKI NARODNOSLOBODILAČKI ODBORI

Neznam kada je koji seoski Narodnoslobodilački odbor izabran, odnosno kada je počeo sa radom. Bilo je to svakako koncem 1941 i početkom 1942 godine u većini sela. U selima koja su oslobađali partizani, odbornici su birani javno, na političkim konferencijama, dok su u drugim selima u Lijevoj birani tajno. Ovdje su često korištene rodbinske veze, ranija pripadnost opoziciji, od kojih su mnogi prisustvovali sastancima koje su pred rat držali komunisti u Lijevoj, a o čemu sam naprijed već govorila (Ilija Dardić, obučar iz Beograda, Nikola Janković, Kristina Kovačević, Florijan iz Beograda, Stevan Đukić Nar. heroj koji je radio u Zemunu i mnogi drugi)

Međutim čula sam da su i prije formiranja NOO-a po selima bili aktivni koji su radili za NOR-et. Čak i prije Narodnog ustanka jula 1941 godine, bili su aktivisti koji su sakupljali ili organizovali sakupljanje oružja i čuvanje dok zatreba. Sakupljali su žito i novac koje je otpremano u Banja Luku i djeljeno kao "Crvena pomoć", porodicama čiji su hranioći ostali bez posla (Srbi, pripadnici naprednog radničkog pokreta ili porodice komunisti koji su prešli u ilegalnost) Ovi aktivisti kasnije su bili aktivni saradnici NOR-a, odbornici, a mnogi i borci NOV-a.

Seoski NOO-i u Lijevoj, kao i Potkozarju formirani su i djelovali prije formiranja Partijskih ćelija po selima. U odbore su birani ugledni i uticajni ljudi, iznad svega pravedni i poštenu, odani Narodnom ustanku i NOR-u. Bili su vrlo odgovorni

i njihova se riječ poštovala. Kao dokaz moga zapažanja o njihovom radu, koji su objedinjavali šitav rad na terenu, moram navesti neke zadatke i primjere iz njihovog rada i složenost zadataka.

Seoski NOO-i brinuli su se o bezbjednosti političkih radnika i kurira, pojedinih vojnih grupa i jedinica koje su dolazile i raznih delegacija koje su prelazile iz Kozare u Centralnu Bosnu i obratno. Brinuli su o njihovom smještaju i ishrani i prebacivanju preko Vrbasa i ceste Banja Luka-Bos.Gradiška. I pored vrlo otežanih, gotovo nemogućih uslove, veze su bile besprekorne, sigurne i tačne, ljudi odgovorni. Nikada se nije desilo da je neko uhvaćen ili izdan i ako je neprijateljska vojaka ili manje patrole skoro svakodnevno krstarili po selima. A mnogi od nas političkih radnika i kurira kretali su se i po danu, preruseni u seljake, sa motikom na ramenu ili nekom drugom alatom. Nekada, kada su to prilike uslovljavale bili smo sklonjeni u bazama ili bunkerima kako su ih u selu nazivali kojih je u Lijevo bilo jako mnogo.

Seoski NOO-i brinuli su se o snabdjevanju vojske i bolnica sa svim što je trebalo. Slati je žito, pasulj, mast, slanina, puter, sir, živa stoga i kokoši, so, kajmak, čaj, med. Slati je i gotova hrana za ranjenike koju su vozile žene do bolnice u Bukovici. Zapravo, skupljano je i sklanjano sve ono što je trebalo ranjenicima i bolesnicima u bolnici i borcima. Pored toga poseban problem bili su lijekovi i sanitetski materijal, koje je posebnim vezama i kanalima nabavljano. Isto tako brinuli su se o snabdjevanju kancelariskim materijalom i priborom.

Posebna pažnja posvećivana je obavještajnoj službi, organizovanje stražarenja i izviđanja o kretanju neprijatelja i njihovim namjerama. Za stražarenje, da nebi neprijatelj iznenadno upao u selo, bila su čak i djeca, odnosno dobri angažovani, kada su čuvali stoku i javljali određenim signalima.

Seoski NOO-i ne samo da su organizovali sakupljanje hrane i drugog materijala po selima Lijevo, inostranstva nego što je još teže: organizovati prebacivanje svega toga za Kozaru, a ti koji su vozili žito trebali su se i vratiti, što nije bio ništa manje opasan poduhvat. Prebacivanje žita štitila je Udarna četa ili grupe pod komandom Petra Ratkovića, Vese Borojevića ili Gojka Zgonjanića. Prilikom otpreme žita za Kozaru bile su to uglavnom velike kolone zaprega, organizovano zajednički iz više sela, tako da je

ponekad bilo i do 70 zaprega.

Preko Lijeve Polje i Potkonarja i njihove veze, pored raznih delegacija i boraca isli su i delegati na zasjedanje ZAVNO-BIH-a, te na konferenciju Narodnog fronta u Šanski Most 1944. god.

Mnogi ranjeni borci, tifusari ili iscrpljeni upućivani su iz bolnica i jedinica na oporavak u Lijeve Polje i Potkonarje, o čemu su također vodili brigu odbornici. Nakon oporavka odbornici su ih opet vezom vraćali u njihove jedinice.

Narodno oslobodilački odbori u selima smatrani su za jedinu vlast koju treba slušati i poštovati, bez obzira što je to bila neoslobođena teritorija. Svi zadaci dani su kolektivno i izvršavani bez pogovora. Odbor je predviđao ko bi trebao dati stoku za bolnicu i nije bilo slučajeva da neki domaćin to odbije. Bez obzira o čemu se radilo, nikada nije narušen princip dobrovoljnosti i nije bilo upotrebe sile.

Pored svih zadataka koje sam spomenula kao zadatke NOO-a, bila je još jedna izuzetno humana akcija, a to je upućivanje orača na oranje u Kozaru. Poznato je da je neprijatelj u svom bezumnom napadu na Kozaru jula 1942 godine uništio sve; Kuće i staje i sve oko kuće bilo je popaljeno, stoka opljačkana, tako da mnoge porodice, odnosno pojedini njeni članovi, žene i djeca, koji su se uspjeli vratiti spasiti, poslije povratka na svoja ognjišta, odnosno zgarista, nisu praktično imali ništa. Ni krova nad glavom, ni stoke, ni alata. Radi toga je Sreski komitet KPJ imao za Bos. Gradišku, te i Sreski i Opštinski NOO odlučio da se pokuša bar nešto zasijati na Kozari i da se za to zatraži pomoć iz Lijeve.

Taž zadatak povereno su se prihvatili Sreški NOO-i oda birali orače i organizovali njihovo prebacivanje preko ceste. Svaki orač morao je povesti plug, brnaču, sjeme za sjetvu, te hranu za konja i za sebe. Na oranje se išlo 2 do 3 dana i ono što bi se uzoralo, odmah bi se zasijalo.

Još jedan važan, odnosno jedan od najvažnijih zadataka koji je sprovodio NOO u selu, bilo je slanje omladina na popunjavanje pojedinih partizanskih borbenih jedinica. Odbor je vršio odabiranje i određivao ko treba da ide u partizane. To su u selu

svali mobilizacija, a sama ta riječ dovoljno kazuje koliko je bila uticajna vlast Narodnoslobodilačkih odbora u selu. Članovi su unaprijed znali da treba da idu u jedinice i odlazili su u Borovu obično kada je neka jedinica dolazila u Lijevče, dok su neki odlazili sa kuririma ili posadinskim radnicima. Najviše ih je raspoređeno radi popune pojedinih jedinica i to: Peta krajiška brigada, Jedanaesta krajiška brigada, te Ljevnanski odred ^{1. bradeveta krajiška brigada} ~~tatajani~~, (Ove jedinice su imale velike gubitke u napadima neprijatelja u proljeće i jesen 1943 godine).

PARTIJSKE ĆELIJE PO SELIMA

U prvo vrijeme bila je jedna Partijska ćelija za nekoliko sela, pa kako bi se ona proširivala, odnosno čim bi iz jednog sela bila tri 3 člana, odmah je formirana zasebna ćelija za dotično selo. Članovi KPJ bili su uključeni u MOO-e, a mlađi u rad u organizaciji SKOJ-a, odnosno rad sa onlađinom, dok nije formirana organizacija SKOJ-a.

Direktive za rad Partijskih ćelija po selima prenosili su članovi Sreskog komiteta KPJ za srez Bos. Gradiška. Direktive su prenošene usmeno. Ništa se nije zapisivalo. Sve se pamtio. Ovo radi predostrožnosti ako bi neko pao u ruke neprijatelja. Mi članovi Sreskog komiteta KPJ i Sreskog komiteta SKOJ-a znali smo napamet imena svih ljudi, naših aktivista i veza.

Među članovima KPJ radilo se i politički, odnosno ideološko političkom uzdizanju. Bili su uvijek informisani o zbivanjima na našim ratištima, ali i šire. Pored onoga što su im usmeno prenosili članovi Sreskog komiteta KPJ, donošen je i razni materijal koji je unnošavan u tehnicu Okružnog komiteta KPJ.

Članovi KPJ bili su vrlo aktivni i stalno angažovani na izvršavanju ovih zadataka, disciplinovano i svakodneвно kao da su u borbenoj jedinici. Ti zadaci su u većini bili teži i složeniji nego u borbenoj jedinici.

ORGANIZACIJE SKOJ-a U SELIMA

Kao i Partijske ćelije tako je bilo i sa organizacijom SKOJ-a u prvo vrijeme. Jedna organizacija djelovala je na više sela, a kako se organizacija proširivala, tako se grupa formirala u drugom selu, čim bi iz toga sela bilo tri člana.

Organizacija SKOJ-a, odnosno grupe SKOJ-a po selima, kao i sva omladina bili su vrlo disciplinovani, odgovorni i nije bilo zadatka kojega nisu mogli izvršiti. U većini sela grupa SKOJ-a obuhvatala je radom svu omladinu. Uvijek se znalo šta ko treba da radi i koje zašta napredniji, najspособniji. I ako je djelovanje bilo kolektivno, znalo se ko je kurir za okolna sela, ko može saći u Bosansku Gradišku po neki materijal (što je bilo vrlo opasno i rizično, jer je trebala specijalna propusnica), ko sprovodi patrolu ili kurire, a svi su bili na ispomoći NOO-u u njihovim akcijama o kojima je naprijed bilo riječi.

Radilo se i na političkom uzdizanju, ne samo članova SKOJ-a nego i ostale imladine. Od Sreskog komiteta SKOJ-a dobijane su poneka brošura, letci, Kozarski vijesnik i omladina je (kao i ostali) bila informisana o borbama, ne samo na Kozari i borbama kozarskih jedinica, nego i šire. Omladina je odlazila na omladinske i narodne zborove na Kozaru i bili su u svakom slučaju velika snaga Partije i Narodne vlasti. u selu.

Organizacija SKOJ-a u drugoj polovini 1943 godine (tj. kada sam ja došla iz jedinice i radila u pozadini) na terenu bila je vrlo brojna. I ako je bila neoslobodjena teritorija bilo je više omladinki, nego omladinaca, jer su omladinci odlazili u vojne jedinice, dok su u nekim selima Potkozarja i Kozare bile same omladinke. Neka sela na neoslobodjenoj teritoriji brojala su 20 do 30 članova SKOJ-a. Mnoge omladinke članovi SKOJ-a učestvovala su u radu APŽ-a, a neke omladinske su i svoje djevojačko ruho davale za bolnicu (Peškirez, posteljina, rublje, pletane čarape i priglavlke.)

SEOSKI ODBORI ANTIFASISTIČKOG FRONTA ŽENA

I ako sam o radu Seoskih odbora APŽ-a kada sam govorila o radu u pojedinim selima, dosta rekla, ostalo je još mnogo toga o čemu bi trebalo govoriti. U odborima APŽ-a bile su uglednije žene u selu, među kojima je bilo i starijih žena. U odbore APŽ-a uključivana je i poneka omladinka član KPJ ili SKOJ-a, koje su za određene akcije angažovale i druge omladinke.

Seoski odbori APŽ-a radili su vrlo odgovorno i savjesno sa puno ljubavi u radu. Starije žene sve nas koji smo dolazili na

na teren u sela, odnosno sve partizane smatrale su kao svoju djecu. Trebalo je samo viditi sa koliko pažnje i ljubavi su sve to sakupljale i spremale za Kozaru. Moram još napomenuti da su Žena Lijevča i Potkozarja poslije ofanzive na Kozaru (Jula 1942 g) u proljeće 1943 godine sakupljale pored svega što je naprijed nabrojano sakupljano još i sjeme povrća (graha, luka, kupusa i dr.) i slale na Kozaru.

I pored toga što su bile opterećene porodicom i kućnim poslovima, a često i poljskim radovima, znale su do kasno u noć ostati pletući čarape, šalove, priglavlke ili rukavice za borce. I ako u kući nisu imali mnogo na pretek i u velikom izobilju, za partizane su davale ono što je najbolje. Često se dešavalo da žena pripremi ručak za svoju djecu, odnosno svoje ukućane, da mi pozadinski radnici nađjemo i ručamo, tako da ukućani čekaaju da se pripremi drugi ručak.

Dešavalo se na neoslobodjenoj teritoriji da žena pripremi ručak za partizansku patrolu ili pozadinske radnike koji su bili sklonjeni u šumi ili skloništu, da nađje neprijateljska patrola, pojedu ručak i onda žena drugi ručak priprema za partizane. Znalo se dogoditi da u jednoj kući u toku dana i noći ručaju svi rodovi vojske, svi koji su nailazili. Zna se da je za partizane ostajalo ono najbolje.

Treba napomenuti da su žene u toku NOR-a nosile veliki dio tereta na svojim plećima, na neoslobodjenoj, ali i na oslobodjenoj teritoriji. Na neoslobodjenoj i poluoslobodjenoj teritoriji muškarci su se vrlo često sklanjali pred nailaskom neprijateljskih patrola, a trebalo je što više zasijati i proizvesti, da bi se obezbjedilo za vlastito domaćinstvo i za partizane. Tako su veliki dio i tzv. muških poslova preuzimale žene.

Na području koje je zahvatila velika neprijateljska ofanziva na Kozaru (jula 1942) bila je situacija nepojmljivo teška. Neprijatelj je sve spalio i uništio. Na svoja ognjišta vraćalo se vrlo malo naroda, poneka žena i dijete. Muškarci su poubijani ili oterani u logore iz kojih je jedan manji broj otpremit na rad u Njemačku. Poneka žena zatekla je zidove od izgorjele kuće, dok druge nisu imale ni zidova. Podizale su manje bajte od pruća, zemlje i blata, tražile djecu po logorima i iskupljale ih, (ukoliko su još bila živa), ali nisu nikada gubile nadu u bolje

dane i bolju budućnost.

Na području Potkozarja i Kozare u Omladinskim radnim šetama bile su i žene i učestvovala u svim akcijama koje su te šete sprovodile, bez obzira o kakvim se poslovima radilo, pa ako je i prenošenje žita kada se morale osustvovati od kuće dan, dva.

KULTURNO PROSVJETNI RAD U RATNIM USLOVIMA

O kulturno prosvetnom radu na srezu Bos. Gradiška nešto sam onako uzgredno govorila, kada sam govorila o radu omladine i ako ovaj rad zasluži mnogo više pažnje, ali nemogu reći sve ono što bi trebalo o takvoj važnoj aktivnosti. Partija je posvećivala puno pažnje kulturno prosvetnom i političkom radu u jedinicama i u pozadini za sve vrijeme Narodne oslobođilačkog rata.

I pored svih ratnih teškoća i čestih upada neprijatelja na područje Kozare i Potkozarja, pored svih aktivnosti odvijao se i kulturno prosvjetni rad, gdje god su postojali uslovi za to. Na prijed sam govorila o zabavi u Mašićima 7 januara 1942 godine, kao i o nekim priredbama, zabavama i masovnim konferencijama sa programom u mnogim selima na području sreza Bos. Gradiška do ofanzive na Kozaru jula mjeseca 1942 godine.

Međutim, pojačan kulturno prosvjetni i zabavni život osjetio se u punoj mjeri početkom 1943 godine, kada su na područje Kozare boravile veće partizanske jedinice i dolaskom većeg broja prosvetnih i kulturnih radnika sa neoslobođene teritorije. Partizanske jedinice kuda su nailazile održavane su tzv. "Partizanske zabave", gdje je to bilo moguće. Program su pripremala ekipe koje su se nalazile u jedinici. Pored ekipe iz jedinice u programu je često učestvovala i omladina iz pojedinih sela, diletanska sekcija, pjevački hor, tako da su zabave bile zajedničke, na koje su dolazili i mladi i stariji iz nekoliko okolnih sela. Na tim zabavama-priredbama, zborovima često su recitovane: Satojanka majka Knežopoljka od Skendera Kulenovića, Majka pravoslavna od Nazora, kao i Čopićeve ratne pjesme: Marija na Erkosima, Pjesma mrtvih proleterata i druge. Bilo je humora, skečeva koje su pisali pojedini kulturni radnici u jedinicama, što je reći u hodu. Bilo je i popularni "Vrabac" koji je obrađivao pojedine zgode iz jedinice ili na terenu, kao i pojedine borbe

i rukovodioce i uvijek je izazivao buru smijeha. Izdavane su i Zidne novine kojima je posvećivana puna pažnja, da bi dale što više informacija i podataka o svim zbivanjima koja su narod interesovala.

Kako su u Podgrađce pristizali prosvetni i kulturni radnici tako se i kulturno prosvetni i zabavni život na području sreza Bos. Gradiška znatno proširivao i učvršćivao. Prosvetni radnici su bili svestrano angažovani u ovoj djelatnosti, tako da je njihov doprinos bio veliki na svim poljima prosvetne i kulturne djelatnosti. Oni su organizovali razne kurseve za omladinu i za žene, od kojih su neki održavani u Podgrađcima, a neki su išli na područje Bos. Dubice. Bili su to kursevi za rad sa ženama koje je održavala Mica Vrhovac, učiteljica. Na kurseve za rad sa omladinom dolazile su i omladinke iz Lijevoča, a posebno su održavani kursevi za vođenje analfabetskih tečajeva, na kojima su osposobljavane također omladinke za rad u pojedinim selima.

U mnogim selima organizovani su: Pjevački hor, Dilettantska sekcija, recitatorska grupa, a sve su to organizovali rukovodili ili nadgledali prosvetni radnici. Obilazili su po terenu analfabetske tečajeve, održavali razna predavanja vezana za ciljeve NOB-e. Bio je veliki nedostatak stručnog kadra, pa je to kadrova koji su bili tu raspoređivano i racionalno korišteno na stručnim poslovima, uz svestranu pomoć društveno političkih organizacija.

Od aktivnih prosvetnih radnika koji su radili na području sreza Bos. Gradiška u posebno su mi sjećanju ostali; Danica Pavić, učiteljica, borac od 1941 godine i prva predsjednica Sreskog odbora APŽ-a za Bos. Gradišku, Milan Narendžić, Vuka Marković, Vasiljka Vaska Vulin, Boris Ribarić, svi učitelji. te Šaptalenko (zaboravila sam mu ime) čini mi se profesor, dok se drugih imena ne sjećam.

POLITIČKI RAD NA TERENU STALNA BRIGA PARTIJE

I ako sam naprijed govorila o teškoćama u radu političkih radnika u pozadini, a posebno na neoslobođenoj teritoriji, moram da iznesem još nekoliko podataka o ratnom srezu Bos. Gradiška. Ovo da bi se bolje uočila teškoća toga rada, a istovremeno velika potreba stalnog, sistematskog i upornog ~~rada~~ političkog rada.

Područje sreza Bos. Gradiška bilo je vrlo raznolike u svakom pogledu: po svome geografskom položaju, po sastavu stanov-

ništva, te po političkoj pripadnosti. Srez je prije rata zahvatao područje između Save i Vrbasa, dio sela Kozare i Prosare, uz Vrbas do sela Maglajana i Petoševaca i Potkozarskih sela Kobatovaca, Krneta i Bakinaca. U toku NOR-a pripojena su neka sela koja su pripadala srezu Banja Luka, sve do Trna (o čemu je neprijed bilo govora). Tako je srez zahvatao brdsko u većini pasivno područje, plodnu ravnicu Lijevča Polja i podvodne barske terene u predjelu ušća Vrbasa u Savu i pored Save koje je svakog proljeća plavljeno i bilo pod vodom.

I sastav stanovništva sreza Bos. Gradiška bio je raznolik. Pored domaćeg stanovništva: Srba, Hrvata, Muslimana, jedno selo Roma i nešto doseljenika Crnogoraca, ovdje su još bili nastanjeni: Nijemci, Česi, Poljaci, nešto Mađjara, a u pripojenom selu Mahovljani i Italijani i još neke narodnosti.

Nijemce je Austroengarska vlast naselila najprije u Novu Topolu (u jesen 1879. g. došlo je 20 porodica iz Esena na kupljeno imanje od Šibića) i onda ih dalje naseljavala oko ceste Banja Luka Bos. Gradiška (kao svoju koliniju) važne strateške saobraćajnice. Narod je sve te doseljenike zvao Švabama i ako je među njima bilo i drugih narodnosti iz pasivnih predjela velikog Austroengarskog carstva: Austrijanaca, Danaca, Holandjana (koji su u Bosnu donijeli klompe), Mađjara i Nijemaca iz raznih pasivnih krajeva. Česi i Poljaci naseljavali su se po drugim selima, manje od ceste u većini u manim skupinama.

Prije rata, Švabe u Novoj Topoli i Bos. Aleksandrovcu imale su svoje zadruge za sa kvalitetniju i jevtiniju proizvodnju, a naročito za nabavku sjemena i drugih poljoprivrednih potreština, koje su za svoje članove obezbjeđivale kredite. Kredite su dobijali i od Trapista koje su isplaćivali isporukom mlijeka, a koji su imali svoje mlijezare i proizvodili čuveni sir "Trapist" u Novoj Topoli i Bos. Aleksandrovcu. Imali su i svoje kulturno društvo "Kulturbund", koje je pod parolom kulturnog rada vršilo propagandu fašizacije i pripreme za dolazak Nijemaca i okupaciju.

Među Švabama u Novoj Topoli koje je bilo važno Njemačko uporište, bilo je vrlo okorjelih fašista, od kojih su mnogi zapamćeni po zlu u Lijevču, kao što su Johan Vajkman, pretsjednik "Kulturbunda" za Novu Topolu, Fric Lamers, komadant mjesta za Novu Topolu i mnogi, mnogi drugi, koji su bili važan oslonac Njemačke vojske. Među njima je bilo pripadnika SS jedinica, Feldžandarmerije i drugih rodova

vojske. Mnogi, mlađji su upućivani na Istočni front. Među Švabama je bio ~~je~~ i jedan mali broj antifašista koji su pomagali partizane i to samo preko određenog Šovjeka u kojega su imali povjerenje (Johan Janz¹ pomoć davao preko Zefke Selembe i njene sestre Bebe obe Švabice učesnici NOR-a i preko Djurdja Kecmana) Hinsberk Oto iz Liskovca i Lamers ^{Vilhem, zvanj Hinko} koje je kao saradnike otkrio agent Branko Mitrović. Znam samo dvojicu učesnika NOR-a i to jedan u Bos. Aleksandrovcu i jedan u Trošeljima. Pojedini su neke ljude, uglavnom ~~kan~~ komšije spasavali iz zatvora (braća Kremer iz Šibića Hana) Bilo je to vrlo opasno za Švabe, ne biti veliki fašista u tom fašističkom osinjaku.

Česi su bili naseljeni u Bereku, Cerovljanima i Trošeljima, a poneki i u drugim selima. Prije rata imali su svoje društvo "Česka beseda" i bili su organizovani u razne kulturne i sportske sekcije. Imali su svoje orkestre (u Bereku) i vrlo često priredjivali zabave. Česi su se odmah 1941 godine opredjelili za NOP, a neke od njih sam i lično poznavala, jer su dolazili i družili se sa mojom braćom Mijailom i Vujom Topić, iz Bereka Slavko Švab i njegov brat čijeg se imena ne sjećam. Nije mi poznato da je neko od čeha bio na strani neprijatelja.

Poljaci su bili naseljeni u Cerovljanima, Bereku, Čelinovcu, Miljevićima i Petrovu selu. Oni su se koliko ja znam, znatno kasnije opredjelili za NOP, dok je jedan broj Poljaka iz Čelinovca i Miljevića bio na strani neprijatelja.

Pored jake njemačke fašističke organizacije u Novoj Topoli i Bos. Aleksandrovcu, bilo je sela u kojima su bila jaka ustaška uporišta, kao što su Gornja i Donja Dolina, te još neka sela ustaški nastrojena: Mačkovac, Gređa, te na suprotnoj strani jako ustaško uporište Šimići i Mičije. U ovim selima naše snage nisu imale nikakvog političkog uticaja.

Pored Vrbasa bilo je sela koja su bila četnički orijentisana. To su: Orubica, Gaj, Stapari i Kladari. Ovdje nismo imali naših organizacija kao u drugim selima, ali smo imali po nekog simpatizera koji su održavali vezu sa susjednim selima (Razboj i Laminei) odnosno održavali vezu sa nekim iz susjednih sela i saradjivali za NOP u strogoj ilegalnosti. Međutim, ni četnici u ovim selima nisu se dugo zadržavali i nisu imali čvrstih organizacija, što će reći

da ni njihov uticaj nije bio potpun. Pored navedenih sela bilo je četničkih simpatizera u Petoševcima, Maglajanima i Petrovu selu, ali je to bio manji broj i mi smo u tim selima imali svoja sigurna uporišta. U Maglajanima i Petoševcima radile su organizovane i vrlo aktivno sve društveno političke organizacije. Ova dva sela i ako su spadala u bogatija sela i imala bogatih ljudi oni su svi bili na strani NOP-a, a njihova djeca u NOV-i (Mizdrači, Arežine) dok među četničkim simpatizerima nije bilo uglednih ljudi iz ova dva sela. U Petrovu selu postojao je NOO i odbor APZ-a i dobra obavještajna služba.

Poznato je da je Bos. Gradiška bila jako ustaško uporište i da se u toku NOR-a teško mogla dobiti propusnica za Gradišku. Ovo vjerovatno što je Bos. Gradiška imala veliki strateški značaj za neprijatelja: važna saobraćajnica, Logor preko Save u Staroj Gradiški, blizina Kozare i drugo. Kako je Gradiška bila obezbjeđena tako su bila i okolna prigradska sela, pa ni tamo nismo dolazili. To su Bok Jankovac, Čatrnja, Brestovčina i Žeravica, koja su spadala u mala prigradska sela. Međutim, i u ovim selima i u Bos. Gradišci imali smo ponekog saradnika ili pristalicu NOB-e, koji su mogli da na neki način dobiju propusnicu i odlaze u grad ili izlaze iz grada. To su bili neki trgovci kao npr. Veljko Lukrić iz Laminaca,, neki Šaban iz Liskovca, Šaćir Kovačević iz Dubrava, a iz Bos. Gradiške odmah 1941 god. Atif Topić koji je dolazio u naše selo, te Salih Topić, braća Dročić (poubijani u logoru) i još neki.

Takva je, najkraće rečeno. po mome vidjenju i zapažanju bila "politička karta" ereža Bos. Gradiška i onda je razumljivo što je Partija uvidjela potrebu da je na ovom području potreban stalan i uporan politički rad i što je Partija vršila odabiranje kadrova za politički rad na ovom terenu. Bili su to drugarice i drugovi iz uglednih porodica sa ovog područja, dok su znatno kasnije dolazili i politički radnici sa drugih terena.

Neke političke radnike koji su radili u pozadini, naprijed sam već onako usputno spominjala, pa bih željela da o njima i bar još nekima kažem nešto više. Ovdje mislim na političke radnike i naš zajednički rad od moga dolaska iz jedinice u drugu polovinu 1943 godine. Sjećam se Djurdja Pavića geodete iz Košićeva, Momčilo Sušnjar, obučar iz Karajzovaca, Mira Sinik učenica iz Jazovca, Smilja Rađenjić, radnica=štrikerka i njen brat ^{iz Kulak} Mićo, djak, Joja Karapetrović, djak i njen stric Miloš iz

Koejerova, Vukašin Kelečević, službenik u opštini i Nebojša Grebenar djak, oba iz Mrševaca, Savo Dardić, krojač i Zivko Mastala, trgovac iz Karajzovaca, Ivo Selemba, poreklom Čeh mlinar (vlasnik mlina) iz Karajzovaca (Član Sreskog NOO-a Ubijen od strane Nijemaca 1944 godine), Branko Suručić iz Laktaša, Rajko Protić iz Jablana, Jela Djurdjević iz Jakupovaca, Dule Vidović, djak iz ~~Mašićevaca~~ Djurdj Keeman iz Karajzovaca, Pero Vidović, trgovac, Tane i Rade Gaković iz Košićeva, Savo Kasagić iz Razboja, Zora Sušnjar iz Karajzovaca, Zora Ivanović iz Podgradaca, a bilo ih je još, ali se momentalno ne mogu sjetiti više imena. Svi navedeni su sa područja sreza Bos. Građiška.

Sa drugih terena kao politički radnici dolazili su: Milorad Kos. Milka Bukva, Rada Popović, Milan Lukić, Pero Gajić, sek. Nedjo Macura, Dušan i Dragoja Vujanović, Rade Jerić, Milorad Ćurin, Miloš Palić komandant Komande mjesta za Bos. Građišku, ~~Željko~~ Vukota, Jovo Djukić, Pero Baškot, Pero Strbac i još neki. Svi navedeni bili su članovi Partijskih, Omladinskih i drugih rukovodstava.

Moram još napomenuti da su Sreskom komitetu KPJ i drugim organizacijama svestranu pomoć pružali članovi Okružnog komiteta KPJ i SKOJ-a, te Okružni NOO i odbor APŽ-a. Sjećam se da su na teren dolazili članovi tih rukovodstava: Hajro Kapetanović, Slobodan Marjanović, Dušanka Kovačević, Bora Bates, Dušan Stojnić, Dragica Bajalica, Dule Bosančić i još neki.

Naprijed sam mnogo govorila o političkom radu i njegovom značaju, ali nisam rekla kakove se sve radilo. Naime u radu su primjenjivane različite forme zavise od uslova i svakog sela ponaosob. Dok su na oslobođenoj i poluceloobodjenoj teritoriji održavani masovni sastanci i skupovi, često sa prigradnim programom, dotle se rad na neoslobođenoj teritoriji odvijao u sasvim drugim uslovima. Ovdje u većini nije bilo mogućnosti za masovne sastanke i konferencije. Sastanci su bili po grupama, često sa nekoliko ljudi, a bilo je i pojedinačnih razgovora. Često su korištene rođbinske veze, kumstvo i prijateljstvo pojedinih porodica, razgovaralo se sa pojedinim ljudima i onda su oni zamoljeni ili zaduženi sa kime će oni razgovarati. Borilo se za svakog pojedinog čovjeka jer su to uslovi zahtjevali. Samo u tome, kao i u svemu drugome nije nikada narušena dobrovoljnost. Nastojalo se da svaki pojedinac usvoji ciljeve NOB-e i što je naredito važno svi su o svemu bili blagovremeno informisani.

LIJEVČE POLJE I POTKOZARJE SASTAVNI DIO KOZARE

Lijevče Polje i Potkozarje izuzev sela koje sam naprijed navela bili su u toku NOR-a sastavni dio Kozare i činili su jednu cjelinu i ako se život i rad odvijao po različitim uslovima. U Lijevču nije bilo masovnog pokolja i paljenja kuća i imovine, kao na području Kozare, prije, za vrijeme ofanzive jula 1942 (i kasnije) Bilo je odmazda i pljačka od strane neprijatelja u nekim selima poslije pojedinih događaja kao na primjer u Romanovcima poslije masovnog ustanka u decembru 1941 godine, Mašićima i Rogoljima, u Donjim Karajzovcima nakon upada Pete krajiške brigade u jesen 1943 godine, ubistvo 13 seljaka iz Vilusa poslije pogibije jednog pripadnika SS jedinice, koji su noću čuvali vršalicu. Prva odmazda je bila još prije podizanja Ustanka u prvoj polovini jula mjeseca 1941 godine u Kukuljama, kada je poginuo jedan ustaša.

Bilo je odvođenja talaca i mnogih hapšenja i stradanja u većini uglednijih ljudi po selima, koje su hapsili oružnici, ali znatno više Nijemci. Domaći Nijemci znali su koji su seljaci prije rata pripadali opoziciji i koje su bili napredni seljaci pa su na te najviše pazili, hapsili ih ~~i~~ ubijali, ali porodice nisu ~~gubili~~ gubili. Domaći Nijemci uglavnom Kulturbundovci predvodili su SS jedinice kada je trebalo neke ljude u selima hapsiti, a ako su išli u selo da opljačkaju žito ili stoku, išla je sama vojska. Domaći Švabe su bili naoružani, imali su oružje i opremu u kući i neki od njih su se uključivali u pojedine vojne akcije Nijemaca, a posebno za vrijeme ofanzive na Kozaru, ~~čudno~~ ⁸² pazili šta se okolo zbiva. Koliko znam oni nisu učestvovali u ubistvima, bar kada je u pitanju Lijevče i Potkozarje, "nisu krvavili ruke", nego je to činila redovna vojska. Njihovo je bilo da kažu vojsci koga treba hapsiti i ubijati.

Lijevče Polje je odmah nakon kapitulacije u aprilu 1941. godine postalo kao "Njemačka kolonija". I ako je to bila teritorija Nezavisne države Hrvatske, a Bos. Gradiška i još neka sela važna ustaška uporišta, većina sela nisu bila na velikom udaru ustaša, kao na terenu Kozare. Istina bilo je nekoliko ustaških upada u sela oko Laktaša (ustaše od Banja Luke i Trna) i veliki broj žrtava u Maglajanima, Petoševcima i Laktašima (ta tri sela imala su blizu 400 žrtava). U Lijevču su vladali Nijemci i imali svoju računicu, pa vjerovatno zahvaljujući toj računici nije bilo paljenja i uništavanja imovine.

Neznam kada je to bilo. U Novoj Topoli održan je jedan značajan, masovni skup domaćih Nijemaca. O ovome skupu ponešto se našulo i pričalo po selima, a ja ću ovdje ispričati šta mi je o tome ispričala Grozda Vulin, majka Radovanova, čija je kuća bila između švapskih kuća. Ona je mnogo doznala i vezu obavještavala od prvog komšije Lorenca Špena (mladić, mentalno zaostao i nije znao šta treba, a šta ne treba drugima pričati). Taj švabo je Grozdi ispričao da je u Topoli održan ~~gman~~ veliku zbor gdje je govorio jedan viši njemački oficir i koji je rekao: "Srbe ne treba dirati. Oni treba da rade i obrađuju zemlju, a kada se završi rat mi ćemo pobiti sve Hrvate, a Srbe sve preseliti preko Vrbasa. Lijevoće treba da čitavo ostane Nijemcima". Vjerovatno ta politika Nijemaca je sprečavala masovne pokolje i uništavanje imovine seljaka Srba u Lijevoću. Računali su da će to sve ostati njima pa su to čuvali.

OBAVJEŠTAJNA I KONTRAOBAVJEŠTAJNA SLUŽBA

Naprijed sam već govorila o našoj obavještajnoj službi, gdje smo imali sve društveno političke organizacije i gdje su svi više ili manje bili obavještajci. Pored toga uvedeni su u jedinice sama obavještajni oficiri, koji su opet na terenu imali svoje obavještajce i samo sa njima kontaktirali. Kuriri Sreskog komiteta KPJ i kuriri brigada i Komande mjesta bili su također vršni obavještajci, poznavali teren u svakom pogledu i ljude na terenu i kretali se po Lijevoću i po danu i po noći.

Od kurira, a ujedno i obavještajaca u posebnom mi je sjećanju ostao Vaso Radivojac, Ranko Šokčević, Mišo Suljak, Stevan Matavulj, Stevo Šobota, Jošo Šukalo, Boško Sušnjar, Mirko Stanojević, Nikola Ćuk, Savo Škobalj, Savica Kelečević, ^{Grozda} ~~Niko~~ ^{Grozda} ~~čiji~~ ^{Grozda} ~~prezimena ne mogu da se sjetim~~. Dvojica od nabrojanih kurira održavali su vezu i sa Slavonijom i odlazili preko veze do Slanja.

I Nijemci su svim silama nastojali da obezbjede obavještajnu službu i uvid u rad organizacija na području Lijevoća, Potkoczarja i Kozare, ali u tome nisu uspjeli. Posebno su bili zainteresovani da obezbjede uvid u rad u Lijevoću Polju, ali je partizanska obavještajna služba bila dobro organizovana. Bilo je vrbovanja, naročito u prvoj godini rata, ali su svi oni koji su bili sumnjivi i koji su počeli da šuraju sa neprijateljem bili odmah otkrivani i patrole su ih odmah odvodile na Kozaru. Najšće su bili

likvidirani, a neki su poslije ispitivanja bili upućeni u jedinicu. Bili su to pojedinačni slučaji, ali njihovo brzo otkrivanje i onemogućavanje svakako je utjecalo na neke kolebljivce.

Koliko znam Njemački agent bio je Djoko Sladojević iz Donjih Karajzovaca koje je spadalo u vrlo napredna sela i prije rata, kao i za čitavo vrijeme NOR-a i koje je dalo nekoliko političkih radnika i dosta boraca. Svi mi politički radnici koji smo dolazili na teren toga dijela Lijeve znali smo ko je Djoko, a tako isto i okolna sela. I pored toga uspio je dosta ljudi otkriti, tako da su neke grupe seljaka iz Karajzovaca i Petrova sela oterana i većina otpremljena u logor, gdje su likvidirani. Naše patrole nisu ga mogle uhvatiti. Skriva se i spavao kod Švaba u Topoli. Kasnije, vjerovatno kada su i Švabe izbjegle (septembra 1944 g.) pobjegao je u Beograd. Međutim, kada je doznao da Peta krajiška brigada ide na Beograd, on je iz Beograda krenuo kući i neznam kako je stradao. Pričalo se da su ga u Bos. Gradišci ubile ustaše, ali neznam je li to tačno. Nisam u mogućnosti da nabrojim ljude koje je izdao Djoko Sladojević, ali sam čula na terenu da je izdao neke čak iz Vakufa i Seferovaca.

Moram još spomenuti dvojicu ustaških agenata koji su mnogo zla nanijeli Lijevoj i Potkozarju i odmah 1941 godine veliku grupu (čini mi se oko 40) Prtijskih kadrova: članova KPJ, SKOJ-a i aktivista, koji su djelovali u Lijevoj i Potkozarju na podizanju ustanka. To su agenti Mirko Lakić, djak Poljoprivredne škole iz Kobatovaca i Branko Mitrović, bivši žandar iz Rogolja.

Mirko Lakić izdao je odmah 1941 godine Radovana Vulina učitelja iz Seferovaca koji je bio veza između Mjesnog komiteta KPJ Banja Luka i Lijeve i Potkozarja i organizator ustanka na ovom dijelu Potkozarja, Slavka Mandića učitelja iz Krneta i još njih dvadesetak iz Kobatovaca, Krneta, Laktaša i Banja Luke. Neki su izbjegli hapšenje, a neki su pohapšeni i poubijani. O Mirku Lakiću kao izdajniku pisano je u "Laktaši u NOB=1". Znam da je otišao na dobrovoljni rad u Njemačku, kada mu je zaprijetila opasnost da ga naši uhvate i kako je radio u Austriji pobjegao je u Sloveniju u partizane i postao kapetan NOV-e. Poslije rata sudjen je na 15 godina robije.

Mnogo opasniji agent bio je Branko Mitrović, po godinama stariji od Lakića i sposobniji za posao agenta. Nanio je mnogo zla i otkrio mnoge ljude na drugom kraju, pa i u logoru Stara Gradiška, nakon ofanzive na Kozaru jula mjeseca 1942 godine. On je u logoru prozivao pojedine ljude i ustašama pokazivao ko je bio u partizanima. Ovo su mi ispričali neki moji, komšije iz Mašića, pa i brat Vujo. Oni su se u logoru sakrivali među gomilom naroda da ih nebi Branko vidio. Ovi koji su se skrivali otpremljeni su na prinudni rad u Njemačku i preživili su rat. O djelatnosti i velikoj aktivnosti ovog agenta pisano je u "Kozara u NOB-i", a postoje i dokumenta o njegovoj djelatnosti.

Ova dva agenta su skoro obazglavila NOPetu selima Lijevo i Potkozarja, jer je među uhapšenima bilo vrlo sposobnih i stručnih drugova komunista ili pak aktivista NOPeta (Radovan Vulin, Slavko Mandić, Milovan Hrvatin, Oto Hinzberk, Drago Djurdjević i drugi.)

Pojedini agenti upućivani su i iz Banja Luke, ali su oni odmah otkrivani i otpremani za Kozaru. U ovome su posebnu veliku ulogu imale žene i njihove stalne veze sa Banja Lukom. Joka Trkulja, Savke Kecman i njena majka Marija Dodik (dok nije streljana od Nijemaca 1943 godine) iz Šepkova Vakufa otkrile su neke vrlo opasne agente, te u Donjim Karajzovcima porodice Dardić i još neke, kao i kuriri koji su se svakodnevno kretali po Lijevo i Polju.

Rekla sam naprijed kako su Nijemci ponekad u Lijevo pljačkali žito. Međutim, oni su vršili i otkup pšenice od seljaka, stim da to seljak doveze u Topolu u Gergesov mlin (sadašnja upravna zgrada Poljoprivrednog kombinata) i to žito su plaćali, a žito su zna se odvozile žene. Bio je i to jedan od mnogih političkih poteza neprijatelja u nadi da se sa nekim uspostavi kontakt. Ali, i ti potezi su ostajali bezuspešni i bez obzira što je to bila neoslobodjena teritorija, Lijevo je ostajalo kao neka tvrđava za neprijatelja. Tako se dešavalo da žene koje odvezu žito više doznaju i donesu podataka, nego što su Nijemci i mislili.

NAPAD NA LIJEVO I ODLAZAK DOMAĆIH ŠVABA

I ako sam namjeravala da govorim samo o o političkom radu, moram spomenuti i napad naših jedinica na Lijevo u jesen

1944 godine, kada su otišle domaće Švabe. Nemogu da nabrojim ako je partizanskih jedinica u Lijevođu i napadu na Novu Topolu i Bos. Gradišku u septembru 1944 godine, a o tome postoje originalna vojna dokumenta. U vrijeme napada na Novu Topolu bila sam u Potkošarju. Što je posebno odjeknulo kao događaj bilo je odlazak domaćih Švaba iz Bos. Aleksandrova i Nove Topole, o čemu se jako dugo pričalo.

Domaće Švabe, bez obzira da li su htjeli ili ne, morali su ići, navodno preko Save po naredjenju neke Njemačke jedinice, radi njihove sigurnosti (čula sam da su ^{nek} otišli u Austriju) Svaka porodica otišla je sa zapregom i mogla je ponijeti što je moglo na kola stati. Išli su svi pod prijetnjom, ako neko ne bude htjeo da ide biće svi iz kuće streljani na mjestu, tj. na kućnom pragu. Sprovedenje kolone kola-zaprega vršila je Njemačka vojska, koja je išla sa obe strane ceste, odnosno kolone vozila.

Poslije odlaska domaćih Nijemaca i povlačenja naših jedinica sa područja Lijevođa, (došle su tada i ustaše u Novu Topolu) Njemačka vojska u zajednici sa Čerkezima obilazili su i kretarili Lijevođem i pljačkali. Nijemci su najviše pljačkali žito, a Čerkezi sve našta bi naišli. Gdje su vidili dobre konje oduzimali su ih ili su pak zamjenjivali za svoje. Ovo je bila vrlo opasna vojska. Išli su na konjima i iznenadno upadali u sela u grupama.

Neprijatelj je sa ovim Čerkezima napravio jednu taktičku varku i pokupio mnoge muškarce po Lijevođu. Naime pronijeli su glas da se od Čerkeza trebaju sklanjati samo žene, jer su oni bili poznati po nasilju na žene, a da muškarcima neće ništa, da ih se ne trebaju bojati, pa samim tim da nemaju potrebe da se sklanjaju od Čerkeza. Tako su Čerkezi nekoliko dana vršljali po Lijevođu, a da nisu nikoga hapsili ili gonili, a onda su napravili raciju i pokupili sve muškarce i oterali prema Bos. Gradišci. Njihova racija je počela od Klačnica, pa su išli prema Gradišci sa obe strane ceste, Neznam kuda su dalje, ali se niko od oteranih nije živ vratio. Pričalo se da oni nisu ni stigli do Ipgora, nego da su odmah poubijani na Savskom mostu i tu bačeni u Savu.

Neznam da li je neko evidentirao koliko su Čerkezi onako na brzinu ljudi pokupili, ali znam da ih je bilo mnogo. Među uhvaćenima i oteranim bilo je divnih drugova, saradnika i aktivista NOP-a, tako da se dešavalo da je u nekim selima pohvatan čitav Seoski NOO. Znao mi je što nemogu da nabrojim imena stradalih aktivista. Što je još gore pohvatani su i mnogi borci koji su bili u Lijevođu na oporav-

ku poslije iscrpljenosti, preležanog tifusa ili ranjavanja, a koji su se po Lijevču sada već slobodno kretali. Ja neznam pojedinosti o ovom nemilom događaju, ali po mom ličnom mišljenju morala je negdje zatajiti obavještajna služba. Vjerovatno da je poslije napada na Lijevče negdje došlo do prekida veze.

Kada govorim o Čerkezima iznijehu jedan detalj, zapravo moje prvo i poslednje viđenje Čerkeza. Pred zoru u kaanu jesen 1944 godine, stigli smo sa Kozare ^{u Seferovcu} nas četvororo: kuriri Sreskog komiteta KPJ: Miro Suljak, Stevo Šebota, Boško Šušnjar i ja i smjestili se u jednoj maloj kući u blizini neke šumice, pođalje od kuća Tepića i Tadića. Samo što smo stigli, u svanuće, čulo se krečanje kokošiju, galama i topot konja. Neka žena iz kuće Tadića dotrčala je i rekla da se sklonimo da su Čerkezi tu. Mi nismo imali izbora i mogućnosti ni za bježanje ni za sklanjanje. Šumica koja je bila u blizini nije bila zaštita, bila je rijetka i bez lista. Uz šumu pored puta bila je duga, povisoka živica. Mi smo iz kuće dopuzali do ove živice i rasporedili se u otstojanju, spremni da se branimo, ako nas otkriju i napadnu. (Kuriri su imali šmajsere, a ja pištolj i bombu). Medjutim, ptošli su pored nas sa natovarenim konjima i prebačenim, povezanim kokošima preko konja, a oni su išli i vodili konje. Neznem šta je još bilo natovareno, jer mi smo vidili i čuli kokoške. Išli su u grupi, njih petnaestak, a da su bili na konjima, vjerovatno bi nas primjetili. Ovo sam kao jedan detalj iznijela da bi se vidile sve nevolje naših ljudi u pozadini i nas pozadinskih radnika, kao i da se vidi dokle je išla ta pljačka neprijatelja. Sve su pljačkali pa i kokoši.

ZAVRŠETAK RATA I NOVI ZADACI

Nemoguće je nabrojati sve događaje koji su se odigravali na ovom terenu i u ovom periodu, jer treba imati na umu da je vrijeme odmaklo i da sjećanja blijede. Bez obzira što nisam sve rekla što je trebalo, smatram da sam ipak dosta toga kazala što treba da se sačuva od zaborava. Pored toga, ima još mnogo drugarica i drugova koji bi mogli da kažu i više. Sve ovo što sam navela osjećala sam kao svoj dug prema velikom broju malih ljudi kojima i ja pripadam, pa ću ovo moje kazivanje privesti kraju.

Pošto se bližio kraj rata 1945 godine, Partija je preduzela sve da se konačno oslobođenje dočeka spremno i da se što realnije postavi u novoj ulozi, za dalju, drugačiju borbu i zadatke koji su je čekali. Vezano za ovo, ostalo mi je u sjećanju održano

Pokrajinsko partijsko savjetovanje u Jajcu, održano u Domu gdje je bilo Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Bilo je to čini mi se u prvoj polovici aprila 1945 godine. Ovom savjetovanju prisustvovali su članovi Sreskih komiteta, a koliko se sjećam bili su zastupljeni srezovi: Bos. Gradiška, Bos. Dubica, Bos. Novi, Bos. Krupa, Prijedor, Ključ, Mrkonjić Grad, Jajce, a možda i još neki. Savjetovanju su prisustvovali članovi Okružnih komiteta i Pokrajinski komitet. Iz Pokrajinskog komiteta bili su Djuro Pucar Stari, Osman Karabegović, Hasan Brkić, Avdo Humo, Dušanka Kovačević i drugi.

Na Savjetovanju se govorilo da se bliži kraj rata i da pred Partijom stoje ozbiljni i krupni zadaci u drugim uslovima. Na ovo Savjetovanje došli smo preške iz Podgradaca u Prijedor preko Kozare, a iz Prijedora smo otišli nekim vojnim kamionom do Jajca. Sa ovim kamionom smo se vratili nazad do Prijedora, a odatle opet pješke. Koliko se sjećam u Jajcu smo ostali tri dana.

Po povratku u Podgradac održan je sastanak Sreskog komiteta KPJ, čiji je sekretar bio Pero Gajić, a tema je bila posvećena Savjetovanju u Jajcu i konkretnim zadacima na području našeg sresa Bos. Gradiška. Na svim, pa i ovom sastanku vođen je zapisnik, za koji vjerujem da i danas postoji. Vršene su pripreme za preseljenje u Bos. Gradišku, a prije preseljenja svi članovi Sreskog komiteta KPJ, SKOJ-a, Sreskog NOO-a, dobili su konkretna zaduženja. Sreski Narodnooslobodilački odbor kao izvršni organ Narodne vlasti na srezu, zajedno sa organima bezbjednosti, dobio je zadatak da zapečate sve javne ustanove, škole, trgovinske radnje, da sakupe dokumentaciju dotadašnje ustaške vlasti u Bos. Gradišci i da se i to zapečeti.

Nakon oslobođenja Bos. Gradiške, Stare Gradiške i logora u njoj, koliko se sjećam nakon tri dana prešli smo preko Save i obišli cijeli logor, gdje smo imali prilike da vidimo jezive, neopisive prizore stradanja nevinih ljudi, žena i djece u logoru.

U obilazak logora išli su: Pero Gajić sekretar Sreskog komiteta, Mirko Sitnica, pretejednik Sreskog NOO-a, Dušanka Kovačević, član Okružnog komiteta KPJ i ja. Vidili smo kao što sam rekla, strašne, jezive prizore. U krugu logora bilo je veliko betinsko korito i u njemu mrtav čovjek, sav nadvan. Neznam kako je umoren, ali po svim znacima izgleda da je odnekud bačen u vreću u vodu. U jednoj ćeliji, kada smo otvorili, izletjela je velika grupa pacova, ^{namu} ~~nama~~ između nogu. U ćeliji je bila mrtva žena kojoj

su pacovi pojeli kožu između pretiju na rukama i po licu. Inala je na sebi dimije pa smo pretpostavljali da je Muslimanka. Mislim da je Dušanka o tome nešto i napisala. U krugu je bilo jako mnogo razbacane odjeće i obuće, a po ćelijama jako mnogo leševa koje više nismo mogli obilaziti. I ono što smo vidili bilo je previše za viđenje normalnog čovjeka. Po krugu je bilo mnogo krvi, a na samoj izlaznoj kapiji do u Savu, bilo je tragova krvi, što je značilo da su ustaše pred napad naših snaga vršili ubistva i leševe bacali u Savu.

U kapeli, gdje su vršeni vjerski obredi zatekli smo mnogo opljačkanih stvari, vrlo skupocjenih; veliki persijski ćilimi, neke velike zdjele od kristala, svijećnjaci, te umjetničke slike. Sve ovo: leševi, krv, pacovi, razbacana odjeća i obuća, a na drugoj strani opljačkane skupocene stvari, kao i sudbina zatočenika duboko su nas potresle.

O događajima u logoru mnogo mi je pričao i ispričao Zijad=Zijo Midžić, koji je u logoru proveo od ofanzive na Kozaru jula mjeseca 1942 godine, pa do oslobođenja 24 aprila 1945 godine, odnosno dva ili tri dana kasnije trajalo je do Zijinog oslobođenja. Za to vrijeme, onako malen i sitan, obavljao je po logoru dužnost kurira za neke poslove i kao takav svašta vidio. Spasio se tako što se spustio u nekoj kanti u bunar i tu ostao živ. Zaboravila sam ko ga je izvadio iz bunara i ako mi je i to rekao. Kada je prešao most i došao u Bos. Gradišku, odmah je potražio komitet Partije. Slučajno sam se zatekla u komitetu, (a bio je tu i sekretar kero Gajić) kada je Zijo došao. Od tada je trajalo naše poznanstvo i prijateljstvo, sve do njegove smrti (neznam tačno kada je umro, čini mi se prije 5 ili 7 godine). Umro je u Banja Luci, a rođeni je brat Esada i Dževada Midžića. Neću ovdje preporučavati šta mi je sve Zijo ispričao, jer je on o tome dao svoje sjećanje i pretpostavljam da je to u Arhivu ili Muzeju.

I na kraju da napomenem: Sve primljene zadatke na Savjetovanju u Jajcu sproveli smo kolektivno kao što smo radili i u toku NOB-a, prelaskom iz Podgradaca u Bos. Gradišku i nastavili sa radom u novin, ali i dalje teškim uslovima ratom opustošene i porušene zemlje.

Sjećanja i kazivanja bilježila:

Branka Kalabrd

Đorđe Marković Topić

Prolog

S P I S A K

Članova PARTIZANSKE POZADINSKE ČETE SELA MASIĆI
(djelovala od decembra 1941 do marta 1942 godine)

1. Anđić Milan
2. Adamović Slavko (poginuo)
3. Buvač Pero
4. Baštinac Savo
5. Baštinac Lazar (poginuo)
6. Baštinac Dušan (poginuo)
7. Baštinac Branko
8. Baštinac (Glige) Dušan (poginuo)
9. Branković Trivo
10. Bajić Djordjo (poginuo)
11. Bajić Dušan (poginuo)
12. Banjac Mirko (umro)
13. Boenić Lazo (poginuo)
14. Boenić Ilija (poginuo)
15. Boenić Slavko
16. Balać Milan (umro)
17. Bajić Mile (umro)
18. Bajić Jovo
19. Buvač Djordje
20. Buvač Slavko (poginuo)
21. Bjelić Miloš (poginuo)
22. Bjelić Branko (poginuo)
23. Banjac Dušan
24. Bepić Jošo (poginuo)
25. Boenić Drago (poginuo)
26. Buvač Stojan
27. Berić Ostoja (Poginuo)
28. Dragojević Ostoja
29. Dobrnjac Ostoja
30. Dobrnjac Pavo (poginuo)
31. Dobrnjac Peter (poginuo)
32. Djukić Vid
33. Djukić Ostoja
34. Djukić Dragoja (poginuo)
35. Djukić Savo (poginuo)
36. Djaković Lazo
37. Djaković Pero
38. Djaković Rade
39. Gajić Branko

40. Gajić Vid
41. Gajić Nikola (poginuo)
42. Grahovac Trivo (poginuo)
43. Jotić Gajko
44. Jotić Ostoja (poginuo)
45. Jotić Rajko
46. Jović Milovan (poginuo)
47. Kutlača Miloš (poginuo)
48. Kutlača Djordje (poginuo)
49. Kutlača Dušan (poginuo)
50. Kalajdžić Jovo
51. Kalajdžić Miloš
52. Keserović Jovo (poginuo)
53. Keserović Djordje (poginuo)
54. Kojić Uroš (poginuo)
55. Kesić Rade
56. Kesić Stojan (poginuo)
57. Konjević Djordje (poginuo)
58. Matarugić Ostoja (umro)
59. Miladinović Vaskrsija (umro)
60. Miladinović Djordje (umro)
61. Mitrović Veljko (poginuo)
62. Marković Boško (poginuo)
63. Perović Mišo (poginuo) iz Vilusa pripadao četi u
64. Pećanac Miliwoj (poginuo) Mašićima
65. Pepić Mirko (poginuo)
66. Pepić Djordje (poginuo)
67. Pepić Stevo (poginuo)
68. Pepić Stojan (umro)
69. Pepić Veljko (umro)
70. Pepić Živko
71. Pepić Ostoja
72. Pećanac Vid
73. Raković Milan (poginuo)
74. Raković Lazo
75. Remetić Jovan
76. Remetić Ilija
77. Radjen Savo (umro)
78. Remetić Stojan
79. Remetić Pero
80. Radjen Stojan (poginuo)

81. Stojnić Dušan
82. Stančić Branko
83. Sinik Stojan
84. Topić Mijailo (poginuo) KOMANDIR ČETE
85. Topić Vujo (poginuo umro)
86. Topić Pero
87. Turjačanin Vaso
88. Turjačanin Mirko
89. Turjačanin Stojan
90. Turjačanin Ostoja
91. Turjačanin Jovo
92. Usorac Uroš
93. Vilendečić Spasoja
94. Vilendečić Dimitrije
95. Vilendečić Jovan
96. Vilendečić Vojko (poginuo)
97. Vidović Vaso (poginuo)
98. Vidović Branko (poginuo)
99. Vidović Dragoja (poginuo)
100. Vidović Ilija (umro)
101. Vidović Stojan (poginuo)
102. Vidović Mirko
103. Vranić Vojin
104. Vrančić Rajko

Zaključeno sa rednim brojem 104, ali postoji sumnja da spisak nije potpun.

Četa je bila vojna ili poluvojna organizacija, držala je stražu u selu, rušila komunikacije i veze, izvlačila materijal i namirnice i slala svoje članove u operativne jedinice.

Četa se u prvoj polovini marta 1942 godine sa svoje 2/3 članova povlači na obronke Kozera i veliki broj njenih pripadnika odmah se svrstava u II, III. i IV. četu Drugog Krajiškog-Kozarskog odreda.

Od brojnog stanja ove čete 47 je poginulo ili stradalo kao borci NOV-a i POJ ili kao organizovani saradnici NOV-a u periodu od 1941 do 1945 godine.

Spisak su sastavili 1960 godine Vrančić Rajko i Topić Desa na osnovu sjećanja preživjelih članova čete.

S P I S A K

članova Opštinskih komiteta KPJ (djelimični)

PODGRAĐCI

1. Milja Sitnica, sekretar
2. Brana Dojčinović
3. Zora Ivanović
4. Lepa Savić

BISTRICA

1. Milorad Ćurin
2. Dušanka Lajić
3. Miloš Popović
4. Gospođa Danilović
5. ? Danilović

TURJAK

1. Stajka Balaban
2. Zora Bavrljić
3. Angelina Đurdjević
4. Mišo Pejčinović
5. Alija Arbaš
6. Dragoja Đurić

LAMINCI

formiran 1943 g.

1. Savo Lisica, sekretar
2. Osto Đurić, poginuo kao sekretar O.K.KPJ ^{aprila} ~~koncem~~ 1943 g.
3. Pero Ivaštanin
4. Tede Vujasin
5. Jovo Kragulj
6. Milan Pauković

MRČEVCI

1. Zivko Mastala, sekretar
2. Vukašin Kelečević
3. Joja Karapetrović
4. Savka Keeman

Ovo je samo djelimičan Spisak članova Opštinskih komiteta KPJ, zabilježen poslije oslobođenja. Za druge nema podataka.

S P I S A K

palih boraca NOR-a sela Mašići

Red. br.	Prezime, očevo ime i ime	Godine rođenja	Godina pogibije
1	2	3	4
1.	Adamović Djure Jovan	1906.	1942.
2.	Adamović Jovana Slavko	1926.	1944.
3.	Bajić Sime Dušan	1914.	1944.
4.	Bajić Sime Djordje	1920.	1942 .
5.	Bajić Vida Steve	1921.	1943.
6.	Baštinac Mile Boško	1926.	1943.
7.	Baštinac Mile Dušan	1914.	1942.
8.	Baštinac Gligw Dušan	1912.	1944.
9.	Baštinac Glige Lazar	1905.	1944.
10.	Bjelić Stanka Branko	1920.	1942.
11.	Bjelić Stanka Miloš	1921.	1942.
12.	Bjelić Mihajla Jovan	1907.	1943.
13.	Berić Mihajla Ostoja	1903.	1944.
14.	Bosnić Zare Ilija	1914.	1942.
15.	Bosnić Mikana Jošo	1910.	1942.
16.	Bosnić Luke Lazo	1914.	1942.
17.	Branković Djordjija Dragoja	1925.	1944.
18.	Branković Jovana Dušan	1910.	1942.
19.	Buvaš I,ije Slavko	1925.	1944.
20.	Čikić Jovana Ostoja	1920.	1942.
21.	Dobrnjac Stanka Pavle	1914.	1942.
22.	Dobrnjac Stanka Peter	1914.	1942.
23.	Djaković Mihajla Mirko	1928.	1944 .
24.	Djukić Djordje Dragoja	1924.	1942.
25.	Djukić Mile Savo	1909.	1942.
26.	Gajić Ostoje Nikola	1920.	1942.
27.	Grahovac Stevana Trivo	1900.	1944.
28.	Graždanić Ilije Rajko	1921.	1943.
29.	Grujić Savena Vid	1914.	1942.
30.	Jotić Stojića Ostoja	1920.	1942.
31.	Jović Steve Milovan	1912.	1942.
32.	Kesić Glige Stojan	1900.	1942.

1	2	3	4
33.	Kesić Jove Stojan	1920.	1944.
34.	Keserović Trive Djordjo	1912.	1942.
35.	Keserović Ilije Jovo	1920.	1942.
36.	Kojić Bože Uroš	1907.	1942.
37.	Konjević Jove Djordjo	1920.	1945.
38.	Kovačević Stanka Ljubo	1921.	1944.
39.	Kukrić Danila Milan	1924.	1944.
40.	Kusić Ostoje Ljubo	1920.	1944.
41.	Kutlača Stole Dušan	1907.	1944.
42.	Kutlača Vase Djordjo	1921.	1942.
43.	Kutlača Vase Miloš	1919.	1942.
44.	Kutlača Jovana Stevo	1914.	1944.
45.	Kutlača Vase Vida	1895.	1944.
46.	Marković Stevana Boško	1919.	1942.
47.	Mitrović Stanka ^{Petra} Boška Dragen	1925.	1945.
48.	Mitrović Petra Petra	1918.	1944.
49.	Mitrović Petra Veljko	1920.	1945.
50.	Pajdić Mije Ljubo	1912.	1944.
51.	Pećanac Peje Milivoj	1911.	1942.
52.	Pepić Rade Boško	1925.	1944.
53.	Pepić Petra Djordjo	1919.	1945.
54.	Pepić Mihajla Milan	1906.	1942.
55.	Pepić Rade Miloš	1923.	1942.
56.	Pepić Jove Mirko	1911.	1942.
57.	Pepić Rade Stevo	1919.	1942.
58.	Pepić Rade Uroš	1921.	1944.
59.	Pepić Jove Zdravko	1920.	1944.
60.	Radumilo Milana Boško	1919.	1944.
61.	Radumilo Stevana Jovan	1920.	1942.
62.	Radumilo Sime Mirko	1900.	1942.
63.	Radumilo Milana Rade	1909.	1942.
64.	Radumilo Stevana Rajko	1917.	1941.
65.	Radumilo Laze Stojan	1904.	1942.
66.	Radjenović Ilije Savo	1908.	1942.
67.	Radjenović Ilije Stojan	1918.	1944.
68.	Raković Jove Branko	1923.	1944.
69.	Raković Petra Krstan	1923.	1944.
70.	Raković Nike Milan	1904.	1945.

1	2	3	4
71.	Raković Petra Ostoja	1918.	1944.
72.	Raković Mihajla Rade	1921.	1942.
73.	Remetić Jove Mirko	1914.	1944.
74.	Ristić Steve Ljubo	1920.	1942.
75.	Stojnić Uroša Božo	1926.	1944.
76.	Škrbac Milana Dušan	1920.	1944.
77.	Todorović Mile Rade	1924.	1942.
78.	Todorović Pere Veso	1921.	1942.
79.	Topić Mile Mihailo	1902.	1942.
80.	Tučen Miloša Mirko	1920.	1942.
81.	Tučen Blagoje Nikola	1905.	1941.
82.	Tučen Blagoje Stojan	1923.	1942.
83.	Tučen Pere Vid	1911.	1941 .
84.	Turjačanin Dušana Rade	1925.	1942.
85.	Turjačanin Dušana Vojin	1920.	1944.
86.	Usorac Mirka Ostoja	1926.	1944.
87.	Vidović Djure Bogdan	1910.	1944.
88.	Vidović Ilije Branko	1908.	1942.
89.	Vidović Vida Branko	1913.	1942.
90.	Vidović Vida Dragoja	1910.	1942.
91.	Vidović Riste Milan	1923.	1942.
92.	Vidović Laze Mirko	1923.	1942.
93.	Vidović Ljube Momir	1926.	1942.
94.	Vidović Peje Ostoja	1920.	1942.
95.	Vidović Đurdja Stojan	1919.	1942.
96.	Vidović Ilije Vaso	1909.	1942.
97.	Vidović Pantelije Vojko	1907.	1944.
98.	Vranić Sime Djordjo	1921.	1942.
99.	Vukojević Ostoje Dragoja	1925.	1944.
100.	Žmirić Milana Rade	1928.	1945.

Zaključeno sa rednim brojem 100 (stotina) Navedena imena uklesana su na spomeniku u Mašićima . Od ovog broja 38 je omladinaca.

S P I S A K

Žrtava fašističkog terora u selu Mašići od 1941 do 1945 godine

Red. br.	Prezime, ime	Godina rođenja	Godina stran- janja	Mjesto stradanja
1	2	3	4	5
1.	Bajić S. Milja	1890.	1942.	Stara Gradiška
2.	Bajić Dj. Simo	1880.	1944.	Nova Topola
3.	Bajić D. Lara	1914.	1942.	Stara Gradiška
4.	Bajić D. Radomir	1934.	1942.	Jasenovac
5.	Bajić D. Milorad	1936.	1942.	Jasenovac
6.	Bajić S. Jovanka	1939.	1942.	Jasenovac St. grad.
7.	Banjac S. Savka	1906.	1942.	Jasenovac
8.	Baštinac S. Mile	1890.	1944.	Stara Gradiška
9.	Baštinac M. Stoja	1901.	1942.	Jasenovac
10.	Baštinac V. Stojan	1925.	1944.	Bos. Alekeandrov.
11.	Baštinac M. Dušan	1915.	1944.	Stara Gradiška
12.	Blesić M. Milan	1870.	1945.	Nova Topola
13.	Bosnić T. Zare	1887.	1944.	Stara Gradiška
14.	Bosnić Z. Blagoja	1912.	1944.	Mašići
15.	Bosnić Z. Rade	1918.	1944.	Mašići
16.	Bosnić M. Mitar	1890.	1944.	Stara Gradiška
17.	Bosnić M. Dragoja	1927.	1942.	Stara Gradiška
18.	Buvač M. Živko	1918.	1942.	Jasenovac
19.	Buvač I. Djordje	1924.	1945.	
20.	Vidović M. Djuradj	1903.	1942.	Stara Gradiška
21.	Vidović P. Ljubo	1903.	1942.	Jasenovac
22.	Vidović D. Zorka	1905.	1942.	Jasenovac
23.	Vidović L. Petra	1923.	1944.	Mašići
24.	Vidović B. Gojko	1930.	1944.	Zagreb
25.	Vranić S. Stana	1882.	1942.	Jasenovac
26.	Vranić S. Boeljka	1927.	1942.	Dubica
27.	Vranić S. Ana	1910.	1942.	Jasenovac
28.	Vranić S. Milorad	1930.	1942.	Podgradci
29.	Vranić S. Mira	1933.	1942.	Stara Gradiška
30.	Vranić S. Slavko	1935.	1942.	Stara Gradiška

1	2	3	4	5
31. Vranić S. Milovan		1927	1942. Podgradci	
32. Vranić S. Miljka		1939.	1942. Stara Gradiška	
33. Vranić S. Stoja		1940.	1942. Podgradci	
34. Vranić M. Bosa		1908.	1942. Stara Gradiška	
35. Vranić M. Radojka		1930.	1942. Stara Gradiška	
36. Vranić M. Branko		1933.	1942. Jasenovac	
37. Vranić M. Mirko		1936.	1942. Jasenovac	
38. Vranić M. Smilja		1937.	1942. Jasenovac	
39. Vranić V. Milka		1923.	1942. Jasenovac	
40. Vukojević O. Rajko		1930.	1944. Stara Gradiška	
41. Dobrnjac J. Mirko		1903.	1944. ^{Stara} Stara Gradiška	
42. Dragojević R. Jovo		1905.	1942. Jasenovac	
43. Djukić I. Marko		1861.	1944. Zagreb	
44. Djukić S. Stojan		1912.	1944. Stara Gradiška	
45. Djukić M. Dušan		1912.	1942. Mašići	
46. Djukić P. Cvijeta		1905.	1944. Nova Topola	
47. Djukić J. Boško		1926.	1942. Stara Gradiška	
48. Zmirić K. Stojan		1925.	1944. Njemačka	
49. Zmijanac J. Jovanka		1903.	1944. Mašići	
50. Kesić G. Mihajlo		1900.	1942. Stara Gradiška	
51. Kesić M. Draginja		1920.	1942. Stara Gradiška	
52. Kesić D. Radojka		1914.	1942. Jasenovac	
53. Kesić D. Milorad		1930.	1942. Stara Gradiška	
54. Kesić D. Drago		1934.	1942. Stara Gradiška	
55. Kesić D. Mileva		1932.	1942. Stara Gradiška	
56. Kesić D. Lazo		1938.	1942. Stara Gradiška	
57. Kesić S. Gospova		1921.	1943. Njemačka	
58. Kesić S. Djordjo		1923.	1942. Kozara	
59. Kesić S. Branko		1928.	1942. Njemačka	
60. Kesić S. Mirko		1931.	1942. Stara Gradiška	
61. Kesić S. Boško		1939.	1942. Stara Gradiška	
62. Kovačević P. Jelka		1919.	1945. Stara Gradiška	
63. Kovačević P. Draginja		1914.	1944. Stara Gradiška	
64. Kojić B. Jošo		1895.	1942. Stara Gradiška	
65. Kukrić D. Ijija		1930.	1944. Zagreb	
66. Kutlaša S. Savan		1903.	1941. Beograd	
67. Kutlaša S. Vaso		1926.	1943. Mašići	

1	2	3	4	5
68. Kutlača V. Vida		1905.	1944.	Mašići
69. Kutlača V. Branko		1939.	1944.	Mašići
70. Marković J. Djurdj		1909.	1942.	Stara Gradiška
71. Marković J. Milan		1912.	1942.	Stara Gradiška
72. Marković S. Djordje		1913.	1944.	Stara Gradiška
73. Matarugić M. Ostoja		1920.	1944.	Stara Gradiška
74. Matarugić T. Djordje		1907.	1944.	Stara Gradiška
75. Milinčić M. Milorad		1920.	1941.	Stara Gradiška
76. Milinčić M. Branko		1924.	1942.	Stara Gradiška
77. Mitraković S. Stoja		1912.	1942.	Stara Gradiška
78. Mitraković S. Branko		1923.	1942.	Stara Gradiška
79. Radumilo P. Stevan		1860.	1944.	Stara Gradiška
80. Raković P. Dane		1978.	1942.	Bos. Gradiška
81. Raković D. Ostoja		1909.	1943.	Bos. Gradiška
82. Remetić J. Petra		1917.	1944.	Bos. Gradiška
83. Remetić P. Zora		1939.	1944.	
84. Subotić D. Jovan		1921.	1941.	
85. Turjađanin L. Dušan		1909.	1944.	Elezagići
86. Usorac J. Luka		1907.	1944.	Mašići
87. Simić A. Dušan		1907.	1941.	
88. Simić G. Stoja		1908.	1941.	
89. Skrbić M. Djoko		1925.	1944.	Stara Gradiška
90. Vranić J. Jovan				

Zaključeno sa rednim bojem 90 (devadeset). Imena svih navedenih uklesana su na spomeniku u selu Mašićima.

Ovde su

4 avgusta 1943 godine fašisti na zvjerski način streljali
13 nevinih ~~žrtava~~ mještana iz

V I L U S A

1. Gluvić DJ. Stojan	rod. 1898.	
2. Gluvić DJ. Sava	" 1900.	(4 djece)
3. Gluvić DJ. Milan	" 1907.	(2 djece)
4. Gluvić A. Rajko	" 1912.	(5 djece)
5. Kukrić P. Živko	" 1911.	(2 djece)
6. Kukrić P. Branko	" 1912.	(3 djece)
7. Ljepojević Miloš	" 1894.	(7 djece)
8. Ristić V. Tede	" 1904.	(5 djece)
9. Ristić D. Rajko	" 1923.	
10. Staješić O. Jovan	" 1904.	(4 djece)
11. Straživuk S. Miloš	" 1894.	(4 djece)
12. Straživuk S. Boško	" 1897.	(4 djece)
13. Straživuk S. Djordjo	" 1902.	(5 djece)

Mještani sela Vilusa poubijani su kao taoci poslije pogibije jednog Njemačkog vojnika, pripadnika SS jedinice, koji je sa grupom vojnika bio na obezbeđenju vršalice. Seljaci su kao taoci bili u zatvoru u Banja Luci i vojnim kamionom dovezeni i poubijani za odmazdu. Poubijani su na jednoj manjoj raskrsnici na ulasku u selo. Spomenik je podignut na mjestu pogibije. Ovakva odmazda bilo je mnogo u selima Potkozarja i Lijevoča polja.

S D R R Ž A J

(I! dio: Teško predratno i ratno stanje)

	strana
Selo Mašići i moja porodica u Mašićima	1
Zabranjene knjige i brošure kružile su selom	3
Okupacija i vrijeme do Ustanka	6
Pomoć sela gradu "Crvena pomoć"	9
Pripreme za ustanak u Potkozarju	10
Relejne stanice, sigurna veza za kretanje po neprijateljskoj teritoriji	11
Pripreme za Ustanak u Mašićima	14
Formiranje Partizanske pozadinske čete	15
Neraskidiva veza vojske i pozadine	16
Društveno politički rad	16
Prva partizanska zabava	17
Povlačenje partizanskih jedinica iz Potkozarja i odlazak u partizane.....	17
Bombardovanje i evakuacija bolnice Grbavci	19
Velika neprijateljska ofanziva na Kozaru	21
Pokušaj proboja i spašavanje ranjenika	22
I u bezizlaznoj situaciji vjera u pobjedu	23
Razlaz boraca i odvajanje od bolnice	24
Ponovo u Jablanici	25
Ponovo sa partizanima	26
Sa brigadom su krenuli samo zdravi i sposobni borci	28
DOPUNA (strane 3	29.

III D I O

(Pozadinski društveno politički rad na području ratnog sresa Bos. Gradiška

Iz jedinice u pozadinu	32
Formiranje Sreskog odbora AFŽ-a	33
Partija je posvećivala veliku pažnju radu među ženama .	34
Sela na desnoj strani ceste B. Luka-B. Gradiška	37
Sela na lijevoj strani ceste B. Luka-B. Gradiška	53
Sela koja su pripojena ratnom srezu Bos. Gradiška	96
Seljačka torba magacin i komora partizanska	102
Omladinske radne brigade i deprema Žita	103
Pionirska organizacija	104

Rad Sreškog komiteta KPJ Bos. Gradiška	104
Sreški komitet SKOJ-a	106
Partijsko povjereništvo za Lijevče	107
Sreški odbor AFŽ-a	108
Složenost i raznolikost rada društveno polit. organiz...	108
Seoski Narodnooslobodilački odbori	109
Partijske ćelije po selima	112
Organizacija SKOJ-a po selima	112
Seoski odbori AFŽ-a	113
Kulturno prosvjetni rad u ratnim uslovima	115
Politički rad na terenu stalna briga Partije	116
Lijevče Polje i Potkozarje sastavni dio Kozare	121
Obavještajna i kontraobavještajna služba	124
<i>Napad na Lipu i odbranu Matice 14. srpnja</i> Završetak rata i novi zadaci	126

PRILOGI

- I. Spisak Partizanske pozadinske čete sela Mašići
- II. Spisak članova Opštinskih komiteta KPJ
- III. Spisak palih boraca sela Mašići
- IV. Spisak žrtava fašističkog terora sela Mašići
- V. Spisak ubijenih talaca sela Vilusi 1943. g.